

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFIYA İNSTİTUTU

AZƏRBAYCAN
ARXEOLOGİYASI

DAŞ DÖVRÜ

ALTI CİLDDƏ

I
CİLD

ŞƏRQ-QƏRB

BAKI 2008

İSBN 979-9952-448-38-2

947.54-dc22

Arxeologiya – Azərbaycan

Azərbaycan arxeologiyası. Altı cilddə, I cild.

Bakı, “Şərq-Qərb”, 2008, 448 səh.

ÖN SÖZ

Azərbaycan ərazisində son 100 ildə aparılan arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılıb tədqiq olunmuşdur. Məhz həmin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında xalqımızın ən qədim tarixinin arxeoloji mənbələr əsasında öyrənilməsinə zəmin yaranmışdır.

XX əsrin II yarısından başlayaraq respublikamızın ərazisində arxeoloji ekspedisiyaların sayı artmış və əsasən bütün bölgələrdə elmi tədqiqat işləri aparılmağa başlanmışdır. Arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc, Dəmir, Antik və Orta əsrlərə aid çoxtəbəqəli abidələr qeydə alınmış və tədqiq edilməyə başlanmışdır.

Azərbaycan Respublikasına 1969-cu ilin iyulundan rəhbərlik etməyə başlayan ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev tarixi keçmişimizin elmi tədqiqinə və təbliğ olunmasına xüsusi qayğı göstərmiş və tədbirlər planının həyata keçirilməsinə köməklik etmişdir. 1974-cü ildə yerli arxeoloq kadrlarının olması nəzərə alınaraq elmi tədqiqat işlərinin keyfiyyətini artırmaq məqsədilə Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun tərkibində Arxeologiya və Etnoqrafiya Sektoru təşkil olunmuşdur. Məhz bu

vaxtdan başlayaraq Qarabağın çoxtəbəqəli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində kompleks şəkildə arxeoloji tədqiqat işlərinə başlanmışdır. M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qarabağın dağlıq ərazilərində apardığı elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, hələ çox qədim zamanlardan bu diyarda canlı həyatın inkişafı üçün əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşdur. Məhz buna görə də ibtidai insanlar daş dövründə Azıx və Tağlar mağaralarında yaşamağa başlamışlar. Çünki Quruçay vadisi ibtidai insanların ovçuluq, yığıcılıq və əmək alətləri hazırlamaları üçün zəngin xammal mənbəyinə malik olmuşdur.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələsinə aid 10 mindən artıq daş məmulatı və bir milyondan artıq ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 300-dən artıq daş məmulatı və fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Düşərgənin ən aşağı təbəqələrinin daş məmulatı içərisində nəhəng kobud çapma alətləri xüsusi maraq doğurur. Hələlik ölkəmizin və Qafqazın paleolit düşərgələrindən belə kobud çapma alətləri qeydə alınmamışdır. Ona görə də təsvir olunan əmək alətləri Azıx tipli çapma alətlər adlandırılmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış əmək alətlərinin hazırlanma texnikası və tipologiyasının özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınıb, yeni qeydə alınmış tapıntılara quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən edilmişdir.

1963-1986-cı illərdə Qarabağın quruçay vadisində yerləşən Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 8 mindən artıq daş məmulatı və 600 mindən çox ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

Qafqaz və Yaxın Şərq ərazisində Tağlar paleolit düşərgəsi yeganə abidədir ki, burada əmək alətlərinin uzunmüddətli inkişaf tarixini və yeni-yeni əmək alətlərinin meydana gəlmə xüsusiyyətlərini tədqiq etmək olur. Eyni zamanda Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar respublikamızın ərazisində mustye mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu göstərdi.

1975-ci ildən başlayaraq Naxçıvan, Şamaxı, Qəbələ, Şəki, Quba, Gəncə və digər bölgələrdə arxeoloji bazalar təşkil olundu. Çoxtəbəqəli Azıx, Tağlar, Qobustan, Qəbələ abidələrində, orta əsr Şabran şəhər yerində və Bakının İçərişəhər ərazisində kompleks şəkildə arxeoloji qazıntılara başlandı.

1981-ci il sentyabr ayında H.Əliyevun şəxsi təşəbbüsü ilə Azərbaycanın KP MK və Nazirlər Sovetinin “Azərbaycan SSR-də memarlıq və arxeoloji abidələrin qorunması, bərpası və istifadəsinin yaxşılaşdırılması tədbirləri” haqqında qərarı qəbul olundu. Azərbaycan Respublikasında arxeologiya və etnoqrafiya elminin inkişafında bu qərarın mühüm elmi əhəmiyyəti oldu. Hər il ardıcıl olaraq respublikamızın bütün ərazisinə arxeoloji ekspedisiya və dəstələr göndərildi. Onlarca gənc arxeoloq və etnoqraf Moskva və Leningradın aparıcı elmi mərkəzlərinə aspirant və təcrübəçi-tədqiqatçı kimi göndərildi.

1970-1980-ci illərdə arxeoloq və etnoqraflara qayğı nəticəsində elmi potensial daha da yüksəldi. Arxeologiya və Etnoqrafiya sektorunda hər il bir neçə doktorluq və namizədlik dissertasiyaları müdafiə olundu. Bu isə sektorun müstəqil elmi-tədqiqat institutuna çevrilməsinə zəmin yaratdı.

Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 1993-cü il 8 iyul tarixli qərarı ilə Sektorun bazasında Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu təşkil olundu. Bu Azərbaycanda arxeologiya və etnoqrafiya elminin daha geniş və beynəlxalq miqyasda tədqiqatlar aparmasına şərait yaratdı.

Azərbaycanın Qarabağ, Naxçıvan, Abşeron, Gəncə - Qazax, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Masallı, Lerik, Astara və digər bölgələrinə təşkil olunmuş arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyəti

nəticəsində yeni-yeni abidələr qeydə alınaraq, tədqiq olunmağa başlanmışdır.

2001-2002-ci illərdə H.Əliyevin şəxsi təşəbbüsü və köməkliyi ilə kompleks şəkildə Naxçıvan-Gəmiqaya ekspedisiyası təşkil olunmuşdur. Ekspedisiya Kiçik Qafqazın ən yüksək zirvəsində yerləşən Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərin elmi tədqiqi ilə məşğul olmuşdur.

2001-ci ildən başlayaraq respublikamızda paleolit problemləri üzrə aparılan elmi tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki Azərbaycanın paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının bəşər sivilizasiyasının inkişaf tarixini öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Məhz bu faktı əsas tutan Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Hollandiya alimləri beynəlxalq İNTAŞ-2000 adlı proqram hazırlamış və 2001-ci il iyulun 3-4-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən elmi konfransda Ə.Q.Cəfərov Azərbaycan üzrə əlaqələndirici seçilmişdir. Proqrama uyğun olaraq Avropa ölkələrinin alimləri 2002-ci il sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Bakıya gələrək çoxtəbəqəli Azıx, Tağlar, Qazma və digər paleolit düşərgələrindən tapılmış arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntıların elmi tədqiqi ilə məşğul olmuşlar.

Ə.Q.Cəfərovun 2001-2005-ci illərdə Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızda

ibtidai insanların məskunlaşma tarixinin daha qədim olması müəyyən edilmişdir.

XX əsrin sonları XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda beynəlxalq əhəmiyyətli layihələrin həyata keçirilməsi arxeoloqları bu layihələrin əhatə etdiyi ərazilərdə elmi tədqiqat işləri aparmalarına şərait yaratdı.

Əsas ümummilli liderimiz H.Ə.Əliyev tərəfindən qoyulmuş Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin tikintisi ilə əlaqədar olaraq ərazidə aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı arxeologiyanın müxtəlif dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları və yeni abidələr tapılaraq tədqiq edilmişdir.

H.Ə.Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı İlham Əliyev cənablarının Azərbaycan xalqının Milli mənafeələrinə xidmət edən fəaliyyəti nəticəsində dövlət müstəqilliyimiz möhkəmlənmiş, iqtisadiyyatın inkişafı ilə əlaqədar quruculuq işləri ölkəmizin bütün sahələrinə öz təsirini göstərmişdir. Dövlətimizin yaratdığı əlverişli imkan nəticəsində ölkəmizin uzaq keçmişinə olan diqqət sayəsində arxeoloji abidələrin tədqiq olunmasına geniş imkanlar yaranmışdır.

2008-ci il fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İ.H.Əliyevin sərəncamı ilə əsaslı arxeoloji ekspedisiyaların fəaliyyətini genişləndirmək və səmərəliliyini artırmaq məqsədilə, prezidentin ehtiyat fondundan AMEA-nın

Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutuna əlavə bir milyon manat məbləğində vəsaitin ayrılması prezidentin xalqın tarixinə əlavə diqqət və qayğı göstərməsinə əyani sübutdur.

2008-ci ilin tədqiqat mövsümündə prezident sərəncamının həyata keçirilməsi sahəsində aparılmış elmi tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq respublikanın bütün bölgələrində Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyaları fəaliyyət göstərmişdir. Nəticədə xalqımızın qədim tarixini əks etdirən zəngin maddi-mədəniyyət qalıqları və abidələr aşkar edilmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin arxeologiya elminə və arxeoloji tədqiqatlara yüksək qayğısı nəticəsində altı cildlik Azərbaycan arxeologiyası yazılıb başa çatdırılmaq üzrədir.

Birinci cildə respublikamızın ərazisində daş dövrü üzrə aparılmış kompleks elmi tədqiqatlar zamanı arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntılar arxeologiya elminin son nəəliyyətləri əsasında şərh edilmişdir. Əsərdə Qarabağın dünya şöhrətli çoxtəbəqəli paleolit düşərgələri Azıx, Tağlar, Naxçıvanın Qazma, Lerikin Buzeyir, Qobustanın çoxtəbəqəli mezolit, neolit və qayaüstü təsvirləri tədqiq olunmuş və ayrı-ayrı arxeoloji abidələrdən qeydə alınmış maddi-mədəniyyət qalıqlarının texniki və tipoloji xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Eyni zamanda Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar əsasında Respublikamızın ərazisində yaşamış ibtidai insanların meydana gəlməsi, formalaşması, inkişaf mərhələləri, əmək alətləri hazırlamaları, ovçuluq, yığıcılıq təsərrüfatının xüsusiyyətləri, ibtidai yaşayış tikililərinin yaranması, odun kəşf olunması, öz istək və arzularını qayalar üzərinə həkk etməsi və Qarabağın arxeoloji mədəniyyətlərinin xarakterik xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının ikinci cildi respublikamızın ərazisində qeydə alınmış Eneolit dövrü abidələrinin elmi tədqiqinə həsr olunmuşdur. Respublikamızın ərazisində eneolit dövrü istehsal təsərrüfatının meydana çıxıb inkişaf etməsi, dulusçuluğun, toxuculuq, əkinçilik, maldarlığın təşəkkülü və inkişafı, oturaq həyat tərzinin yaranması, insanların mənəvi həyatında yeniliklərin baş verməsi arxeoloji tapıntılarla xarakterizə olunur. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Eneolit dövründə insanlar bəşər tarixində ilk dəfə olaraq metal işləmə ilə tanış olaraq ondan əmək alətləri hazırlamağa başlamış, ibtidai icma cəmiyyətində ana xaqaqlığı hökmran olmuş, ətraf aləmlə təmasda olmaq prosesi təşəkkül tapmış, inkişaf etmiş, sənətkarlıq formalaşmış və insanlarda əmək vərdisləri təkmilləşməyə başlamışdır.

İkinci cilddə Azərbaycan ərazisində Eneolit dövrünə aid aşkar olunmuş yaşayış məskənlərinin topoqrafiyası, planlaşdırılması, yayılma ərazisindəki qanunauyğunluqları, tikinti texnikası və tikinti materialları, bəsit memarlıq xüsusiyyətləri faktiki materiallar və analogi nümunələr əsasında geniş araşdırılmışdır. Yaşayış məskənləri ilə bərabər Eneolit dövrünün qəbir abidələri, dəfn mərasimlərində müşahidə olunan xüsusiyyətlər və ümumi qanunauyğunluqlar da geniş tədqiq edilmişdir. Eyni zamanda Gəncə-Qazax, Mil-Qarabağ, Muğan, Naxçıvan, həmçinin Urmiya gölü hövzəsinin həmdövr abidələri haqqında ətraflı məlumat verilmiş, onların ümumi, fərqləndirici xüsusiyyətləri və aparıcı əlamətləri araşdırılmışdır.

Eneolit cildində dövrün təsərrüfat həyatı iqtisadiyyatın əsasını təşkil edən sahələr, əkinçilik, maldarlıq, ev sənətkarlığı, ilkin əlaqələr, maddi-mədəniyyət nümunələrinin tipoloji əlamətləri haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Azərbaycanın Eneolit dövrü abidələrinin xronologiyası bütövlükdə Yaxın Şərq və Cənubi Qafqaz miqyasında abidələrin dövrləşməsi, ətraf ərazilər və Ön Asiya məkanında tutduğu yer və mövqeləri də şərh olunmuşdur. Eneolit dövrü abidələrindən tapılmış arxeoloji faktlara əsasən dövrün sosial səciyyəsi, ictimai quruluşu və əhalinin dünyagörüşü problemlərinə də toxunulmuşdur.

Azərbaycan arxeologiyasının III cildi respublikamızın ərazisində aparılmış tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş Tunc və ilk dəmir dövrünə aid maddi-mədəniyyət qalıqlarının tədqiqindən bəhs edir. Respublikamızın ərazisində Tunc və ilk dəmir dövrlərində çox mühüm iqtisadi, ictimai və siyasi inkişaf prosesi getmiş, əhalinin mədəniyyəti Qədim Şərq sivilizasiyası səviyyəsində yüksələ bilmişdir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Tunc dövrünün üç əsas inkişaf mərhələsi keçdiyi müəyyən olunmuşdur. Ölkədə Eneolit mədəniyyəti əsasında yaranan oturaq əkinçi-maldar tayfalarının ilk Tunc dövrü Kür-Araz mədəniyyəti inkişaf tapmışdır. Bu dövrdə Cənubi Qafqazda Kür-Araz çayları vadisində və Urmiya hövzəsində türk mənşəli qədim gərgər (qarqar) tayfaları yaşamışlar.

Azərbaycan ərazisində ilk Tunc dövründə xıç əkinçiliyi və maldarlığın intensiv inkişafı ayrı-ayrı təsərrüfat sahələrinin formalaşması nəticəsində birinci böyük ictimai əmək bölgüsü yaranmışdır. Ölkənin cənub və şimal ərazilərində dağ-mədən işlərinin müxtəlif növləri yüksək inkişaf etmişdir. Metallurgiya və metalışləmə, dulusçuluq və digər mühüm sənətkarlıq növləri formalaşmış, ikinci böyük ictimai əmək bölgüsü yaranmışdır. Bu dövrdən başlayaraq əkinçilik mədəniyyəti bazasına əsaslanan

sənətkarlıq və ticarət mərkəzləri inkişaf tapır və ilkin şəhər-dövlətlər yaranmağa başlayır.

Son tunc və ilk dəmir dövründə qədim Azərbaycan şəhər dövlətlərinin iqtisadi, ictimai və siyasi birlikləri xeyli güclənmiş, Mesopotamiya, Ön Asiya, Aralıq dənizi hövzəsi və Şimali Qafqaz xalqları ilə iqtisadi, mədəni əlaqələr genişlənməmişdir. Azərbaycanın tunc və ilk dəmir dövrü abidələrindən həmin əlaqələri sübuta yetirən silahlar, bəzək nümunələri və digər arxeoloji tapıntılar əldə olunmuşdur.

Üçüncü cildə bunlarla yanaşı Azərbaycanın Tunc və ilk dəmir dövrü tayfalarının incəsənət abidələri, qayaüstü rəsmləri və mənəvi mədəniyyətinin bir sıra məsələləri geniş şərh olunmuşdur.

Dördüncü cild Azərbaycanın qədim dövlətləri olan Qafqaz Albaniyası və Atropatenanın e.ə. IV və eramızın III əsrlərinə aid arxeoloji abidələrinin elmi tədqiqinə həsr olunmuşdur.

Qafqaz Albaniyasının və Atropatenanın arxeoloji abidələrinin Azərbaycanın qədim tarixinin öyrənilməsi üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda Qafqaz Albaniyasının tarixini saxtalaşdırmağa cəhd edən bəzi erməni alimlərinin əsassız fikirlərinin puça çıxarılmasına şərait yaradır.

Arxeoloqlarımızın apardıqları qazıntılar nəticəsində aşkar edilmiş çoxsaylı maddi-mədəniyyət nümunələri Azərbaycanın Qafqaz Albaniyasının və Atropatena kimi qədim dövlətləri

haqqında olan yazılı məlumatları dəqiqləşdirməyə və bu dövlətlərin tarixinin bütün problemlərini ətraflı öyrənməyə imkan verir.

Dördüncü cilddə respublikamızın ərazisindən tapılmış bütün arxeoloji materiallar ümumiləşdirilir və həmçinin yazılı mənbələrin məlumatları cəlb edilməklə Qafqaz Albaniyası və Atropatena dövlətlərinin tarixi daha müfəssəl şərh olunur. Əsərdə Qafqaz Albaniyası və Atropatenanın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsi tarixi, ölkənin şəhərləri, yaşayış yerləri, müdafiə istehkamları, qəbir abidələri və dəfn mərasimləri də işıqlandırılır. Cildin böyük bir hissəsi arxeoloji materialların təsnifatına həsr olunmuşdur. Burada arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış məişət avadanlığı, əmək alətləri, silahlar, gil məmulatı, şüşə qablar, möhürlər, pullar, bəzəklər, daş heykəllər və bədii metalışləmə materialları tədqiq olunmuşdur.

Əsərdə Qafqaz Albaniyası və Atropatena əhalisinin təsərrüfat həyatı, sənətkarlığı, ölkənin ictimai quruluşu, əhalinin ideologiyası, daxili və xarici ticarət məsələləri də şərh edilmişdir.

Azərbaycan arxeologiyasının beşinci cildi ilk orta əsr arxeoloji abidələrinin elmi şərhinə həsr olunmuşdur. Azərbaycan tarixində ən mürəkkəb və ziddiyyətli hadisələrlə zəngin olan III-IX əsrləri əhatə edən bu dövrün ictimai, iqtisadi, siyasi və mənəvi mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərinin qabarıq şəkildə

çatdırılmasına və digər dövrlərlə müqayisəsinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Dövrün öyrənilməsinin ən mühüm xüsusiyyəti isə istər Qafqazda, istərsə də Mərkəzi Asiyada ilk orta əsr təbəqələrinin olduqca zəifliyi, arxeologiyada ən çox tapıntı olan gil qablar və onların istehsalındakı geriliyin aydın hiss edilməsidir. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ilk orta əsrlər dövrünə aid mədəni təbəqələrdə maddi mədəniyyət qalıqlarının azlığı, sənətkarlığın ayrı-ayrı sahələr üzrə natural istehsal üsulunun üstünlük təşkil etməsi müəyyən edilmişdir. Bu prosesi bir tərəfdən Şərqdə baş verən aramsız müharibələr, digər tərəfdən yeni formasiya olan feodalizmin yaranması ilə əlaqələndirmək olar.

İlk orta əsrlərə aid aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı 50-dən artıq yaşayış məskəni qeydə alınaraq, tədqiq olunmuşdur. Belə yaşayış məskənləri içərisində Ağdam rayonu ərazisində Govurqala, Qaxda Torpaqqala, Tovuzda Torpaqqala, İsmayılıda Girdiman qalası, Goranboyda I Kürəkçay qalası və digər yaşayış yerləri öyrənilmişdir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ilk orta əsrlər həm Bərdə, Şuşa, Şəmkir, Dərbənd və digər yeni şəhərlərin meydana gəlməsi ilə xarakterizə olunur. Qəbələ, Paytakaran, I və II Ağdam, Şəhriyar və s. adlar adı altında mövcud olan şəhərlər isə ticarət və sənətkarlıq mərkəzləri kimi

təşəkkül tapmış, Sasani imperiyasının təsiri altında olduqlarından Şərqi ilk orta əsr qeyri-xristian ənənələrini özündə cəmləşdirən əsas mədəniyyət mərkəzləri olmuşlar.

İlk orta əsrlərin ən zəngin abidə komplekslərindən biri də qəbirlərdir və onlar yaşayış yerləri ilə müqayisədə daha yaxşı tədqiq olunmuşdur. Qəbir abidələri öyrənilərkən ilk orta əsrlərdə Azərbaycanın etnik tərkibindəki müxtəliflik, ölkədə mövcud olan dini pərəkəndəlik və s. nəticəsində qəbir abidələrinin müxtəlifliyi qeydə alınmışdır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Azərbaycan ərazisində küp qəbirlər, katakombalar, daş qutu qəbirlər, torpaq qəbirlər, daş sənduqələr və Dağlıq Qarabağda çapma qəbirlər müəyyən edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı bütün tiplərə aid qəbirlərin istər yayılma ərazisinə, istərsə də dəfn adətlərinə görə bir-birindən fərqli olması qeydə alınmışdır.

Beşinci cilddə qeyd olunanlarla yanaşı, ilk orta əsrlərdə Qafqaz Albaniyasında sənətkarlıq, ölkənin ticarət əlaqələri və digər problemlər də tədqiq olunmuşdur.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının altıncı cildi IX-XVII əsrlərin arxeoloji abidələrinin tədqiqinə həsr olunmuşdur. Əsərdə təxminən bir əsr ərzində respublikamızın ərazisində aparılan arxeoloji qazıntıların nəticələri, o cümlədən tapılmış

çoxsaylı və müxtəlif kateqoriyalı maddi-mədəniyyət qalıqları əsasında IX-XVII əsrlərin yaşayış yerlərinin tipləri, urbanizasiya prosesinin səviyyəsi, ona təsir edən amillər müəyyənləşdirilir, ölkənin sosial-iqtisadi, mədəni inkişafı səciyyələndirilir, orta əsr Azərbaycanının müsəlman sivilizasiyası sistemində tutduğu yer təyin edilir. Əsaslı faktlarla orta əsrlərdə Azərbaycanda urbanizasiya prosesinin sürətləndiyi, şəhərsalma fəaliyyətinin genişləndiyi, şəhər həyat tərzinin möhkəmləndiyi və müvafiq sosial-psixoloji şəraitin bərqərar olması ilə şəhərlərdə əhalinin fəallığının və təşəbbüskarlığının artması, cəmiyyətin istehsal, demoqrafik və mədəni inkişafında mühüm irəliləyişlərin olması sübuta yetirilmişdir. Eyni zamanda son orta əsrlərdəki durğunluq və tənəzzülün səbəblərinin müəyyən edilməsinə cəhd göstərilmişdir.

IX-XVII əsrlərdə arxeoloji materiallar əsasında istehkam tikililərinin, ictimai, dini və yaşayış binalarının, şəhər abadlığının, kənd yaşayış evlərinin səviyyəsinə geniş yer verilir, əhalinin təsərrüfat həyatı, sənət istehsalı və ticarət əlaqələri tədqiq edilmişdir.

Zəngin arxeoloji tapıntılar əsasında sənət istehsalının yüksəkliyi, sənətdaxili ixtisaslaşmanın dərinləşməsi, metalışləmə, dulusçuluq, şüşə istehsalı və digər sənət sahələrində mühüm nəaliyyətlər əldə olunması göstərilir. Bədii sənətlərin coşqun

inkışafı qeyd olunur, bədi keramika, metal, şüşə, sümük, zərgərlik məmulatı və s. əsasında yerli sənətkarların yüksək peşəkarlığı və incə zövqü təsdiqlənir.

Altıncı cildə orta əsr Azərbaycan əhalisinin məişət həyatı və mənəvi mədəniyyəti ilə bağlı problemlər də əsaslı surətdə işıqlandırılır. Arxeoloji axtarış və qazıntılar nəticəsində toplanmış maddi sübutlar əsasında təxminən min il ərzində tarixi prosesin fasiləsizliyi təsdiqlənir.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının çap olunmasına yüksək qayğı göstərdiklərinə görə ölkə rəhbərliyinə İnstitut kollektivi adından dərin təşəkkürümüzü bildirirəm.

Maisə Rəhimova

*Kitab Azərbaycan paleolit məktəbinin banisi
Professor Məmmədali Murad oğlu Hüseynovun
əziz xatirəsinə həsr olunmuşdur.*

GİRİŞ

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının yazılmasında əsas məqsəd son 150 ildə və xüsusən, XX əsrdə Azərbaycan dövləti iki dəfə müstəqillik əldə etdikdən sonra respublikamızın ərazisində aparılmış arxeoloji tədqiqat və kəşfiyyat işləri nəticəsində tapılmış maddi-mədəniyyət qalıqlarını arxeologiya elminin müasir səviyyəsində tədqiq edib, onun nəaliyyətlərini beynəlxalq və ölkəmizin geniş ictimaiyyətinə çatdırmaqdan ibarətdir.

Uzaq keçmişin tədqiqində ən mühüm mənbə arxeoloji tapıntılar hesab olunur. Arxeoloji mənbələr əsasında ilk ibtidai insanların meydana gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşması tarixini dəqiq öyrənmək olur. Məhz buna görə də arxeologiya elmi

insanın uzaq keçmişini maddi mədəniyyət qalıqları vasitəsilə tədqiq edir.

1953-cü ilə qədər Azərbaycan Respublikası ərazisində Paleolit dövrünə aid qədim insan düşərgələrinin olmadığı barədə elmi ədəbiyyatlarda yanlış fikir söylənilirdi. Hətta, 1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V arxeoloji qurultayda Zaqafqaziya və o cümlədən Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların yaşamadığı və bu bölgələrdə qədim insan düşərgələrinin olmaması barədə qərar çıxarılmışdı. Təəssüf ki, 1953-cü ilə qədər Azərbaycan tarixinə aid yazılmış bəzi əsərlərdə bu qərarın düzgün olduğunu söyləyən arxeoloqlar da var idi.

Tarixi mənbələr, coğrafi və paleogeoloji ədəbiyyatlardan məlum olurdu ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisi ən qədim zamanlardan ibtidai insanların məskunlaşması üçün olduqca əlverişli təbii coğrafi şəraitə malik olmuşdur. Daş Dövrünün görkəmli tədqiqatçısı Sergey Nikolayeviç Zamyatnin 1950-ci illərin əvvəllərində yazırdı ki, Azərbaycan ərazisində Binəqədi yaxınlığında tapılmış fauna qalıqları bu ərazidə IV dövrdə ibtidai insanların yaşaması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitin olmasını göstərir (Zamyatnin, 1950).

Azərbaycan Respublikası ərazisində paleolit düşərgələrinin aşkar olunması məqsədilə 1953-cü ilin noyabrında rus alimi S.N.Zamyatnin Leninqraddan Bakıya dəvət olunmuş və

M.M.Hüseynovun iştirakı ilə Şamaxı, Mərəzə və Qazax rayonları ərazilərində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparılmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı ən yaxşı elmi nəticə Qazax rayonunun Damcılı ərazisində əldə olunmuşdur. Damcılı mağarasında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı düşərgənin çöküntülərindən Mustye, Mezolit, Neolit və Eneolit mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır (Zamyatnin, 1958).

1958-ci ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Qazax rayonu ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid yeni bir abidə - Daşsalahlı düşərgəsi qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur (Hüseynov, 1975).

1960-cı ilin iyun-iyul aylarında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı dünya şöhrətli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrini qeydə alıb və kompleks şəkildə arxeoloji qazıntılar aparmışdır.

Sonralar aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qarabağda Şuşa, Kəlbəcərdə Zar və Orta Şurtan tapıntı yerləri, Naxçıvan ərazisində Qazma, Lerik rayonu ərazisində isə Buzeyir və Zuvandçay paleolit düşərgələri qeydə alınmışdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində son 55 il ərzində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ilk ibtidai insanların məskunlaşmasına aid zəngin arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji materiallar aşkar edilmişdir. Həmin elmi tapıntılar əsasında respublikamızın ərazisi ibtidai insanın formalaşdığı ərazilər sırasına daxil edilmişdir. Aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Azərbaycan ərazisində ilk ibtidai insanların 2-2,5 milyon il bundan əvvəl məskunlaşmağa başlamaları elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının “Daş dövrü” cildində Azərbaycanın Quruçay, Arpaçay, Tərtərçay, Viləşçay, Zuvandçay, Daşaltıçay və digər çay vadilərində aşkar edilmiş Quruçay, Aşel, Mustye, Orinyak, Solyutre, Madlen, Azil, Mezolit, Neolit arxeoloji mədəniyyətlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları şərh olunmuş və onların xarakterik xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Əsərdə həmçinin respublikamızın ərazisində Daş dövrünə aid düşərgələrdən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında burada ibtidai insanların mağara həyatından, əmək alətləri hazırlanmasının texniki-tipoloji xüsusiyyətlərindən, ovçuluq təsərrüfatından, ilkin odla tanışlıqdan, ibtidai tikili yerlərindən, qədim insan qalıqlarından, qayaüstü rəsmlərdən, ibtidai icmanın ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri və Qarabağın ən

qədim tarixindən bəhs olunur. Eyni zamanda dünyanın ən qədim və arxeoloji tapıntılarla zəngin olan Olduvay, Türkanə, Azıx, Dmanisi, Vallone, Konde-Araqo, Lazaret, Kudaro, Tağlar, Qazma və digər arxeoloji abidələr haqqında müfəssəl elmi məlumatlar verilmişdir.

Azərbaycanın Daş dövrü düşərgələrində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində respublikamızın ərazisində nəinki ibtidai insanların yaşaması isbat olunmuş, eyni zamanda bu diyarda ən qədim insanların uzun müddət məskən salıb formalaşması və neandertal tipli insanların inkişaf edib. Homo sapiens – kamil insanlara çevrilməsi elmi faktlarla sübuta yetirilmişdir.

Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərində ilk vaxtlar ancaq Azərbaycan alimləri iştirak edirdilər. Lakin sonralar çoxtəbəqəli paleolit düşərgəsində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi, burada kompleks şəkildə arxeoloji qazıntı işlərinin aparılmasını məqsədəuyğun etdi. Ona görə də Azıx paleolit düşərgəsində arxeoloqlarla yanaşı, paleontoloqlar, paleogeoloqlar, paleogeomorfoloqlar, paleoantropoloqlar və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri tədqiqat işləri aparmağa başladılar. Azıxda elmi tədqiqatlar aparən M.M.Hüseynov, D.V.Hacıyev, Ə.V.Məmmədov, N.Ş.Şirinov, Ə.Q.Cəfərov, A.A.Veliçko, S.D.Əliyev, M.B.Süleymanov və

başqa alimlərin fəaliyyəti nəticəsində Paleolit dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid zəngin elmi materiallar aşkar edilmişdir. Hazırda Azərbaycan ərazisində aparılan paleolit problemi üzrə tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki ölkəmizin ərazisində olan paleolit düşərgələri dünyada elə abidələrdir ki, bu düşərgələrin çöklüntülərində mədəni təbəqələr tarixi ardıcılıqla əmələ gəlmiş və arxeoloji tapıntıların biri digərini tamamlayır. Bu da ibtidai insanların həyat tərzini, alət hazırlama texnikasını, onların inkişaf xüsusiyyətlərini, Daş dövrünün heyvanat aləmini və təbii coğrafi şəraitini öyrənmək baxımından müstəsna elmi əhəmiyyət kəsb edir.

1981-ci il dekabrın 8-də Fransanın paytaxtı Paris şəhərində olan İnsan muzeyində “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgi təşkil edilmişdir. Sərgidə dünyanın ən qədim insan düşərgələrindən aşkar olunmuş arxeoloji və paleoantropoloji tapıntılar nümayiş etdirilmişdir. Sərgidə keçmiş SSRİ-dən ancaq Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları üçün ayrıca guşə ayrılmışdır. Arxeoloji materiallar içərisində Quruçay, Aşel, Mustye mədəniyyətlərinin və həmçinin azıxantropun alt çənəsi xüsusi maraq doğurmuşdur.

İ.M.Cəfərzadə, C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın rəhbərliyi altında Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində üst Paleolit, Mezolit, Neolit və digər arxeoloji

dövlərə aid çoxtəbəqəli düşərgələr qeydə alınıb və arxeoloji qazıntılar aparılmışdır.

Qobustanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları bu ərazidə əkinçilik və maldarlığın ilkin meydana çıxması, burada istehsaləddici təsərrüfatın ilk rüşeymlərinin meydana gəlməsini Mezolit dövrünün sonlarından başlanmasını söyləməyə əsas verir.

Qobustanın “Qayaarası”, “Ana zağa”, “Kəniyə”, “Ovçular”, “Öküzlər”, “Maral”, “Ceyranlar”, “Daşaltı”, “Firuz”, “Dairə”, “Şonqar” və digər düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı minlərlə əmək alətləri, ovlanmış heyvan və balıq sümükləri tapılmışdır.

Qobustan ərazisində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Mezolitə keçid dövründə Qafqaz və Ön Asiyanın bir çox Mezolit dövrü abidələrində olduğu kimi, burada da alətlər mikrolit səciyyə daşıyır. Bu, başlıca olaraq, həmin dövrdə ox və yayın geniş yayılması ilə əlaqədar olmuşdur. Mikrolitlər əsasən dişli yığıma alətlərin, ox, mizraq, nizə tipli silahların və biçin bıçaqlarının hazırlanmasında istifadə olunmuşdur.

Qobustanın “Firuz” düşərgəsində son Mezolit dövrünə aid təbəqədən kütləvi dəfnlə əlaqədar on böyük və bir uşaq skeletinin qalıqlarının tapılması mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Buradan

həmçinin külli miqdarda qəbir avadanlığı, əsasən bəzək əşyaları və müxtəlif alətlər tapılmışdır. Aşkar edilmiş alətlər ölənlərin məşğuliyyəti ilə əlaqədardır.

Mezolit və Neolit dövrlərinin əsas daş məmulatının oxşarlığı müəyyən edilmiş və bu da Qobustanda əhalinin tarixi-mədəni inkişaf ənənələrindəki varisliyə və min illərlə burada yaşayan qəbilələrin eyni etnik qrupa daxil olmasını göstərir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qobustanın Böyükdaş, Kiçikdaş, Şıxqaya və Şonqar dağları sahəsində, həmçinin Cingirdağda, Yazılıtəpədə, eləcə də qədim düşərgə, yaşayış yerləri, kurqan və digər abidələrdə qazıntılar zamanı qaya və ayrı-ayrı daşlar üzərində 6 mindən artıq erkən Mezolit dövründən başlayıb, orta əsrlərin sonunadək olan tarixi dövrlərə aid rəsmlər aşkar edilmişdir.

Azərbaycanın daş dövrü düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları bəşər sivilizasiyasının tarixini tədqiq etmək üçün əvəzsiz arxeoloji mənbələrdir. Məhz bunu əsas tutan Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Azərbaycan və Gürcüstan alimləri 2001-ci ildə Beynəlxalq İNTAS-2000 adlı proqram hazırlamışlar. Proqram 2001-ci ilin iyul ayında Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda təsdiq olunmuşdur.

Həmin proqrama uyğun olaraq Ə.Q.Cəfərov Fransanın İnsan Paleoantologiya İnstitutu və Avropa arxeoloji tədqiqatlar

mərkəzində Azərbaycanın paleolit düşərgələrinin maddi mədəniyyət qalıqları haqqında elmi məruzələrlə çıxış etmişdir. Məruzələrə Azıx, Tağlar və digər paleolit düşərgələrinin arxeoloji və paleoantoloji tapıntıları şərh edilmiş, azıxantropun çənə sümüyünün qalığının isə Qafqaz və Yaxın Şərqdə ən qədim paleoantropoloji tapıntı olduğunu bildirmişdir.

2002-ci ildə sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq Avropa ölkələrindən 22 görkəmli alim başda professor Henri dö Lümley olmaqla Bakıya gəlib çoxtəbəqəli Azıx, Tağlar, Qazma və digər düşərgələrdən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları ilə tanış olmuş və bu tapıntıların dünya arxeologiya, paleontologiya və paleoantropologiya elmləri üçün müstəsna elmi əhəmiyyəti olduğunu yekdilliklə qeyd etmişlər.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının “Daş dövrü”nün giriş, I, III, IV, VI, VI-X fəsillərini, nəticə və rus dilində olan xülasəni Ə.Q.Cəfərov, II, V fəsillərini M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərov, XI fəslini M.M.Mənsurov, XII-XIV fəsillərini isə C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova yazmışlar.

Çoxcildlik Azərbaycan arxeologiyasının I cildinin yazılmasında köməklik göstərdiklərinə görə, akademik N.Vəlixanlıya, institutun direktoru t.e.d. M.Rəhimovaya və Daş

dövrü şəbəsinin bütün əməkdaşlarına dərin minnətdarlığımızı bildiririk.

I FƏSİL

AZƏRBAYCANDA DAŞ DÖVRÜNÜN ÖYRƏNİLMƏ TARİXİ

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü abidələrinin tədqiq olunmasının xalqımızın uzaq keçmişinin öyrənilməsində mühüm elmi əhəmiyyəti vardır.

1918-1953-cü illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat və qazıntı işləri zamanı respublikamızın ərazisinin qədim keçmişinə aid yüzlərlə maddi mədəniyyət abidələri qeydə alınmışdır. Lakin həmin abidələr içərisində Daş dövrünə aid heç bir arxeoloji abidə qeydə alınmamışdır. Hətta 1881-ci ildə Tiflis şəhərində keçirilən V arxeoloji qurultayda Zaqafqaziya və o cümlədən Azərbaycan ərazisində ibtidai insan düşərgələri olmadığı haqqında qərar

çıxarılmışdır (Hüseynov, 1975). Təəssüf ki, bu yanlış qərar uzun müddət öz qüvvəsində qalmışdır.

1950-ci ildə S.N.Zamyatnin öz məqalələrinin birində yazırdı ki, son zamanlara qədər Qafqazın şərq hissəsində və o cümlədən Azərbaycan ərazisində Daş dövrü abidələrinin qeydə alınmaması təəssüf doğurur. O qeyd edirdi ki, Bakı şəhəri yaxınlığında Binəqədi ərazisində paleontoloji materialların tapılması Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların yaşaması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitin olmasını göstərir (Zamyatnin, 1950). Eyni zamanda respublikamızın ərazisində aparılan paleontoloji tədqiqat işləri də burada Daş dövrü insanların məskunlaşması üçün əlverişli şəraitin olmasını göstərdi. Azərbaycanda ilk dəfə Daş dövrünə aid yerüstü materiallar 1953-cü ilin yazında Qazax rayonu Qıraq Kəsəmən kəndi yaxınlığında Şorsu dərəsində tapılmışdır (Hüseynov, 1955).

1950-ci illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası respublikamızın ərazisində Daş dövrü abidələrinin öyrənilməsi üçün xüsusi plan hazırlamışdır. Məhz bu plana uyğun olaraq, 1953-cü ildə Daş dövrü üzrə görkəmli alim S.N.Zamyatnin SSRİ Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutu tərəfindən Bakıya dəvət olunmuşdur. 1953-cü ilin payızında Azərbaycan Elmlər Akademiyasında Paleolit dövrü üzrə ilk dəfə olaraq arxeoloji kəşfiyyat işlərinə başlanmışdır. S.Zamyatninlə

birlikdə M.Hüseynov 1953-cü il noyabrın 1-dən 30-dək Azərbaycanın Şamaxı, Mərəzə və Qazax rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışlar. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı ən yaxşı elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət qalıqları Qazax rayonunda Avey dağı ərazisində olan Damcılı mağarasından aşkar edilmişdir. Damcılı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı düşərgənin çöküntülərində ən əvvəlcə gil qab qırıqları tapılmışdır. Bu tapıntılar əsasən Orta əsrlər və tunc dövrlərinə aid arxeoloji tapıntılardan ibarət olmuşdur. Damcılı düşərgəsində aparılan kəşfiyyat qazıntısı zamanı mağaranın çöküntülərində aşağıya doğru getdikcə maddi mədəniyyət qalıqlarının sayı artmağa başlamışdır. 1953-cü ilin payızında Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı tapılmış arxeoloji və paleontoloji tapıntılar burada Daş dövrü insanların məskunlaşmasını söyləməyə imkan vermişdir (Zamyatnin, 1958).

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü düşərgələrini müəyyən etmək məqsədilə 1956-cı ildə Elmlər Akademiyasının Tarix muzeyində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası təşkil olunmuşdur (Hüseynov, 1960).

1956-1958-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində olan

Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mağarada çöküntünün qarışıq olması müəyyən edilmiş və ona görə də çöküntünün stratigrafiyasını təyin etmək mümkün olmamışdır. Damcılı düşərgəsində ayrı-ayrı dövrlər üzrə olan çöküntü qatları və maddi mədəniyyət qalıqları bir-birinə qarışmışdır. Damcılı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 7 minə qədər daş məmulatı və 2 mindən çox ovlanmış heyvanların sümükləri tapılmışdır. Damcılı düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisində mustye və levallua itiücluları, qaşov tipli alətlər, bıçaqlar, kəsici alətlər, bizlər və çoxlu istehsal tullantıları qeydə alınmışdır. Damcılı mağara düşərgəsindən aşkar olunmuş daş məmulatının hazırlanma texnikası və tipologiyasına əsasən Mustye, Mezolit, üst Paleolit və Neolit dövrlərində hazırlanmalarını söyləmək mümkün olmuşdur (Hüseynov 1975).

1958-ci ilin yay fəslində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid yeni bir düşərgə qeydə alınmışdır. Mağara düşərgəsi Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi yaxınlığında olduğu üçün ona Daşsalahlı mağarası adı verilmişdir. Daşsalahlı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin

çöküntüsündə bir təbəqənin olması müəyyən edilmişdir. Daşsalahlı mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 354 ədəd daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır (Hüseynov 1975).

Daşsalahlı mağara düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri təşkil edir. Əmək alətləri arasında levallua itiucuları, mustye itiucuları, bir işlək ağızlı qaşovlar, iki işlək ağızlı qaşovlar və bıçaqlar çoxluq təşkil edir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Daşsalahlı mağara düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların orta Paleolit dövründə hazırlandığını söyləmək olur (Hüseynov, 1975).

1958-ci ilin iyul ayında SSRİ EA-nın Qafqaz arxeoloji ekspedisiyası qısamüddətli kəşfiyyat işləri zamanı rayonun Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığında Mustye mədəniyyətinə aid açıq düşərgə qeydə almış və oradan əmək alətləri tapmışdı (Lübin, 1960).

1959-cu ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax və Tovuz rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış və Qazax rayonunun Qazaxbəyli və Tovuzun Ağbaşlar kəndi ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid çaydaşlarından hazırlanmış itiucular və qəlpələr toplamışdır (Hüseynov, 1975).

1960-cı ilin iyun-iyul aylarında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qarabağ ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Kəşfiyyat işləri Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində və ona yaxın ərazilərdə aparılmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Quruçayın sol sahilində Azıx və Tağlar düşərgələri qeydə alınmışdır (Hüseynov, İsmayılov, 1967).

Azıx paleolit düşərgəsi Qarabağın ən mənzərəli və səfəli guşəsində, Tuğ çökəkliyində, Quruçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 900 m, çayın müasir yatağından 100-120 m yüksəklikdə, Füzuli şəhərindən 16 km aralıda yerləşir (Hüseynov, 1965).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərini iki mərhələyə ayırmaq olar. Birinci mərhələdə aparılan arxeoloji qazıntı işləri 1960-1973-cü illəri əhatə edir. Bu mərhələdə arxeoloji qazıntı işləri zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Düşərgənin I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, tunc və Eneolit dövrlərinə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır (Hüseynov, İsmayılov, 1967).

Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı orta Paleolit dövrünə aid daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır. Azıx mağarasının IV təbəqəsində

aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmamışdır. Ona görə də bu təbəqə lal təbəqə adlanır. Azıx paleolit düşərgəsinin V-VI təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim, orta və son Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır (Hüseynov, 1985).

1968-ci ilin iyun ayında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin III layında daş məmulatı və heyvan sümükləri ilə bərabər qədim insana məxsus alt çənə aşkar etmişdir.

Azıx düşərgəsindən tapılmış qədim insana məxsus olan alt çənənin elmi tədqiqi ilə D.V.Hacıyev məşğul olmuşdur. D.V.Hacıyevin apardığı elmi tədqiqatlar zamanı çənənin ibtidai insana məxsus olması müəyyən edilmiş və tapıntıya şərti olaraq azıxantrop tipli ibtidai insan adı verilmişdir (Hacıyev, Hüseynov, 1970).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1974-1985-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında kompleks şəkildə II mərhələdə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır (Hüseynov və başqaları, 1985).

Düşərgədə II mərhələdə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada tədqiqat işləri VI təbəqədən aşağıda yerləşən çöküntülərdə aparılmış və 4 yeni arxeoloji təbəqə qeydə alınmışdır (Hüseynov, 1976,1985).

1974-1975-ci illərdə Azıx düşərgəsində yeni müəyyən olunmuş VII-VIII-IX və X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır (Hüseynov, 1975,1976,1985).

Maddi mədəniyyət qalıqları arasında əsas yeri çaydaşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri tutur. Daş məmulatı ilə birlikdə daşlaşmış heyvan sümükləri də qeydə alınmışdır. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqəsindən tapılmış daş məmulatının dünya arxeologiyasında oxşarı olmadığı və bunların tamamilə yeni bir arxeoloji mədəniyyətə məxsus olması müəyyən edilmiş və bu mədəniyyətə Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 212 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinin elmi tədqiqi zamanı Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi olması müəyyən edilmişdir (Hüseynov, 1985).

Çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsində ilk dəfə olaraq 1963-cü ilin iyun-iyul aylarında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Tağlar düşərgəsində ilkin arxeoloji qazıntılar zamanı

düşərgənin çöküntülərində 3 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır (Hüseynov,1973).

1964-1967-ci illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Tağlar düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmış, minlərlə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri aşkar edilmişdir (Hüseynov, 1973).

1965-ci ildə Bakıda keçirilən SSRİ arxeoloq və etnoqraflarının ümumittifaq elmi konfransının iştirakçıları - P.İ.Boriskovski, V.P.Lübin, İ.İ.Korobkov, N.D.Praslav və başqaları Tağlar düşərgəsinə gedərək onun stratigrafiyası ilə tanış olmuşlar.

1971-ci ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Tağlar mağarasında arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Arxeoloji tədqiqat işlərində SSRİ EA Arxeologiya İnstitutu Leningrad bölməsinin baş elmi işçisi Q.P.Qriqoryev də iştirak etmişdir (Hüseynov, 1972).

1973-cü ildə Tağlar paleolit düşərgəsində M.M.Hüseynov, Ə.Q.Cəfərov və M.M.Mənsurov arxeoloji qazıntı işləri aparmışlar.

1976-cı ilin iyun-iyul aylarında Azərbaycan EA Tarix İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası ilə birlikdə SSRİ EA Arxeologiya İnstitutu Leningrad bölməsinin Qafqaz ekspedisiyası Tağlar düşərgəsinin stratigrafiyasını dəqiqləşdirmək məqsədilə Tağlar mağara düşərgəsində elmi tədqiqat işləri aparmış və

düşərgənin çöküntülərində 6 mədəni təbəqə qeydə almışlar (Lübin, Cəfərov, 1977).

1977-ci ildən başlayaraq Tağlar mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işlərini Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Tağlar dəstəsi aparmağa başlamışdır. Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Tağlar mağarasında 1977-1982 və 1984-1986-cı illərdə arxeoloji qazıntılar aparmışdır (Cəfərov, 1983,1986,1999).

M.M.Mənsurovun rəhbərlik etdiyi dəstə 1962-1966-cı illərdə Qazax və Tovuz rayonları ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Paleolit dövrünə aid Qayalı, Acıdərə, Tatlı, Əlibayramlı, Şişqüzey, Qədirdərə, Çınqıltəpə, Uzundərə, Caxmaqlı, Marallı, Köçəsgər və Yataq yeri abidələrini qeydə almışdır (Mənsurov, 1978).

1971-ci ilin iyul ayında M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Qarabağın dağlıq ərazilərində paleolit düşərgələrini aşkar etmək məqsədilə kəşfiyyat işləri aparmışdır. Aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid Şuşa mağara düşərgəsi qeydə alınmışdır. Şuşa mağara düşərgəsində aparılan kəşfiyyat qazıntı işləri zamanı Paleolit dövrünə aid 4 ədəd daş məmulatı tapılmışdır (Cəfərov,1973; Həsənov, Cəfərov, 1976).

1972-1973-cü illərdə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsində apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı Aşel mədəniyyətinə aid iki ocaq yeri qeydə alınmışdır (Hüseynov,1974).

M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1973-cü ildə Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsinin IV horizontunda apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin qaya divarları arasında 4 ayı kəlləsi və 2 ayı çənəsi tapılmışdır (Hüseynov, 1985).

1976-cı ilin iyul ayında SSRİ Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutu Ləlinqrad bölməsinin Qafqaz paleolit ekspedisiyası V.P.Lübini rəhbərliyi altında apardığı (Ə.Q.Cəfərovun iştirakı ilə) kəşfiyyat işləri zamanı Qazax rayonunun Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığında paleolit aşel və mustye dövrlərinə aid əl çapacağı, nüvə, qəlpələr və başqa maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır (Lubin, 1984).

Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1981 və 1987-ci illərdə Kəlbəcər rayonu ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı Orta Şurtan və Zar açıq paleolit abidələrini qeydə almışdır (Hüseynov, Cəfərov, Mənsurov, 1990).

1983-cü ilin iyul ayında M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində kəşfiyyat işləri aparmışdır (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Kiçik Qafqaz ərazisində karst mağaralarının yayıldığı rayonlardan biri də Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisidir. Aparılan araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bu ərazi öz təbii coğrafi şəraitinə görə respublikamızın başqa yerlərindən kəskin surətdə fərqlənir. Bu fərq özünü karst relyef formasında göstərir. Ərazidə qeydə alınan karst mağaraları müasir təbii coğrafi şəraitin deyil, vaxtilə burada mövcud olmuş əlverişli iqlim şəraitinin təsiri nəticəsində formalaşmışdır. Aparılan paleogeomorfoloji və paleogeoloji elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisi III geoloji dövrünün sonlarından başlayaraq, intensiv tektonik qalxma hərəkətlərinə və dağəmələgəlmə prosesinə məruz qalıb, miosenin axırlarından isə birdəfəlik dəniz sularından azad olmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq, başqa ekzogen relyef əmələgətirici proseslərlə yanaşı, karst prosesləri də əlverişli iqlim şəraitində inkişaf etmişdir (Antonov, 1973; Məmmədov, 1998).

Naxçıvan ərazisində karstlaşma üçün əlverişli süxurlar, əsasən perm (Paleozoy) yaşlı əhəngdaşı və tabaşirə (mezozoy) məxsus dolomit və dolomitləşmiş əhəngdaşlarından ibarətdir. Lakin Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində elə sahələr vardır ki, orada karstlaşma prosesi olmamışdır (Antonov, 1973).

1983-cü ilin yayında Paleolit arxeoloji ekspedisiyasının Naxçıvanın Ordubad və Şərur rayonları ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı bir neçə mağara qeydə alınmışdır (Cəfərov, 1990). Ordubad rayonu ərazisində aparılan kəşfiyyat işləri zamanı Araz çayının sol sahilində Kilit mağarası qeydə alınmışdır. Mağaranın içərisi torpaq çöküntüsü ilə doludur (Cəfərov,1990, 1994).

1983-cü ildə Şərur rayonu ərazisində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Qazma dərəsində daş dövrünə aid düşərgə qeydə alınmışdır. Düşərgəyə Qazma adı verilmiş və orada ilkin axtarış qazıntısı aparılmışdır. Qazma mağarası Şərur rayonu ərazisində olub, Tənənəm kəndindən 3 *km* şimal-şərq hissədə, Araz çayından 17 *km* aralıda, Arpaçaydan isə 14,5 *km* uzaqlıqda, dəniz səviyyəsindən 1450 *m* yüksəklikdə yerləşir. İlk kəşfiyyat qazıntısı zamanı Qazma mağarasının çöküntülərində 4 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. I və II təbəqələrdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qablar, III-IV təbəqələrdən isə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Qazma mağara düşərgəsindən 1983-cü ildə tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı onların Mustye mədəniyyəti dövründə hazırlandıqları müəyyən edilmişdir.

1987-1990-cı illərdə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazma mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar aparmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Qazma mağara düşərgəsinin çöküntülərində altı təbəqə qeydə alınmışdır. I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları, III təbəqədən ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Düşərgənin IV-VI təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri və yüzlərlə daş məmulatı aşkar edilmişdir. Daş məmulatı içərisində levallua itiuculları, bir işlək ağızlı qaşovlar, bıçaqlar və digər alətlər qeydə alınmışdır. Qazma mağara düşərgəsindən 1987-1990-cı illərdə tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı müəyyən edilmişdir ki, düşərgə sakinləri alətləri Mustye mədəniyyəti dövründə hazırlamış və burada məskunlaşmışlar (Cəfərov, 1992, 1999, 2004).

Qazax arxeoloji ekspedisiyası 1982, 1985 və 1987-ci illərdə F.M.Muradovanın rəhbərliyi altında Qazax və Ağstafa rayonları ərazilərində arxeoloji tədqiqatlar aparmışdır. Aparılan arxeoloji axtarışlar zamanı Molla Nağı təpəsini qeydə alaraq, orada arxeoloji qazıntılar aparmışdır (Rüstəmov, 1997).

Molla Nağı təpəsi Ağstafa rayonu ərazisində olub, Köçəsgər kəndindən şərqdə, Haçadağından cənub-şərq tərəfdə,

Bakı-Tbilisi şose yolunun keçdiyi körpüdən 1000-1500 *m* şimal-qərbdə, Acıdərədən isə 50-60 *m* şimalda yerləşir (Rüstəmov, 1997). Molla Nağı təpəsi Köçəsgər kəndinin üzüm plantasiyaları arasında olub, diametri 60 *m*, hündürlüyü 2 *m* olan təpədən ibarətdir. Molla Nağı təpəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı 307 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Onlardan 123 ədədi təpənin üstündə açılmış qazıntıdan, 184 ədədi isə təpənin şimal-şərq ətəyində üzə çıxmış açıq düşərgə qalığından tapılmışdır. Həmin daş məmulatını tədqiq edən C.N.Rüstəmov onları iki qrupa bölür: birinci qrupa təpənin üstündən tapılmış 123 ədəd daş məmulatını, ikinci qrupa isə təpənin şimal-şərq tərəfində qeydə alınmış 184 ədəd daş məmulatını daxil edir (Rüstəmov, 1997).

C.N.Rüstəmov birinci qrupa daxil edilmiş daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq Neolit mədəniyyətinin sonu və Eneolit mədəniyyətinin əvvəllərinə aid edir (Rüstəmov, 1997). C.N.Rüstəmov Molla Nağı təpəsinin ikinci qrup daş məmulatını isə üst Paleolit mədəniyyətinin əvvəllərinə aid edir (Rüstəmov, 1997). Molla Nağı təpəsinin ikinci qrup daş məmulatı çaxmaq (31 ədəd), andezit (80 ədəd) və digər çaydaşlarından hazırlanmışdır. Həmin daş məmulatı içərisində nüvələr, qaşov tipli alətlər, bıçaqlar, kəsici alətlər, biz və digər alətlər qeydə alınmışdır (Rüstəmov, 1997).

1985-ci ildə Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Lənkəran, Lerik və Masallı rayonları ərazisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır (Cəfərov, 1987). Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Lerik rayonu ərazisində Daş dövrünə aid mağara düşərgəsi qeydə alınmışdır. Lerik rayonu ərazisinin İranla sərhəd boyunca Talış silsiləsi, bundan şimalda Peştəsər silsiləsi, daha sonra isə silsilələr arasında Zuvand çökəkliyi yerləşir. Ən yüksək zirvələri Çömürgöy və Qızıyurdudur (2433 m) (Antonov, 1973).

Əsasən üçüncü geoloji dövrdə formalaşmış Talış dağları bir növ Kiçik Qafqaz dağlarının davamıdır. Lakin Kiçik Qafqaz dağlarından fərqli olaraq, Talış dağlarında vulkanik proseslər daha kəskin olmuş və bu ərazidəki mağaralar məhz vulkanik yolla əmələ gəlmişlər (Əyyubov, 1972).

Arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Lerik rayonunun Buzeyir kəndi yaxınlığında mağara düşərgəsi qeydə alınmışdır. Yeni qeydə alınmış mağara Lerik-Buzeyir yolunun 10-cu kilometrliyində olub, Zuvandçayının sol sahilində olan Dəlikli-Daş zirvəsində, Buzeyir kəndindən 3 *km* şərqdə yerləşir. Mağara düşərgəsi Buzeyir kəndinin yaxınlığında olduğu üçün ona Buzeyir adı verilmişdir. Buzeyir kəndi dağın döşündə, mağara isə Talış dağlarının ən yüksək zirvəsində, dəniz səviyyəsindən 1640 *m* yüksəklikdə yerləşir.

1985-ci ildə Buzeyir mağara düşərgəsində aparılan kəşfiyyat qazıntısı zamanı düşərgənin çöküntülərindən Paleolit dövrünə aid daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır (Cəfərov, 1990).

1990-cı ilin iyun-iyul aylarında Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Buzeyir mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmışdır. Əgər 1985-ci ilin kəşfiyyat qazıntısı zamanı Buzeyir mağarasının çöküntülərində 5 təbəqə qeydə alınmışdısa, 1990-cı ildə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı isə 6 mədəni təbəqə qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Buzeyir mağara düşərgəsinin I və II təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları qeydə alınmışdır. III təbəqədə aparılan tədqiqatlar zamanı ovlanmış heyvan sümükləri və 4 ədəd daş məmulatı tapılmışdır (Cəfərov, 1999). Düşərgənin IV-VI təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə çoxlu ovlanmış heyvan sümükləri və 50-yə yaxın daş məmulatı aşkar edilmişdir (Cəfərov, 2004).

Buzeyir düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisindən itiuclular, qaşov tipli alətlər və bıçaqlar qeydə alınmışdır.

Buzeyir mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji

xüsusiyyətlərinə əsasən onların Mustye mədəniyyəti dövründə hazırlanmasını söyləmək olar (Cəfərov, 1999, 2004).

Buzeyir mağara düşərgəsi Azərbaycanın cənub zonasında Paleolit dövrünə aid tapılmış ilk qədim insan düşərgəsidir. Əgər indiyə qədər bu ərazidə qədim insanların məskunlaşma tarixi 10-15 min il bundan əvvələ aid edilirdisə, yeni tapıntı isə bizə elmi əsas verir ki, Paleolit dövrü adamlarının hələ Azərbaycanın cənub bölgəsində 120 min il bundan əvvəl yaşamasını söyləyək.

1986-1990-cı illərdə M.M.Mənsurovun rəhbərlik etdiyi paleolit dəstəsi Ceyrançöl ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı orta Paleolit dövrünə aid Qaragöz, Qarabığ və Sarıburun abidələrini qeydə almışdır (Mənsurov, 2003).

1993-cü ilin iyulunda Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arxeologiya İnstitutunun Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Yardımlı rayonu ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı Alar mağarasını qeydə almışdır. Alar mağarası Yardımlı rayonu ərazisində olub, Viləş çayının sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1500 m yüksəklikdə yerləşir. Mağarada aparılan ilkin kəşfiyyat işləri zamanı 9 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Alar mağarasından tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə onların orta Paleolit dövründə hazırlanmasını söyləmək olur (Cəfərov, 2004).

2001-ci ilin yay mövsümündə M.M.Mənsurov və İ.Əliyevin Abşeron yarımadasının Suraxanı ərazisində apardıqları arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Suraxanı qəsəbəsinin cənub hissəsindən 20 ədəd daş məmulatı aşkar edilmişdir. Daş məmulatı çaxmaq və dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Daş məmulatı içərisində nüvə, itiuclu, qaşovcuq, ucluq və digər alətlər qeydə alınmışdır. Yeni Suraxanı ərazisindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə əsasən onların üst Paleolit dövründə hazırlanmasını söyləmək mümkün olmuşdur (Mənsurov, Əliyev, 2003).

2001-ci ildən başlayaraq Azərbaycan və Avropanın paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiq olunması beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki bu ölkələrin ərazisində olan paleolit abidələrinin çöküntülərində təbəqələr tarixi ardıcılıqla əmələ gəlmiş və arxeoloji tapıntıların biri digərini əvəz etmişdir. Bu da ibtidai insanların həyat tərzini, onların inkişaf xüsusiyyətlərini və Daş dövrünün təbii coğrafi şəraitini, heyvanat aləmini və həmçinin ovçuluq təsərrüfatını tədqiq etmək üçün zəngin arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji materiallara malikdirlər.

2001-ci il iyulun 3-4-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda Fransa, İtaliya, İspaniya, Azərbaycan, Rusiya, Gürcüstan və Hollandiya alimlərinin

hazırladıqları İNTAS-2000 adlı proqram qəbul edilmişdir. Həmin beynəlxalq elmi konfransda Ə.Q.Cəfərov Azərbaycan üzrə əlaqələndirici seçilmişdir.

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq son 50 ildə Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Qafqaz ərazilərində olan paleolit düşərgələrindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları arxeologiya elminin son nailiyyətləri əsasında tədqiq edilmiş, Mustye dövründə yaşamış ibtidai insanların yaşayış düşərgələrinin xarakterik xüsusiyyətləri müəyyən edilmiş, neandertal tipli insanların inkişaf edib Homo sapiens, yəni kamil insanlara çevrilməsinin əsas xüsusiyyətləri müəyyənləşdirilmişdir. Eyni zamanda Mustye mədəniyyəti dövründə yaşamış insanların həyat tərzini, ovçuluq təsərrüfatı tədqiq olunmuşdur. Bundan başqa Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Qafqaz ərazilərində yaşamış neandertal tipli insanların hazırladıqları əmək alətlərinin texniki-tipoloji xüsusiyyətləri öyrənilmiş və Avropa ölkələrində məskunlaşmış müasir xalqların Mustye mədəniyyəti dövründə anatomik baxımından oxşar və fərqli xüsusiyyətləri tədqiq olunmuşdur.

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq Ə.Q.Cəfərov 2001-2003-cü illərdə 3 ay ərzində Fransanın Paris, Nis, Kənsen, Perpinyan və Totavel şəhərlərində olan laboratoriya və muzeylərində saxlanılan Paleolit, Mezolit, Neolit və Eneolit

dövrələrinə aid maddi mədəniyyət qalıqları ilə tanış olmuş və orada elmi tədqiqat işləri aparmışdır (Cəfərov, 2004, 2006).

Ə.Q.Cəfərov Fransanın İnsan, Senjermen, Milli Təbiət tarixi muzeylərində, İnsan Paleontologiya İnstitutunda və Totavelin Avropa arxeoloji tədqiqatlar mərkəzində saxlanılan arxeoloji materialların elmi tədqiqi ilə məşğul olmuş “Azərbaycanın paleolit düşərgələrinin maddi mədəniyyət qalıqları” adlı elmi məruzə ilə çıxış etmişdir (Cəfərov, 2004, 2006).

Son 50 ildə Fransa ərazisində professor Anri dö Lümleyn rəhbərliyi altında aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı Paleolit, Mezolit və Neolit dövrlərinə aid arxeoloji materiallar aşkar edilmişdir. Həmin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında Fransanın, Paris, Nis, Kənsən, Totavel və digər şəhərlərində “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgilər və arxeoloji muzeylər təşkil olunmuşdur.

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramına uyğun olaraq 2002-ci il sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Azərbaycan, Gürcüstan və Hollandiya alimləri Ə.Q.Cəfərovun dəvətilə Bakıya gələrək Azıx, Tağlar, Qazma, Buzeyir, Daşsalahlı, Dəmcılı və digər paleolit düşərgələrinin arxeoloji və paleontoloji materialları ilə yaxından tanış olmuşlar. Avropa alimlərindən Anri dö Lümley, Mariya Antuanetta dö

Lümley, Sala, Ciakobini, Karbonelli, D.Yordkipanidze, A.Vekua, M.Nioradze Azərbaycanda Daş dövrü üzrə aparılan elmi tədqiqat işlərinə yüksək qiymət vermiş və buradan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının mühüm elmi əhəmiyyətə malik olmasını yekdilliklə qeyd etmişlər.

2001-2005-ci illərdə Ə.Q.Cəfərovun Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramı əsasında Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqatlar nəticəsində Azıx paleolit düşərgəsində ibtidai insanların 2,5 milyon il əvvəl məskunlaşması elmi surətdə sübuta yetirilmişdir. Əgər çoxtəbəqəli paleolit düşərgəsində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar respublikamızın ərazisində ibtidai insanların Quruçay mədəniyyəti dövründə məskunlaşmasını göstərdisə, çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan elmi araşdırmalar isə bu ərazidə neandertal tipli insanların inkişaf edib, Homo sapiens – kamil insanlara çevrilməsini arxeoloji materiallar əsasında sübuta yetirdi. (Cəfərov, 2004, 2006).

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramı üzrə aparılan elmi tədqiqat işləri eyni zamanda Azərbaycan ərazisində Mustye mədəniyyətinin Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisində ən qədim arxeoloji mədəniyyət olmasını və bu mədəniyyətin 120 il bundan qabaq başlayıb, 35 min il əvvəl sona çatmasını müəyyən etmişdir (Cəfərov, 2006).

2004-cü il avqustun 9-dan sentyabrın 8-dək AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Masallı rayonu ərazisində axan Viləş çayının vadisində arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmışdır. Ərazinin Qodman, Qərİblər, Ərkivan kəndləri ətrafında aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı 11 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Onların 8 ədədi çaxmaq, 3 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Aşkar olunmuş daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə bunların Mustyenin sonu və üst Paleolit dövrlərinə aid olduğunu söyləmək olur (Cəfərov, 2005).

2005-ci ilin sentyabr ayında Azərbaycan və Rusiya Elmlər Akademiyasının arxeoloji ekspedisiyası respublikamızın Böyük Qafqaz ərazisində - Qəbələ, Quba və Xaçmaz ərazilərində kəşfiyyat işləri aparmışdır və 20-yə qədər daş məmulatı tapılmışdır (Mənsurov, Zeynalov, 2007).

2007-ci ilin iyul-avqust aylarında AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Lerik rayonu ərazisində arxeoloji qazıntıları bərpa etmiş və Zuvandçay sahillərində kəşfiyyat işləri aparmışdır. Buzeyir düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

Zuvandçay sahillərində aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daş dövrünə aid düşərgə qeydə alınmış və ona Zuvandçay mağarası adı verilmişdir. Zuvandçay mağarası Lerik-Zuvand yolunun 10-cu kilometrliyində olub, Zuvandçayın sol sahilində, dəniz səviyyəsindən 1600 *m* yüksəklikdə yerləşir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Mezolit və Neolit dövrlərinə aid arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntılar Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə edilmişdir. Qobustanda ilk dəfə arxeoloji tədqiqat işlərini İ.Cəfərzadə 1939-cu ildə aparmışdır. Sonralar 1940-1965-ci illərdə İ.Cəfərzadə arxeoloji tədqiqat işlərini davam etdirmiş və 750 daş üzərində 3500-dən artıq qayaüstü təsvir qeydə alıb tədqiq etmişdir (Cəfərzadə, 1965, 1969, 1973).

1966-cı ildən başlayaraq Qobustanda arxeoloji qazıntı işləri C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova tərəfindən aparılmışdır. Onların 1966-2005-ci illərdə Qobustan ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində “Ana Zağa”, “Ovçular zağası”, “Firuz”, “Kəməz”, “Şonqar”, “Ceyranlar”, “Qayarası”, “Dairə”, “Böyükdaş”, “Çapmalı” yaşayış yerləri və 30-dan artıq kurqanlar qeydə alınıb tədqiq edilmişdir (Rüstəmov, Muradova, 2003). C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın Qobustanın yaşayış düşərgələrində apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı 100 mindən

artıq daş məmulatı və ovlanmış heyvan, quş və balıq sümükləri tapılmışdır.

1972-ci ildə C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın Qobustanın “Firuz” düşərgəsində apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı Mezolit dövrünə aid qəbir aşkar edilmişdir. Buradan 11 insan skeleti və kəllə qapağı tapılmışdır (Rüstəmov, 1994).

Beləliklə, 1953-2007-ci illərdə Azərbaycan ərazisində Daş dövrü üzrə aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızın ərazisində 30-dan artıq paleolit abidəsi qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Qeydə alınmış abidələrin 10-u mağara düşərgəsi, qalanları isə açıq və yerüstü abidələrdən ibarətdir. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Qazax, Fizuli, Şuşa, Şərur, Kəlbəcər, Lerik, Yardımlı və Qobustan rayonları ərazisində qədim insan düşərgələri aşkar edilmişdir. Düşərgələrdən tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Azərbaycan Respublikası ərazisində ibtidai insanların yaşaması sübut olunmuş, respublikamızın ərazisinin ən qədim insanların uzun müddət məskən salıb formalaşması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitin olması və buranın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması kompleks tədqiqatlarla sübuta yetirilmişdir (Cəfərov, 2004, bax şəkil 1)

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü üzrə elmi nailiyyətlərin əldə olunmasında mərhum arxeoloq tarix elmləri

doktoru, professor Məmmədəli Hüseynovun xüsusi xidmətləri olmuşdur.

Məmmədəli Hüseynovun Azərbaycan ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində respublikamızın ərazisində Paleolit dövrünün mövcud olması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Halbuki 1953-cü ilədək ölkəmizin ərazisində Paleolit dövrünə aid arxeoloji abidələrin olmadığı və burada insanların yaşamadığı haqqında yanlış fikir söylənirdi. M.Hüseynovun 1953-cü ildən başlayaraq apardığı arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Damcılı, Daşsalahlı və dünya şöhrətli Azıx və Tağlar paleolit düşərgələri kəşf olunmuşdur. Dünya arxeoloqları M.Hüseynovun rəhbərliyi altında çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində aparılmış elmi tədqiqat işlərinə yüksək qiymət verirlər. 1981-1983-cü illərdə Parisin “İnsan” muzeyində “Avropanın ilk sakinləri” adlı sərgi təşkil edilmiş və orada Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları nümayiş etdirilmişdir.

1971-ci ildə Məmmədəli Hüseynovun əldə etdiyi elmi nailiyyətlərə əsasən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyəti Daş dövrü arxeologiyası şöbəsinin yaradılması haqqında qərar qəbul etmişdir.

M.Hüseynovun Daş dövrü şöbəsinə rəhbərlik etdiyi 25 il ərzində Azərbaycan paleolit məktəbinin əsası qoyulmuşdur.

Hazırda dünya arxeoloqları bu məktəbin əldə etdiyi elmi nailiyyətləri yüksək qiymətləndirirlər.

II FƏSİL

ANTROPOGENDƏ AZƏRBAYCANIN TƏBİİ COĞRAFI ŞƏRAİTİ

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ibtidai insanların həyatında təbii coğrafi şəraitin mühüm əhəmiyyəti olmuşdur. Alimlər müəyyən etmişlər ki, ibtidai insanların və ibtidai icma cəmiyyətinin formalaşması və

ayrı-ayrı inkişaf mərhələləri təbii coğrafi şəraitin inkişafı ilə yanaşı qarşılıqlı əlaqədə getmişdir. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, harada əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşsa, məhz, ibtidai insanlar həmin ərazilərdə məskunlaşmışlar (Məmmədov, 1998, Lümley, 2001, Cəfərov, 2004).

Azərbaycanın tarixi ərazisi Cənubi Qafqaz və İranın şimal-qərb hissəsində yerləşir. Sahəsi 221,6 min *kv.km*, əhalisinin sayı isə 40 milyon nəfərdən artıqdır (Məmmədov, 1998).

Müasir zamanda bu tarixi ərazinin bir hissəsini tutan Azərbaycan Respublikasının sahəsi 86,6 min *kv.km*, əhalisi isə 8 milyondan artıqdır. Cənubi Azərbaycanın ərazisi isə 135 min *kv.km*, əhalisi isə 30 milyondan artıqdır (Məmmədov, 1998).

Azərbaycan ərazisi düzənlik və dağlıq relyefə malik olub, mütləq hündürlüyü 28 *m*-dən (Xəzər sahili düzənlik) 4821 *m*-ə qədərdir (Savalan dağı).

Azərbaycan Respublikasının ərazisi beş vilayətə bölünür: onlardan dördü (Böyük Qafqaz, Kiçik Qafqaz, Naxçıvan Muxtar Respublikası, Lənkəran) dağlıq, biri isə (Kür-Araz və ya Mərkəzi Aran) ovalıqdır.

Böyük Qafqazın Azərbaycan ərazisi hissəsində iki əsas dağ silsiləsi – Baş Qafqaz (Bazardüzü dağı 4462 *m*) və Yan silsilə (Şahdağ 4450 *m*) uzanır. Dağlıq Şirvan, Qobustan və Abşeron yarımadası cənub-şərqi Qafqazda yerləşir.

Baş Qafqaz dağı silsiləsinin cənub yamacı ətəyi boyuunca Qanıx-Əyriçay dağarası çökəkliyi, ondan cənuba isə geniş Ceyrançöl və Acınohur öndağlığı uzanır (Məmmədov, 1998).

Azərbaycan ərazisində dağlıq relyef şəraitində geniş yayılmış sürüşmələr, uçqunlar, sellər və vaxtaşırı baş verən zəlzələlər yaşayış məntəqələrini dağıdır, təsərrüfatlara ciddi ziyan vurur və insan tələfatına səbəb olur (Məmmədov, 1998).

Azərbaycanın coğrafi yerləşməsi, dağlıq və düzənlik relyefini atmosfer prosesləri ilə qarşılıqlı əlaqə və təsiri nəticəsində bir neçə iqlim tipləri yaranmışdır.

Azərbaycan Respublikasının iqlimi Kür-Araz ovalığının mərkəz və şərq hissələrində, Qobustanda, Abşeron yarımadasında və Samur-Dəvəçi ovalığında yayı quraq keçən mülayim-isti yarımşəhra və quruçöl iqliminə malikdir. Eyni iqlim tipi Talış silsiləsinin şimal yamacı boyu da müşahidə olunur (Məmmədov, 1998).

Qışı quraq keçən mülayim iqlim yarımşəhra və quruçöl iqlimi Kür-Araz ovalığının Ağdaş-Qarqarçayın aşağı axını istiqamətindən qərbə uzanan Qarabağ düzününün bir qismini, Gəncə, Qazax düzünü, Boz dağı, Ceyrançölü və Acınohur öndağının cənub-qərbdəki ucqar hissəsini əhatə edir.

Yuxarıda adı çəkilən hər iki iqlim daxilində qarlı günlərin sayı 20 günə qədər olduğundan və həmin müddətdə qarın qalınlığı

10 santimetrdən artıq olmadığından bu ərazilər yüksək məhsuldarlığa malik olan qış otlaqlarıdır.

Bu ərazidə iyulun orta aylıq temperaturu 27°C -dən yüksək olduğundan ərazidə pambıqçılıq, bağçılıq, üzümçülük, taxılçılıq geniş yayılmışdır. Kiçik Qafqazın dağətəyi və qismən orta dağlıq hissəsində, eləcə də Acınohur öndağlığında və Qanıx-Əyriçay çökəkliyi daxilində qışı quraq keçən mülayim-isti iqlim mövcuddur. Kiçik Qafqazın və eləcə də Cənub-Şərqi Qafqazın şimal yamacının orta dağlıq ərazisində qışı quraq keçən soyuq iqlim hökm sürür. Böyük Qafqazın cənub yamacının alçaq hissəsi üçün yağıntısı demək olar ki, bərabər paylanmış mülayim-isti, orta dağlıq ərazisi üçün isə qışı rütubətli keçən soyuq iqlim mövcuddur (Məmmədov, 1998).

Talış dağlarında və Lənkəran ovalığında əsasən yayı quraq keçən mülayim-isti iqlim vardır (Antonov, 1973).

Azərbaycanda rütubətli subtropik bitkilər (çay, limon, portağal, feyxua və s.) bu iqlim tipinin əhatə etdiyi Lənkəran ovalığı və ona qovuşan alçaq dağlıq ərazinin şərq yamacında inkişaf etmişdir.

Talış dağlarının alçaq dağlığı ilə orta dağlığın qovuşduğu dar bir zolaqda yağıntısı demək olar ki, bərabər paylanmış mülayim-isti iqlim yaranmışdır.

Naxçıvan MR-in və Cənubi Azərbaycanın dağarası çökəkliklərində yayı quraq keçən soyuq yarımsəhra və quruçöl iqlimi hakimdir. Kontinental iqlimə malik olan bu iqlim tipi daxilində illik minimum temperatur mənfi 32⁰C, illik maksimum temperatur isə 43⁰C olur. Hər iki ərazinin orta və yüksək dağlıq hissəsində yayı quraq keçən soyuq iqlim tipi mövcuddur. Bu iqlim şəraitində istər Naxçıvan MR, istərsə də Cənubi Azərbaycan ərazisində meşə örtüyü çox məhdud yaranmış və əsasən yox dərəcəsindədir. Dağ yamaclarının meşədən məhrum olması ariddenedasiya proseslərinin güclənməsinə, eroziyanın intensiv getməsinə, sellərin tez-tez baş verməsinə səbəb olur. Bu iqlim tipinə daxil olan ərazilərdə yay otlaqları az məhsuldardır.

Azərbaycanın mütləq yüksəkliyi 2600-2800 *m*-dən artıq olan yüksək dağlıq ərazilər üçün soyuq və tundra tipli iqlim xasdır. Belə iqlim olan ərazilərdə qismən daimi buzlaqlar və yayda əriməyən qar talaları müşahidə edilir.

Azərbaycan Respublikasının ən iri çayları – Kür, Araz, Samur, Tərtər, Naxçıvançay, Viləş, Zuvandçay və başqalarıdır. Cənubi Azərbaycanda Qarasu, Hacılar, Sərdəzurd, Qazançay (Ağsu), Zərrinərud, Nazlıçay və başqa çaylardır (Məmmədov, 1998). Azərbaycanın çayları dağ çaylarıdır. Bunlar əsasən ilin soyuq yarısı çox sulu, isti yarısı isə az sulu olur. Bu da qismən quraq iqlimə malik olan dağarası çökəkliklərdə, dağ ətəklərində,

düzənlik və otlaqlarda suvarma əkinçiliyi üçün ciddi maneə törədir. Buna görə də tarixən ən intensiv əkinçilik və bağçılıq çay dərələri, çay yataqları boyu və çayların dağlıq ərazilərdən düzənliyə qovuşduğu zolaqlarda yaranmışdır.

Yüksək dağlıq ərazilərdə dağ-çəmən torpaqları inkişaf etmişdir. Dağlıq tundra iqlimi şəraitində (3000 *m*-dən yüksəklikdə) dağ-çəmən torflu torpaqlar formalaşır. Sıra dağların suayırıcı sahəsi boyunca yay otlaqları kimi istifadə edilən dağ çəmənləri geniş sahəni tutur.

Cənubi Azərbaycanın torpaq örtüyü arid iqlim və kəskin parçalanmış relyef şəraitində formalaşmışdır. Alçaq dağlıq ərazilərdə tipik və alçaq sarı, əksər hallarda skeletli torpaqlar əmələ gəlmişdir. Tipik boz torpaqlar yüksək dağarası çökəkliklərin allüvial-prolüvial mənşəli çöküntüləri üzərində yayılmışdır. Cənubi Azərbaycanda qəhvəyi torpaqlar geniş ərazini örtür. Maqmatik vulkanların püskürməsi nəticəsində yaranan effuziv və intruziv süxurlar üzərində əmələ gəlmiş torpaqlar mikroelementlərlə zəngin olduqlarından onların məhsuldarlığı yüksək olur. Qarabağ vulkanik yaylasını, Savalan və Səhənd dağlarının yamaclarını buna misal göstərmək olar (Əliyev, Məmmədov, 1998).

İqlim şəraitinin kontinentallığı və quraq keçməsilə əlaqədar Cənubi Azərbaycandakı dağ yamaclarında seyrək

kserofit kolluqları və yarımkol friqonoid bitkiləri geniş sahə tutur. Dağarası çökəkliklərdə və maili düzənliklərdə quru çöl və yarımşəhra bitkiləri inkişaf etmişdir. Qotur-Musalan dağ silsiləsinin şərq yamaclarında enliyarpaqlı meşələr, bozqır və friqonoid bitkilərdən ibarət kolluqlar yayılmışdır. Xəzər dənizinin sahili boyu III dövrün dəmirağacı, şabalıdyarpaq palıd, dzelkva və bu kimi relik bitkilərdən ibarət subtropik meşələri inkişaf etmişdir.

Yüksək dağlığın qayalıq hissələrində bezuar keçiləri, muflonlar məskunlaşıb. Dağ-meşə qurşağında daşlıq dələsi, meşə dələsi, ayı, vaşaq, meşə pişiyi, bəbir, muflon (dağ qoyunu), cüyür, çöl donuzu (qaban), tetra quşu, göyərçin, ular və başqaları vardır. Yarımşəhra şəraitində qırmızıquyruq siçan, oxlu kirpi, qunduz, gürzə, turac, kəklik, köçəri quşlar və bir çox başqa heyvanlar yaşayır (Əliyev, Məmmədov, 1998).

Azərbaycan ərazisində müxtəlif yüksəklik diapazonlarında yaranmış mürəkkəb təbii şərait, ayrı-ayrı təbii coğrafi komponentlər arasında baş verən qarşılıqlı əlaqə və təsir nəticəsində on bir landşaft tipi və yarım tipi yaranmışdır.

Dağlıq ərazilərdə şiddətli parçalanmış yüksək dağlığın subnival, qismən nival-buzlaq, yüksək dağlığın çəmənlik landşaftı vardır. Orta dağlığın enliyarpaqlı meşə və meşədən sonrakı çəmən-çöl, orta dağlığın dağ-kserofit landşaftları mövcuddur. Dağ

ətəklərinin enliyarpaqlı meşə, alçaq dağlıqın kserofit, quruçöl və arid meşə alçaq dağlıqın çöl və yarımşəhra landşafları geniş sahəni əhatə edir (Məmmədov, 1998).

Dünyanın müxtəlif ərazilərində qeydə alınmış paleolit düşərgələrinin elmi tədqiqi nəticəsində təbiətin, ibtidai insanın və onun maddi mədəniyyətinin inkişafında müşahidə olunan əsas hadisələr arasında sıx qarşılıqlı əlaqələrin mövcud olması müəyyən edilmişdir. Təbiət ibtidai insanların məskəni və qida mənbəyi olmaqla bərabər, demək olar ki, onların bütün həyat sahələrinə, hətta antropogenez prosesinə, yayılmasına, təsərrüfat xüsusiyyətlərinə, məişətinə, əmək alətləri hazırlamasına və geyiminə belə ciddi təsir göstərmişdir. Antropogenezdə təbiətin rolu əsasən hominidlərin bioloji potensialına stimullərmə və seleksiyaetmə təsirindən ibarət olmuşdur.

Alimlərin kompleks elmi tədqiqatları zamanı müəyyən edilmişdir ki, ibtidai icma cəmiyyətinin başlanğıc mərhələsində təbii amillərin insanlara təsiri daha güclü olmuşdur. Təbiətlə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərin inkişafı təbiətin ibtidai cəmiyyətin inkişafına təsirinin tədricən zəifləməsi istiqamətində getmişdir. Sosial inkişaf nəticəsində insanın təbiətə təcavüzü tədricən artmış, mütərəqqi hal almış və mürəkkəbləşmişdir (Məmmədov, Ələsgərov, 1988).

Planetimizin digər bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycan ərazisində də təbii coğrafi şərait sabit qalmamışdır. Xüsusilə, ibtidai insanların yaşadığı dövrdə - Paleolit dövründə təbiət dəyişmələri daha kəskin xarakter almışdır.

Qərbi Azərbaycanın üst miosen – erkən pliosen yaşlı çöküntü qatlarında tapılmış fauna və flora qalıqları göstərir ki, həmin geoloji dövrlərdə (7 milyon il bundan əvvəldən 3,2 il bundan qabaqlaradək) ərazidə isti iqlim şəraiti hökm sürmüşdür. Burada savanna tipli meşə-çöl landşaftı olmuşdur. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının yamacları həmişəyaşıl ağaclarla, zəngin enliyarpaqlı meşələrlə örtülü olmuşdur. Ərazinin heyvanat aləmi də olduqca zəngin olmuşdur. Dağətəyi və düzənlik ərazilərdə insanabənzər meymun, kərgədan, zürafə, dəvəquşu və digər tropik və subtropik iqlim şəraitinə xas olan heyvan sürüləri mövcud olmuşdur. Meşələrdə müasir dövrdə yaşayan ağac növlərilə yanaşı, həmişəyaşıl ağaclar, o cümlədən palma, dəfnə, maqnoliya, həmişəyaşıl palıd, azat, darçın ağacı, nissa, araliya və s. geniş yayılmışdır. Bu da həmin dövrlərdə iqlimin kifayət dərəcədə isti və rütubətli olduğunu göstərir. Elmi tədqiqatlara əsasən dağətəyi və düzənliklərdə orta illik temperatur $17-19^{\circ}\text{C}$, yanvar ayının temperaturu $6-8^{\circ}\text{C}$, iyul ayının $26-28^{\circ}\text{C}$, yağıntının miqdarı isə $1100-1200\text{ mm}$ təşkil etmişdir.

3,2 milyon il bundan əvvəldən 0,7 milyon il bundan əvvələdək olan dövrə aid təbəqələrdən tapılmış heyvan və bitki qalıqları bu dövrdə Azərbaycanda və qonşu ərazilərdə iqlimin xeyli soyuqlaşmasını və quraqlaşmasını göstərir. Düzən və dağətəyi ərazilərdə meşə sahələri xeyli azalır, həmişəyaşıl bitkilərin bir çoxu məhv olur, açıq sahələr genişlənir. Heyvanat aləminin növ tərkibi kasıblaşır. Ərazidə hipparion fauna üstünlük təşkil edir. Bununla belə bitki tərkibində rütubətli subtropik şəraitdə yaşayan həmişəyaşıl və yayda yaşıl bitki növlərinin, gərməşov, çiyələk, darçın ağacı, həmişəyaşıl palıd və s. heyvanlardan isə dəvəquşu, kərgədan və fillərin azalması göstərir ki, iqlim sərt olmamışdır. Belə vəziyyət Azərbaycan ərazisində ibtidai insanın meydana gəlməsi və yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmışdır (Hacıyev, 1991).

Azərbaycan ərazisində bütün IV dövrü əhatə edən və bəşəriyyətin bütün əsas inkişaf mərhələlərini səciyyələndirən maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir.

Ümumi qəbul olunmuş geoxronoloji bölgüyə əsasən IV dövr üç epoxaya: eopleystosen, pleystosen və holosen epoxalarına bölünür (Məmmədov, 1998).

Azərbaycan ərazilərində eopleystosen epoxası 1,8 milyon il bundan əvvəl başlanan Abşeron əsrinə müvafiq gəlir. Təxminən 700 min il əvvəl eopleystosen epoxası başa çatır, onu pleystosen

epoxası əvəz edir. Pleystosen epoxası üç yerə bölünür: erkən, orta və üst pleystosen. Azərbaycanda erkən pleystosenə Bakı əsri (700-400 min il bundan əvvəl), orta pleystosenə alt Xəzər əsri (400-130 min il əvvəl), üst pleystosenə üst Xəzər və erkən Xvalin əsri müvafiq gəlir. Holosen son 10 min ili əhatə edir (Məmmədov, 1998).

Azərbaycan ərazisində paleolitın ömrü 2,5 milyon ildən artıq olub, erkən eopleystosendən holosenədək davam edən dövrü əhatə edir (Cəfərov, 2007).

Çaydaşı mədəniyyətinin sahibləri olan ən qədim ibtidai insanlar Azərbaycanda alt eopleystosendə (Abşeron əsrində), erkən Aşel mədəniyyətinin sahibləri erkən Pleystosendə (Bakı əsrində), orta Aşel mədəniyyətini yaradanlar isə orta Pleystosendə (alt Xəzər əsri) və üst Pleystosenin əvvəllərində yaşamışlar (Məmmədov, 1998).

Mustye və son Paleolit mədəniyyətinin sahibləri Azərbaycan ərazisində Pleystosen dövrünün axırlarında məskunlaşmışlar. Azərbaycanın və ona qonşu olan Qafqaz və Yaxın Şərq regionlarının Paleolit düşərgələrindən və IV dövrün çöküntü qalıqlarından tapılmış bitki və heyvan qalıqlarının öyrənilməsi bu ərazilərin ibtidai insanlar yaşadığı dövrlərdə mövcud olmuş təbii şəraitini bərpa etməyə imkan verir.

Eopleystosen epoxası – çaydaşı mədəniyyəti dövrü iqlimdə soyuqlaşma və quraqlaşma prosesinin güclənməsi, vulkanların fəallaşması, dağların hündürlüyünün artması, dəniz örtən sahələrin azalması, fauna və flora tərkibinin kasıblaşması, meşə sahələrinin azalması, açıq və çöl sahələrinin genişlənməsi və ilk dağ-dərə buzlaqlarının yaranması kimi hadisələrlə səciyyələnir (Əliyev, Məmmədov, 1998).

Çaydaşı mədəniyyəti dövrünün birinci yarısında Azərbaycan ərazisinin əksər hissəsi hələ Xəzər suları altında idi. Ərazidə Böyük və Kiçik Qafqaz, Talış, Savalan və başqa dağların zirvələri yüksəlirdi. Onların ən hündürlərinin yüksəkliyi 2000-3000 m-ə çatırdı. Dağ massivləri vadilər, dərələr və qobulara parçalanmışdır.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, dövrün iqlimi indikindən isti və rütubətli olmuşdur. Heyvanat aləmi cənub fili, kərgədan, vəhşi at, dəvə, cüyür, maral, öküz, qılınçdışlı pələng, dəvəquşu və başqalarından ibarət olmuşdur. Onların içərisində savanna nümayəndələri üstünlük təşkil edir. Ərazinin bitki aləmi də zəngin tərkibə malik olmuşdur. Aლაq dağlıq və dağönü rayonlarda orta illik temperatur 13-15⁰C, yanvarın orta temperaturu 5-6⁰C, iyul ayınınkı 22-23⁰C dərəcəyə çatmışdır.

Çaydaşı mədəniyyəti dövrünün II yarısında təbii şərait ciddi şəkildə dəyişir. Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qalxması sürətlənir. Qarabağ yaylasında və qonşu ərazilərdə (İran, Türkiyə) vulkanlar canlanır, Xəzərin Kür körfəzi xeyli kiçilir, dağönü sahələrdə və Kür çökəkliyində düzənlər xeyli genişlənir, çay vadiləri dərinləşir və uzanır (Məmmədov, 1998).

Dağların qalxması iqlimdə ümumi qlobal soyuqlaşma ilə yanaşı gedir, bu da Böyük və kiçik Qafqazın yüksək dağlıq zonalarında buzlaqların yaranmasına səbəb olur (Məmmədov, 1998).

İqlimin soyuqlaşması və atmosferin quraqlaşması isti və rütubətdən heyvanların və bitkilərin məhv olmasına, yerini dəyişməsinə səbəb olur. Dağətəyi və düzənlik sahələrdə meşələrin ərazisi xeyli azalır, seyrək arid meşələr, çöl və yarım səhra landşaftlarının sahəsi genişlənir. Aşağı dağlıq qurşaqda enliyarpaq, əsasən palıd və vələs ağaclarından ibarət işıqlı meşələr üstünlük təşkil edir. Orta dağlıq qurşaqda enliyarpaq, əsasən palıd, vələs, fıstıq və digər ağaclardan ibarət qarışıq meşələr çoxluq təşkil etmişdir. Yuxarı meşə qurşağının iynəyarpaqlı meşələr, daha yüksəklikləri isə seyrək qoz ağacı meşələri, subalp çəmənləri tutmuşdur.

Orta və yüksək dağ yamaclarında müvafiq olaraq qara gülgün və seyrək qoz ağacı meşələri, Quruçay vadisində isə qoz,

yalanqoz və digər isti rütubətsevən bitkilər üstünlük təşkil etmişdir. Dağətəyi sahələrdə seyrək arid meşələri yayılmışdır. Düzənlərdə onları tuqay meşələri, çöl və yarımqöl landşaftları əvəz etmişdir. Belə şərait ibtidai insanların müxtəlif heyvanları ovlaması və yem bitkiləri toplaması üçün əlverişli imkan yaradırdı. O dövrdə Azıx paleolit düşərgəsi yerləşən ərazidə iqlim indikindən isti və rütubətli olmuşdur. Yanvarda orta illik temperatur $4-6^{\circ}\text{C}$ -yə, iyulda $25-28^{\circ}\text{C}$ -yə, illik yağıntının miqdarı isə 1000-1800 *mm*-ə çatmışdır.

Çaydaşı mədəniyyəti dövründən erkən Aşel mədəniyyətinə keçid ərəfəsində, landşaftın regional xüsusiyyətləri saxlanmaqla yanaşı, qurunun və dənizin yerləşməsində və iqlimdə bəzi dəyişikliklər getmişdir. Kür körfəzi geri - cənub-şərqi Şirvanadək çəkilir və bütün Kür-Araz ovalığı Şirvandan qərbə, dəniz sularından azad olur və düzənliyə çevrilir. İqlim quru və soyuq olur. İqlimin soyuqlaşması və yüksək dağlıq zonalarda buzlaqların əmələ gəlməsi nəticəsində meşələrin sürətlə dağ ətəklərinə doğru enməsi baş verir. Əvvəllər orta və yüksək dağlıq qurşaqları tutan meşələr indi 1000-1200 *m*-ə qədər enir və Azıx paleolit düşərgəsini əhatəyə alır.

Qədim, orta, son Aşel, Mustye və üst Paleolit dövrlərini əhatə edən pleystosen dövrü Yer kürəsi tarixində buzlaşma kimi məlumdur. Bu dövrdə Qafqaz və Avrasiya dağlarında üç dəfə

buzlaşma gedir. Çaydaşı mədəniyyətinin sonunda formalaşan təbii şərait hələ pleystosenin başlanğıcında Aşel mədəniyyəti dövründə saxlanmaqda davam etmişdir (Məmmədov, 1998).

Erkən Aşel mədəniyyəti dövründə (700-400 min il bundan əvvəl) iqlimin istiləşməsi, Şərqi Avropa düzənliyi və Qafqaz buzlaqlarının əriməsi nəticəsində Xəzər dənizinin səviyyəsi qalxır və yenidən Kür-Araz çökəkliyi Gəncə meridianınadək su altında qalır. Çaydaşı mədəniyyətinin isti dövründə olduğu kimi, landşaft qurşaqları öz əvvəlki vəziyyətini bərpa edir. Dağ ətəklərində və sahiləni düzənliklərdə yenidən çöl və yarımsəhra landşaftları hakim olur. Düzənliklərin çaykənarı sahələrində tuqay tipli meşələr yerləşir. Aşağı və orta dağlıq qurşaqlarda enliyarpaqlı meşələr üstün mövqə tutur. Bu dövrdə Azıx paleolit düşərgəsi enliyarpaqlı meşələrin əhatəsində yerləşmişdir. Yanvarda temperatur $4-7^{\circ}\text{C}$, iyulda $22-25^{\circ}\text{C}$, illik yağıntı 1200-1600 mm olmuşdur (Məmmədov, 1998).

Erkən aşeldən orta aşelə keçid dövründə yenidən soyuq iqlim düşür. Talış, Böyük və Kiçik Qafqaz dağ massivlərində qalxma sürətlənir. Onların ən yüksək silsilələri buzlaşmaya məruz qalır. Xəzər dənizinin səviyyəsi xeyli aşağı düşür və sahəsi kiçilir. Kür-Araz ovalığı yenidən quruya, hamar düzənliyə çevrilir. İqlimin soyuması dağlarda meşələrin yuxarı sərhədlərinin aşağı düşməsi ilə müşayiət olunur. Azıx mağarası yerləşən ərazidə meşə

qurşağının yuxarı sahəsi 1000-1200 *m* aşağı enir, bu da orta illik temperaturun 5-6⁰C aşağı düşməsinə səbəb olur. Göstərmək lazımdır ki, Azıx mağara düşərgəsində oddan istifadə olunmasını göstərən elmi faktlar (ocaq yerləri, kömür qalıqları, yanmış heyvan sümükləri) qədim və orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqələrdən aşkar olunmuşdur (Hüseynov, 1985). Qədim Azıx düşərgəsi sakinlərinin oddan istifadə etmələri, şübhəsiz, iqlimin soyuqlaşması ilə əlaqədardır. Düşərgədən tapılmış heyvan sümüklərinə, əsasən Azıx düşərgəsinin ərazisində Paleolit dövründə meşə heyvanlarından mağara ayısı, Qafqaz bəbiri, maral, qaban, vaşaq, çöl və meşəçöl heyvanlarından, at, uzunqulaq, kərgədan, uzunbuynuzlu öküz və başqaları yaşamışdır (Hacıyev, Əliyev, 1970).

Orta Aşel dövrünün əvvəllərində (erkən Xəzər əsrinin birinci yarısı) iqlimdə yenidən istiləşmə prosesi gedir. Qitə və dağ buzlaqlarının əriməsi nəticəsində Xəzər dənizinin səviyyəsi yenidən qalxır və dəniz indiki Mingəçevir şəhərinə qədər bütün Kür-Araz ovalığını tutur. Araz sahili düzündə yarımşəhra landşaftı, dağətəyi sahələrdə çöl və seyrək meşələr, aşağı orta dağlıq qurşaqlarda palıq, vələs, fıstıq və digər enliyarpaqlı ağaclardan ibarət meşələr üstünlük təşkil edirdi, yüksək dağlıq hissələr isə alp və subalp çəmənlikləri ilə örtülü idi.

Azıx paleolit düşərgəsinin orta aşel təbəqəsindən əldə edilən zəngin fauna qalıqlarının öyrənilməsi ətraf ərazidə müxtəlif növ heyvanların, o cümlədən cüyürün, xallı maralın, nəhəng maralın, qabanın, vaşaqın, ayının, qamışlıq pişiyinin, kərgədanın, ibtidai öküzün, atın, uzunqulağın və s. heyvanların yaşadığını göstərir. Bitki qalıqlarına əsasən aparılmış hesablamalar dövrün iqliminə aid aşağıdakı göstəriciləri verir: yanvarın orta temperaturu $4-5^{\circ}\text{C}$, iyulun orta temperaturu $20-23^{\circ}\text{C}$, yağıntının miqdarı $1000-1200\text{ mm}$ olmuşdur.

Son Aşel mədəniyyəti dövrünün (orta pleystosenin II yarısı) əvvəllərində iqlim yenidən soyuqlaşır. Məhz belə vəziyyət Azıx paleolit düşərgə sakinlərinin mağaranı müvəqqəti olaraq tərk etməsinə səbəb olur. Məhz buna görə də Azıx mağara düşərgəsinin IV təbəqəsində maddi mədəniyyət qalıqları tapılmamışdır (Hüseynov, 1975).

Bu tarixi mərhələdən sonra gələn erkən Mustye dövrü (Orta Paleolit) iqlimin xeyli istiləşməsinə səbəb olur (üst Xəzər əsri).

Bu dövrdə Azıx paleolit düşərgəsinin yuxarı sərhədi $2200-2300\text{ mm}$ mütləq yüksəklikdə yerləşən meşə qurşağının ətəyində yerləşmişdi. Bu meşə qurşağı zəngin heyvanat aləminə (cüyür, maral, dağ keçisi, mağara ayısı, qonur ayı və s.) məlik olmuşdur (Əliyev, 1969).

Mustye dövrünün (erkən Xvalin əsri) ikinci yarısında geniş miqdarda soyuqlaşma (vyurum buzlaşma dövrü) ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan ərazisində, o cümlədən dağlıq bölgələrdə iqlim sərtləşir, əvvəlki dövrə nisbətən kəskin soyuq və quru iqlim vəziyyəti yaranır. Bu dövrün təbii coğrafi şəraiti son Aşel dövründən fərqlənmirdi. Lakin, iqlimin arid olması ilə əlaqədar buzlaqların ölçüsü orta pleystosenin axırlarındakı səviyyəyə çatmır. Əgər dağ ətəklərində və düzənliklərdə çöl və yarımsəhra landşaftlarının sahəsinin xeyli genişlənməsini nəzərə almasaq, bütövlükdə landşaft qurşaqlarının və zonalarının yayılması son aşeldə olan vəziyyəti təkrar edir. Bu dövrün ən əlamətdar hadisəsi insanın Azıx paleolit düşərgəsindən 150-160 *m* aşağıda və 3 *km* aralıda Quruçay sahilində yerləşən Tağlar düşərgəsinə köçüb məskunlaşması olmuşdur. İbtidai insanların Tağlar düşərgəsində 120 min il bundan əvvəldən başlayıb, 30 min il bundan qabaqlaradək yaşaması kompleks elmi tədqiqatlar əsasında müəyyən edilmişdir. Düşərgədə aparılmış kompleks arxeoloji qazıntılar zamanı bitki qalıqlarına görə, bu dövrdə düşərgə ətrafındakı dağ yamacları palıddan, vələsdən və cökə ağaclarından ibarət olan meşələrlə örtülü olmuşdur. Meşə qurşağının yuxarı hissəsində qara gülgün və seyrək qoz ağacı meşələri mövcud olmuşdur. Bu dövrdə meşə qurşağının yuxarı sərhədi indikinə nisbətən 700-800 *m* aşağıda yerləşirdi. Tağlar paleolit

düşərgəsində insanların yaşadığı dövr ərzində üç nisbi istiləşmə fəzası qeyd olunmuşdur. Onlardan biri 64-62 min il, ikincisi 58-56 min il, üçüncüsü isə 58-46 min il əvvəl olmuşdur. Bu qısamüddətli istiləşmədən sonra iqlimin yeni qlobal soyuqlaşması dövrü (son vyurum və ya son valday dövrü) başlayır. Şaquli iqlim və landşaft zonalarının enməsi baş verir. Bu, onunla sübuta yetirilir ki, yüksək dağ qurşaqlarına xas olan bitki və heyvanların qalıqları Azərbaycanda, Gürcüstanda və Qafqazın başqa bölgələrində olan dağ ətkələrində yerləşən üst Paleolit dövrlərinə aid düşərgələrdən tapılır.

Mezolit və sonrakı dövrləri əhatə edən holosen epoxası Yer kürəsində iqlimin qlobal istiləşməsi, dağ və qitə buzlaqlarının tənəzzülə uğraması ilə xarakterizə olunur. Bu istiləşmə Azərbaycan ərazisində dağ buzlaqlarının tam əriməsi, qar xəttinin və landşaft qurşaqlarının yuxarı qalxması ilə müşayiət olunur. Palinoloji faktlara görə, bu dövrdə meşə qurşaqlarının yuxarı sərhədi 2400-2500 *m* yüksəkliyə qalxır, seyrək arid meşələri isə dağətəyi düzənlikləri basır və Cənub-Şərqi Qafqazda Xəzər dənizi sahillərinə yaxınlaşır. Bu dövrdə, yəni 9-6 min il əvvəllər Xəzər dənizinin səviyyəsi indikindən 6-7 *m* yuxarıda olmuşdur. Bütün Kür-Araz ovalığı yarımşəhra və səhra landşaftlarına malik düzənlik olmuşdur. Şimal və cənubdan Kür-Araz ovalığı geniş çölləri əhatə etmişdir. Açıq sahələrin genişlənməsi ilə əlaqədar

olaraq çöl və yarım səhra sakinlərinin – at, dəvə, öküz, qulan, ceyran, sayqak və başqa iri məməlilərin sayı artır. Ümumiyyətlə, holosen dövrünün təbii coğrafi və iqlim şəraiti indiki zamanlardan az fərqlənirdi (Məmmədov, 1998).

Dünya arxeoloqlarının apardıqları kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, planetimizin ilk sakinləri ən qədim zamanlardan başlayaraq bir yerdə yaşamış, sığınacaq axtarmağa başlamış, vəhşi heyvanlardan qorunmaq, ilk əmək alətləri, ibtidai tikili yerləri hazırlamaq və süni od əldə etmək üçün birlikdə yaşamaq məcburiyyətində qalmışlar. Birgə yaşayış tərzini ulu sakinlərin qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa kömək etmiş və bu günə qədər gəlib çatmış maddi və mənəvi sərvətlərin yaradılmasına səbəb olmuşdur.

İstər Afrikada, Avropada, Asiyada, istərsə də Azərbaycanda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar müəyyən etmişdir ki, ilk ibtidai insanların məskunlaşmasında mühüm amil təbii coğrafi şərait olmuşdur. Məhz buna görə də ibtidai sakinlər məskunlaşma ərazilərdən asılı olmayaraq bir məskəndə - təbii karst mağaralarında yaşamış, yeməkləri də bir növ – mağara ayıları, nəhəng marallar və təbiətin hazır nemətləri olmuşdur. İbtidai insanların əmək alətləri çaydaşlarından hazırlanmış, onlar özlərinin ilk incəsənət əsərlərini də bir yerə - qayalar üzərinə həkk etmişlər. Afrika, Asiya, Avropa ölkələri ərazilərində qeydə

alınmış qayaüstü rəsmlər fikirlərimizi əyani şəkildə təsdiq edir (Cəfərov, 2004, 2006).

Hazırda planetimizin müxtəlif ərazilərində ayrı-ayrı xalqlar yaşayır. Onların dilləri, məşğuliyyətləri, ictimai-iqtisadi quruluşları və dinləri müxtəlifdir. Lakin, arxeoloqların apardıqları kompleks elmi tədqiqatlar göstərir ki, ən ibtidai sakinlərimiz qədim Paleolit dövründə əmək fəaliyyəti, formalaşma xüsusiyyətləri, çaydaşlarından hazırladıqları əmək alətləri, ovladıqları heyvanlar 6 milyon il bundan əvvəldən başlayaraq, orta Paleolit dövrünə qədər tamamilə bir-birinə yaxın və demək olar ki, oxşar olmuşdur. Ən qədim ibtidai insanlar ilk zamanlar çaydaşlarından özlərinə əmək alətləri hazırlamış və bu alətlərdən özlərinin məşğuliyyəti üçün istifadə etməyə başlamışlar (Lümley, 1998; Cəfərov, 2004, 2006).

İnsanın özünü də məhz əmək yaratmışdır. Əmək fəaliyyəti nəticəsində ibtidai insanlar heyvanat aləmindən birdəfəlik ayrılmışlar. Təxminən 6 milyon il bundan əvvəldən başlayaraq ibtidai insan adi çaydaşını götürüb ondan şüurlu surətdə əmək alətləri hazırlamağa başlamışdır. İbtidai insanların ilk əmək alətləri, ibtidai tikili yerləri daşdan olduğu üçün bəşəriyyətin keçdiyi uzun bir inkişaf dövrü Daş əsri adlanır. İbtidai insanlar özlərinin istək və arzularını da daşlar üzərinə həkk etmişlər. Bəşəriyyətin keçdiyi 6 milyonluq bir inkişaf mərhələsi daşlar

üzərinə yazılmışdır ki, bu daşları tədqiq edib insanın uzaq keçmişində haqqında elmi biliklər əldə etmək olur. Ona görə də bu dövrün tarixi daş alətlər əsasında öyrənilir və aradan çıxmış ictimai-iqtisadi quruluş haqqında elmi faktlar əldə olunur.

Dünya arxeoloqlarının apardıqları kompleks elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, insanlığın ilk vaxtlarında qədim Paleolit dövründə ibtidai insanların hazırladıqları daş alətlər olduqca kobud və bəsit olmuşdur. Sonralar, vaxt keçdikcə yeni-yeni əmək alətləri meydana çıxmış, təkmilləşmiş və inkişaf etməyə başlamışdır. Arxeoloji və paleoantropoloji elmi tədqiqatlar göstərir ki, çaydaşlarından olan əmək alətləri öz-özlüyündə inkişaf edə bilməz. Bu inkişaf insan beyninin və onun təfəkkürünün inkişaf məhsuludur. Çaydaşlarından hazırlanmış əmək alətlərinin inkişafı, təkmilləşməsi, yeni-yeni əmək alətlərinin yaranması ibtidai insanların inkişaf etməsi və ibtidai icma cəmiyyətinin formalaşmağa başlaması ilə əlaqədardır.

Qədim Paleolit dövrünün ən ilkin inkişaf mərhələsində ibtidai insanlar ancaq təbiətin hazır nemətlərindən istifadə etmiş və həyatlarını ovçuluqla keçirmişlər. Coğrafi şərait ibtidai insanların yaranmasında, inkişafı və formalaşması prosesində mühüm amil olmuşdur. Arxeoloqların aşkar etdikləri paleolit düşərgələri və oradan tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları

göstərir ki, ibtidai insanların yaşaması üçün əlverişli təbii coğrafi şərait hansı ərazidə olmuşdursa, məhz həmin ərazilərdə ibtidai insanlar əmək fəaliyyətinə başlamış, oralarda məskunlaşaraq bütün inkişaf və formalaşma mərhələlərini keçmişlər.

Planetimizin ilk ibtidai sakinləri yaşayış üçün əlverişli olan yerlərdə - təbii mağaralarda, qaya sığınacaqlarında, yerüstü yaşayış düşərgələrində və dərələrdə olan çay kənarlarında məskunlaşmışlar. İlk vaxtlar ibtidai insanlara təbiətdə baş verən hər hansı hadisə - göyün guruldaması, ildırım çaxması, şiddətli küləklərin əsməsi, zəlzələlərin baş verməsi və s. tamamilə qaranlıq və möcüzəli görünürdü. İbtidai insanlar təbiət hadisələrinə qeyri-adi baxır və bunların baş vermə səbəblərini dərk edə bilmir və bu hadisələr barədə düşünməyə məcbur olurdular.

Qədim paleolitin əvvəllərində coğrafi şərait olduqca təmiz, mənzərəli və rəngarəng idi. Sanki təbiət cənnət guşəsini xatırladırdı. Hər tərəf yamyaşıl idi, dağların ətəklərində ceyran, cüyür, dağ keçisi, ibtidai öküz, maral və digər heyvanlar yaşayırdı. Məsələrdə isə quşların səsi ibtidai sakinləri valeh edirdi.

Dərələrdən axan çayların səsi, bulaqların şırıltısı ətrafa yayılırdı. Qədim Daş dövrünün əvvəllərindən etibarən su insanlar üçün həyat mənbəyi olmuşdu. Buna görə də ulu sakinlər əsasən,

çay kənarlarında olan mağaralarda məskən salır, əmək alətləri hazırlamaq üçün çaydaşlarından istifadə etməyə başlamışlar.

Qədim daş dövrü sakinləri iqtisadi tələbatlarını ödəmək, vəhşi heyvanlardan qorunmaq və özlərinin təhlükəsiz yaşamasını təmin etmək üçün çıxış yolları axtarmaq məcburiyyətində qalmışlar. Minilliklər ötür, planetimizin qədim sakinləri isə axtarış yollarında addımlayırdılar. Uzun zamanlar ərzindəki axtarışlardan sonra qədim Daş dövrü sakinləri təbii mağaralar tapır və burada məskunlaşmağa başlayırlar. Müəyyən vaxt keçdikdən sonra ibtidai insanlar yenidən çay kənarlarına qayıdır, orada çaydaşlarını seçib, ondan necə istifadə etməyi düşünürdülər. Təbiətdə ilk dəfə olaraq çaydaşlarından əmək alətləri hazırlayıb, ondan öz tələbatları üçün istifadə etməyə çalışan insanlar çaydaşlarının sirlərini öyrənmiş və uzun zaman ərzində çaydaşlarından əmək alətləri hazırlayıb istifadə etmişlər. Dünya arxeoloqlarının son illərdə apardıqları kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, bu tarixi hadisə 6 milyon il bundan əvvəl baş vermişdir. Məhz bu tarixi vaxtdan başlayaraq qədim Daş dövrü insanları əmək fəaliyyətinə başlamış və tələbatlarını ödəmək üçün ovçuluğa başlamaq məqsədilə təbii çaydaşlarını seçir, əllərində yaxşı tutub istifadə etmək, yararlı formaya salmaq üçün onu qəlpələməyə başlamışlar. Bu dövrdən başlayaraq ibtidai insanlar ictimai əməyin təsiri altında inkişaf edir və formalaşır. İbtidai insanların əmək

fəaliyyətinin başlamasından etibarən insanlığın tarixi, artıq təbiət tarixi ilə deyil, ilk dəfə olaraq şüurlu surətdə hazırlanmış çaydaşı alətlərinin inkişaf tarixi ilə başlanmışdır (Lümley,1998; Boriskovski, 1979; Cəfərov, 2004).

1994-2006-cı illərdə Şərqi Afrikanın Keniya ərazisində olan Türkanə gölü ətrafında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış arxeoloji və paleoantropoloji tapıntıların yaşının 6 milyon ilə bərabər olması müəyyən edilmişdir. İbtidai insanların çaydaşlarından ilk əmək alətləri hazırlaması və onların təkmilləşib yeni-yeni alətlərin meydana gəlməsi üçün milyon illər lazım olmuşdur (Boriskovski, 1979; Lümley, 1998; Cəfərov, 2004, 2006).

Qədim Paleolit dövrü insanların çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamağa başlamaları onların dünyagörüşünə də mühüm təsir etmişdir. Məhz bu vaxtdan etibarən ibtidai insanlar təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənməyə, bu sahədə təcrübə toplamağa başlamışlar. İlk zamanlar, xüsusilə qədim Paleolit dövrünün ilkin inkişaf mərhələlərində təbiətin hazır məhsulları ibtidai insanların tələbatını ödəyirdi. Lakin, müəyyən vaxt keçdikdən sonra, ibtidai insanların sayı artır və bu da onların iqtisadi tələbatlarını ödəməyi çətinləşdirirdi Çünki təbiətin hazır məhsulları onların yeməyə olan ehtiyaclarını ödəyə bilmirdi. Bu vəziyyətdən çıxış yolunu ibtidai insanlar çaydaşlarından

hazırlanmış əmək alətlərini təkmilləşdirməkdə görürlər. Bunun üçün qədim Aşel mədəniyyəti dövründə ilk dəfə olaraq kobud çapacaq hazırlanmağa başlanır. Kobud çapacaq hazırlamaqla ibtidai insanlar özlərinin həyat fəaliyyətlərini yaxşılaşdırmağa, iqtisadi tələbatlarını ödəmək məqsədilə intensiv olaraq ovçuluğa başlayırlar. Bu dövrdə təbii coğrafi şərait də olduqca sərt idi. Ovçuluğun meydana çıxması ibtidai insanların ayrı-ayrı qruplarda yaşamasına səbəb olur və bu qrupları bir-birinə yaxınlaşdırır. Bundan başqa qida əldə etmək, vəhşi heyvanların hücumlarından qorunmaq, təbiətdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək məcburiyyəti də ibtidai insanların qrup halında yaşamasını zəruri edir. Qədim Daş dövründə məskunlaşmış ibtidai insanların iqtisadi tələbatı həmişə təbiətin dərk edilməsini sürətləndirən başlıca amil olmuşdur və minilliklər keçdikcə bu amilin əhəmiyyəti daha da artmışdır. Qədim Paleolit dövründən başlayaraq, insanlar təbiəti onun qeyri-adi görünən möcüzəli sirlərini məhz həyat fəaliyyəti nəticəsində dərk etməyə və anlamağa başlamışlar.

Coğrafi aləmdə baş verən hadisələrin sirlərini öyrənmək, onlardan öz mənafeləri üçün istifadə etməkdən ötrü çəkilən əzab və əziyyətlər nə qədər ağır olsa da, bu yolda atılan hər bir addım ibtidai insanların məşğuliyyətində əsas rol oynamış və onların təbiətə qarşı mübarizəsində mühüm vasitə olmuşdur. Zaman

keçdikcə ibtidai insanların əmək fəaliyyəti daha geniş vüsət almış və özünə coğrafi aləmdə daimi məskunlaşmaq üçün mağara düşərgələri axtarmağa başlamışdır. Çünki, artıq daimi yaşayış məskəni olmadan əmək alətləri hazırlamaq və ovçuluqla məşğul olmaq mümkün deyildi. Ona görə də ibtidai sakinlər çay kənarlarına yaxın olan mağaraları özlərinə daimi məskən seçmiş və məskunlaşmağa başlamışlar.

Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü düşərgələri əsasən Kiçik Qafqazda, Qarabağda, Qazax, Naxçıvan, Kəlbəcər, Lerik, Yardımlı, Tovuz və Qobustan ərazilərində qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur.

III FƏSİL

DAŞ DÖVRÜ DÜŞƏRGƏLƏRİNİN STRATIQRAFİYASI

1. Azıx paleolit düşərgəsi
2. Tağlar paleolit düşərgəsi
3. Daşsalahlı mustye düşərgəsi
4. Qazma mustye düşərgəsi
5. Şuşa paleolit düşərgəsi
6. Damcılı mağarası

7. Buzeyir paleolit düşərgəsi

1. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin stratiqrafiyası

1960-cı ildən başlayaraq 1987-ci ilədək çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx mağarasının çöküntülərində zəngin stratiqrafiyanın olması müəyyən edilmişdir. Azıx mağarası Qarabağın Quruçay dərəsində, çaydan 3 *km* aralıda olub, Quruçayın müasir yatağından 200-250 *m* yüksəklikdə yerləşir. (bax şəkil 2-6) (Hüseynov, 1975). Mağara Azıx və Salakətin kəndləri arasında olub, dəniz səviyyəsindən 950 *m* yüksəklikdə yerləşir. Azıx mağarası özünün böyüklüyünə görə Qafqazda ən möhtəşəm karst mağarasıdır. Mağara 5 salondan ibarət olub, uzunluğu 230 *m*, kiçik çıxış yolları və karst quyusu ilə birlikdə uzunluğu 600 *m*-ə bərabərdir (bax şəkil 17).

Azıx mağarasında arxeoloji qazıntı işləri düşərgənin hər iki giriş yolunda aparılmışdır. Düşərgənin şimal tərəfdən giriş yolunda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınmamışdır. Mağaranın şimal hissəsində çöküntünün ümumi qalınlığı 0,5 *m*-dən 1,2 *m*-ə qədər olmuşdur (Hüseynov, 1975).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda aparılmış kompleks arxeoloji qazıntılar

zamanı burada çöküntünün ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabər olması müəyyən edilmişdir (bax şəkil 7). Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunun 8-ci kv.m-dən başlayaraq 27-ci kv.m-ə qədər çöküntünün qalınlığının 13-14 m-ə bərabər olması qeydə alınmışdır. Lakin 17-ci kv.m-dən başlayaraq mağaranın içərisinə doğru getdikcə düşərgədə olan çöküntülərin qalınlığı azalmağa başlayır. Bu fakt 1973-1976-cı illərdə Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2004).

M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin cənub giriş yolunda və birinci salonunda arxeoloji, paleontoloji tapıntıların sayı yüz minlərlədir. Bu sahədə çöküntünün stratigrafik mənzərəsi olduqca zəngindir. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1960-cı ildən 1987-ci ilədək aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı müəyyən edilmiş arxeoloji təbəqələr illik hesabatlar və Azıx düşərgəsinin stratigrafiyası haqqında çap edilmiş əsərlər əsasında təhlil edilmişdir (Hüseynov, 1964, 1969, 1973, 1985, 1988).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində 1960-1986-cı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 10 təbəqə qeydə alınaraq tədqiq olunmuşdur. Yaxın Şərqi və Qafqaz ərazisində ən zəngin stratigrafiyaya malik Azıx paleolit düşərgəsində qeydə alınmış arxeoloji təbəqələrin ümumi qalınlığı 14 m-ə bərabərdir.

Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx paleolit düşərgəsində qeydə alınmış arxeoloji təbəqələr aşağıdakılardan ibarətdir (bax şəkil 7):

Birinci təbəqə qara çöküntülü, bəzən isə sarı qarışıq torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tək-tək orta əsrlərə aid gil qab qırıqlarına rast gəlinir. 1962-1965-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid gil qab qırıqları aşkar olunmuşdur. Lakin, sonrakı illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Eneolit dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları qeydə alınmamışdır. Təbəqənin ümumi qalınlığı 77-125 sm-ə bərabər olmuşdur.

İkinci təbəqə açıq-sarımtıl gillicə torpaqdan ibarətdir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı təbəqənin içərisində tək-tək qaya qırıntıları və gil qab parçaları qeydə alınmışdır. Gil qab qırıqları əsasən Orta əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid olmuşdur. Təbəqənin ümumi qalınlığı 90-180 sm olmuşdur.

Üçüncü təbəqə boz gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Ayrı-ayrı əlamətlərə görə üçüncü təbəqənin tərkibində 1973-1974-cü illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üç lay müəyyən edilmişdir:

Birinci lay tünd-boz gillicə torpaqdan ibarətdir. Təbəqənin tərkibində xırda qaya qırıntıları da qeydə alınmışdır. Bu laydan ilk

dəfə olaraq Mustye mədəniyyətinə aid daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

İkinci lay gillicə torpaqdan ibarətdir. Layın içərisində düşərgənin tavanından düşmüş qaya qırıntıları qeydə alınmışdır. Eyni zamanda layın içərisində bir neçə iri qaya daşı aşkar olunmuşdur.

Üçüncü lay açıq-boz gillicədən ibarət olub, içərisində qaya qırıntılarına təsadüf edilmişdir. Layın aşağı hissəsi isə sarı gillicə torpaq qatından ibarətdir. Maraqlıdır ki, ilk dəfə olaraq 1973-cü ildə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı üçüncü təbəqənin aşağı layından Mustye mədəniyyətinə aid 20 ədəd əl çapacağı tapılmışdır. Bu tapıntı mustye dövrü üçün çox nadir tapıntılardan biridir. Çünki, əl çapacaqları Aşel mədəniyyəti üçün xarakterikdir. Üçüncü təbəqənin ümumi qalınlığı 90-145 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Dördüncü təbəqə tünd-qonur gillicə torpaq layından ibarətdir. Təbəqənin içərisində xırda qaya qırıqlarına rast gəlmək olur. Həmin qırıqlar stalaqmit, stalaktit, stalaqnat parçalardan ibarətdir. 1973-cü il arxeoloji qazıntılarında dördüncü təbəqədən heç bir maddi mədəniyyət nümunəsi qeydə alınmamışdır. Ancaq 1973-cü ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dördüncü təbəqədən son Aşel mədəniyyətinə aid bir neçə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Təbəqənin ümumi qalınlığı 1-1,2 *m*-ə çatır.

Beşinci təbəqə sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Azıx düşərgəsinin stratiqrafiyasında ən zəngin və möhtəşəm qalınlığa malik olan çöküntü beşinci təbəqədən ibarətdir. 1963-1969, 1971-1986-cı illərdə beşinci təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu ovlanmış heyvan sümükləri və 300 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Böyük Qafqaz paleolit düşərgələri içərisində ən zəngin stratiqrafiyaya malik Azıx düşərgəsinin beşinci təbəqəsində yuxarıda qeyd olunanlarla yanaşı ocaq yerləri, ibtidai tikili qurğuları, xüsusi küncdə saxlanılan ayı kəllələri tapılmışdır. Bütün tədqiqat mövsümündə beşinci təbəqədən aşağıdakı kiçik laylar qeydə alınmışdır:

Birinci lay tünd-qonur gillicə torpaq layından ibarətdir. İçərisində arxeoloji tapıntılarla bərabər qaya qırıqları da qeydə alınmışdır. Layın qalınlığı 30-43 *sm*-ə bərabərdir.

İkinci lay açıq-qonur gillicə təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin içərisindən daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır. Ayır-ayrı qaya parçalarına da rast gəlmək olur. Layın qalınlığı 28-44 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Üçüncü lay açıq sarı gillicə layından ibarətdir. Layın içərisində ayır-ayrı qaya qırıqlarına təsadüf hallarda rast gəlinir. Arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı çoxlu ovlanmış heyvan sümükləri də aşkar edilmişdir. Layın qalınlığı 48-62 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Dördüncü lay tünd sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. İçərisində arxeoloji materiallarla yanaşı, xırda qaya qırıqları da qeydə alınmışdır. Layın qalınlığı 38-44 *sm*-ə çatır.

Beşinci lay boz-yaşıl gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Maraqlıdır ki, 1972-ci ildə yayda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ocaq yerləri və ibtidai tikili yeri qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar zamanı buradan əmək alətləri ilə bərabər ovlanmış heyvan sümükləri də aşkar olunmuşdur. Layın qalınlığı 44-56 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Altıncı lay tünd-qonur gillicə torpaq layından ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı altıncı laydan əmək alətləri ilə yanaşı, çoxlu fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Layın tərkibində düşərgənin tavanından düşmüş qaya qırıqlarına rast gəlmək olur. Tədqiq olunan sahədə layın qalınlığı 42-56 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Altıncı təbəqə boz gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Lakin yuxarıda təsvir olunan təbəqələrdən fərqli olaraq altıncı təbəqə olduqca çoxlu çay və qaya daşları ilə zəngindir. Altıncı təbəqə daş məmulatının zəngin olması ilə fərqlənir. Burada aparılan qazıntılar zamanı 3 mindən artıq daş məmulatı tapılmışdır. Təbəqənin qalınlığı 55-87 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Yeddinci təbəqə açıq-göyümsov gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. 1974-cü ildə arxeoloji qazıntı işlərinə

qədər çap olunmuş Azıx düşərgəsinə aid elmi məqalələrdə düşərgənin VI təbəqəsindən aşağıda olan təbəqələrdə arxeoloji materialların olmadığı qeyd olunurdu. Lakin 1974-cü ildə VI təbəqədən altda olan düşərgənin çöküntülərində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı dörd arxeoloji təbəqə (VII-X) qeydə alınmış və həmin təbəqələrdən maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Təbəqənin qalınlığı 82-98 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Səkkizinci təbəqə nisbətən tünd-göyümsov gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Eyni zamanda təbəqənin tərkibində mağaranın tavanından düşmüş tək-tək qaya parçaları qeydə alınmışdır. Təbəqənin qalınlığı 90-115 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Doqquzuncu təbəqə açıq-göyümsov gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Təbəqənin tərkibində tək-tək qaya qırıntılarına rast gəlmək olur. Təsvir olunan sahədə təbəqənin qalınlığı 78-84 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Onuncu təbəqə sarı gillicə, nisbətən daşlı təbəqədən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqənin tərkibindən hazır daş alətlər tapılmışdır. Təbəqə qaya döşəməsi üzərində yerləşdiyindən olduqca bərkdir. Təbəqənin qalınlığı təsvir olunan sahədə 78-83 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

2. Tağlar paleolit düşərgəsinin stratiqrafiyası

Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin D-M sahəsində 6 mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Aşağıda həmin sahədə müəyyən olunmuş arxeoloji təbəqələrin təsviri verilir (bax şəkil 19).

Birinci təbəqə qara çürüntülü torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Tədqiq olunan sahədə təbəqənin qalınlığı 6-10 *sm*-ə bərabər olmuşdur. 1963-1965-ci illərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin qeyd olunan təbəqəsindən Eneolit, Tunc və Orta əsrlərə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur (Hüseynov, İsmayılov, 1967).

İkinci təbəqə sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Birinci təbəqədən fərqli olaraq ikinci təbəqənin tərkibində mağaranın tavanından düşmüş qaya qırıqları, suyun və əhəngin qarışığından əmələ gəlmiş stalaktit və stalaqmit hissələri qeydə alınmışdır. Sonuncular təbəqənin içərisində əmələ gəlmişdir. Bu da mağaranın tavanından düşən su damcıları vasitəsilə əmələ gəlmişdir ki, geoloji ədəbiyyatda bunlar stalaktit və stalaqmitlər adlandırılır. Maraqlıdır ki, əvvəlki tədqiqat illərindən fərqli olaraq 1973-cü ildə Tağlar düşərgəsinin D-M sahəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı II təbəqənin tərkibində qaya daşlarının

sayının olduqca az olması müşahidə olunmuşdur. Qazıntı aparılan sahədə ikinci təbəqənin qalınlığı 28-44 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Üçüncü təbəqə açıq-sarı rəngli gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. İkinci təbəqədə olduğu kimi burada da qaya qırıqları olduqca azdır. İkinci təbəqənin tərkibində tək-tək stalaktit və stalaqmit hissələri qeydə alınmışdır. Təsvir olunan sahədə təbəqənin qalınlığı 38-52 *sm*-ə çatır.

Dördüncü təbəqə sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin içərisində kiçik qaya daşlarının qırıqları qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, dördüncü təbəqənin içərisində bir neçə ocaq layı qeydə alınmışdır. Əvvəlki tədqiqat illərində də dördüncü təbəqədən ocaq layları qeydə alınmışdır. Lakin bu ilki tədqiqatlar zamanı təsvir olunan sahədə dördüncü təbəqə nisbətən nazik olmuşdur. Yeni tədqiqat sahəsində təbəqənin qalınlığı 65-80 *sm*-ə bərabər olmuşdur. Lakin 1973-cü ildə düşərgənin IV təbəqəsində aparılan qazıntılar zamanı maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyinə və təbəqənin rənginə görə iki hissəyə 4a və 4b təbəqələrinə ayrılmışdır. 1973-cü il tədqiqatlar zamanı D-M sahəsində dördüncü təbəqənin qalınlığı 0,8 – 1,2 m olmuşdur.

Beşinci təbəqə nisbətən açıq-sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Tədqiqatlar zamanı təbəqədən çoxlu maddi mədəniyyət qalıqları, ocaq layları qeydə alınmışdır. Ocaq layları əsasən təbəqənin yuxarı hissəsində qeydə alınmışdır. Maraqlıdır

ki, beşinci təbəqənin içərisindən üç kiçik lay qeydə alınmışdır. Həmin layların ümumi qalınlığı 3-5 *sm*, 5-7 *sm* və 7-12 *sm*-ə bərabər olmuşdur. Bu layların içərisindən arxeoloji tapıntı qeydə alınmamışdır. Təsvir olunan sahədə beşinci təbəqənin ümumi qalınlığı 45-85 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Altıncı təbəqə tünd gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən tək-tək qaya qırıqları qeydə alınmışdır. Altıncı təbəqədə bir neçə ocaq layları da qeydə alınmışdır. Tədqiq olunan sahədə altıncı təbəqənin qalınlığı 54-59 *sm* olmuşdur.

Tağlar mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində düşərgənin stratiqrafiyasının olduqca zəngin olduğu müəyyən edilmişdir. Düşərgənin bütün təbəqələrindən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Tağlar mustye düşərgəsinin D-F kəsiyində çöküntünün qalınlığı 9 *m*-dən bir qədər artıq olmuşdur. Tağlar mustye düşərgəsi nəinki bütün Qafqazda, eyni zamanda Yaxın Şərqi ərazisində özünün stratiqrafiyası və maddi mədəniyyət nümunələrinin zənginliyinə görə ən möhtəşəm bir tarixi abidədir (Cəfərov, 1983, 1999, 2004).

3. Daşsalahlı mustye düşərgəsinin stratiqrafiyası

1958-ci ildə M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Daşsalahlı mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mağaranın çöküntülərində iki təbəqə qeydə alınmışdır:

Birinci təbəqə qara çürüntülü, bəzən də sarıya bənzər gilli torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən Orta əsrlər və Tunc dövrlərinə aid gil qab qırıqları tapılmışdır. Təsvir olunan birinci təbəqənin qalınlığı 1,15-1,30 m qalınlığında müəyyən edilmişdir.

İkinci təbəqə sarı gilli torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Daşsalahlı mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Düşərgədə qeydə alınmış ikinci təbəqənin qalınlığı 30 sm-ə bərabərdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Daşsalahlı düşərgəsinin ikinci təbəqəsindən tapılmış əmək alətləri əsasən itiüclular, qaşov tipli alətlər, bıçaqlar, qəlpələr və nüvələrdən ibarətdir.

4.Qazma mustye düşərgəsinin stratiqrafiyası

Qazma mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 6 təbəqə qeydə alınaraq tədqiq edilmişdir. Düşərgənin çöküntülərində qeydə alınmış təbəqələr aşağıdakılardan ibarətdir (yuxarıdan aşağıya doğru):

Birinci təbəqə qara çürüntülü torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən ayrı-ayrı gil və qab qırıqları aşkar olunmuşdur. Arxeoloji tapıntılar Orta əsrlər və Tunc dövrlərinə aid olan maddi mədəniyyət qalıqlarından ibarətdir. Düşərgədə qeydə alınmış birinci təbəqənin qalınlığı 18-22 *sm*-ə qədərdir.

İkinci təbəqə açıq-sarı rəngli gillicə torpaqdan ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqənin içərisindən bir neçə kiçik ocaq layları qeydə alınmışdır. Təbəqələr arasında sərhədi aydın müəyyən etmək olur. İkinci təbəqənin qalınlığı 25-30 *sm*-ə bərabərdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı Orta əsrlər və Tunc dövrlərinə aid saxsı qırıqları tapılmışdır.

Üçüncü təbəqə tünd sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən çoxlu heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Birinci və ikinci təbəqələrə nisbətən üçüncü təbəqə qalın çöküntüyə malikdir. Üçüncü təbəqənin qalınlığı 90-100 *sm*-ə çatır.

Dördüncü təbəqə nisbətən açıq və bəzən də boz rəngə çalan gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin içərisindən mağaranın tavanından düşmüş stalaktit və stalaqmit və həmçinin qaya daşı qırıqları qeydə alınmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən daş məmulatı və tək-tək ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Dördüncü təbəqənin ümumi qalınlığı 50-55 *sm*-ə çatır.

Beşinci təbəqə açıq sarı rəngli gillicə torpaq sahəsindən ibarətdir. Çöküntünün içərisində mağara düşərgəsinin tavanından düşmüş skalaktit və qaya qırıqları aşkar olunmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən çaydaşlarından hazırlanmış əmək alətləri və fauna qalıqları tapılmışdır. Beşinci təbəqənin qalınlığı 35-45 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Altıncı təbəqə tünd şabalıd rəngli gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı və çoxlu miqdarda ovlanmış heyvan sümükləri qeydə alınmışdır. 1988-ci ildə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 2 ocaq yeri qeydə alınmışdır. Təbəqədən tapılmış heyvan sümüklərinin bir hissəsi ocaqda yandırılmışdır. 1988-ci ildə altıncı təbəqənin D və Q kvadratlarında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı mağaranın döşəməsi müəyyən olundu. Düşərgədə qeydə alınmış altıncı təbəqənin qalınlığı 40-45 *sm*-ə çatır.

Qazma mağara düşərgəsinin üçüncü təbəqəsindən başlayaraq çöküntülərdə maddi mədəniyyət qalıqlarının sayı artmağa başlayır.

Düşərgənin stratiqrafiyasında arxeoloji və paleontoloji məmulatlarının zənginliyi burada qədim insanların uzun müddət yaşadıklarını göstərir (Cəfərov, 2004).

5. Şuşa paleolit düşərgəsinin stratigrafiyası

1971-ci ilin yay fəslində Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Mil-Qarabağ arxeoloji ekspedisiyası Şuşa ərazisində apardığı arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daşaltı çayının sol sahilində Şuşa mağara düşərgəsini qeydə almışdır (Cəfərov, 1973).

1971-1972-ci illərdə Şuşa paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntılar aparılmış və mağaranın çöküntülərində 4 təbəqə qeydə alınmışdır. Şuşa paleolit düşərgəsində qeydə alınmış təbəqələr aşağıdakılardan ibarət olmuşdur (yuxarıdan aşağıya doğru):

Birinci təbəqə qara çöküntülü mal peyinindən və küldən ibarət təbəqə. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən Orta Əsrlər, Tunc və Eneolit dövrlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmışdır. Təbəqənin qalınlığı 27-36 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

İkinci təbəqə açıq-sarı rəngli gillicə torpaq təbəqəsi. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqənin içərisində stalaktit, stalaqmit və qaya qırıqları qeydə alınmışdır. Çöküntünün içərisindən tək-tək gil qab və heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. İkinci təbəqənin qalınlığı 50-55 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Üçüncü təbəqə tünd sarı rəngli torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin içərisindən qaya parçaları və stalaktit hissələri qeydə alınmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı bir neçə daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri aşkar edilmişdir. Təbəqənin qalınlığı 62-68 *sm* olmuşdur.

Dördüncü təbəqə açıq sarı rəngli gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Tədqiqatlar sahəsində təbəqənin qalınlığı 48-54 *sm*-ə bərabər olmuşdur. IV təbəqədən tapılmış daş məmulatının texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə onların son Aşel mədəniyyəti dövründə hazırlanmasını söyləmək olur (Həsənov, Cəfərov, 1976).

Şuşa paleolit düşərgəsində çöküntünün tam stratifikasiyası müəyyən edilməmişdir. IV təbəqədən aşağıya doğru çöküntülər davam edir. Ona görə də Şuşa paleolit düşərgəsində aparılacaq arxeoloji qazıntılar abidənin dəqiq stratifikasiyasını müəyyən etməyə səbəb ola bilər.

6. Damcılı mağarası

Damcılı mağara düşərgəsində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında 1953,1956-1958-ci illərdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, Tunc və

Orta əsrlər dövrlərində mağaranın çöküntüləri dağıdılmış və bir-birinə qarışmışdır. Damcılı mağarasının qabaq hissəsi isə dərədən axan sel şlalələri ilə qarışmış, bəzi hissələri isə yuyub aparmışdır (Hüseynov, 1975, s. 30). Məhz qeyd olunan səbəblərdən Damcılı düşərgəsində çöküntünün stratigrafiyası müəyyən edilməmişdir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə formalaşan torpaq çöküntüləri bir-birinə qarışmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Damcılı mağarasının çöküntülərindən Orta əsrlər, Tunc, Eneolit, Neolit, Mezolit, üst Paleolit və orta Paleolit dövrlərinə aid arxeoloji və paleontoloji məmulatlar aşkar edilmişdir (Hüseynov, 1975).

7. Buzeyir paleolit düşərgəsinin stratigrafiyası

Çoxtəbəqəli Buzeyir paleolit düşərgəsində 1985, 1990 və 2007-ci illərdə Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Düşərgədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çöküntülərdə 6 təbəqə qeydə alınmışdır. Çöküntünün stratigrafiyasında alınmış təbəqələr aşağıdakılardan ibarətdir:

Birinci təbəqə qara çürüntülü heyvan peyinindən və qara torpaqdan olan təbəqədən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı

Orta əsrlərə aid gil qab qırıqları aşkar olunmuşdur. Təsvir olunan təbəqənin qalınlığı 5-7 *sm*-ə qədər olmuşdur.

İkinci təbəqə sarı gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. İkinci təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu gil qab qırıqları aşkar edilmişdir. Təsvir olunan ikinci təbəqənin qalınlığı 40-45 *sm*-ə bərabərdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı II təbəqənin aşağısında 4-6 *sm* qalınlığında boz lay qeydə alınmışdır. Həmin laydan nümunə götürülmüş və təyinat üçün AMEA Geologiya İnstitutuna verilmişdir. Laydan olan nümunəyə Coğrafiya İnstitutunun paleocoğrafiya laboratoriyasının müdiri, akademik Ə.Məmmədov baxmış və onun rəyinə görə həmin lay karst qumundan ibarətdir (Məmmədov, 1995).

Üçüncü təbəqə boz rəngli sarı gillicə təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin içərisindən ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Təsvir olunan təbəqənin qalınlığı 32-35 *sm* olmuşdur.

Dördüncü təbəqə açıq boz rəngli gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı mağaranın tavanından düşmüş qaya qırıqları qeydə alınmışdır. Təbəqənin qalınlığı 25-30 *sm*-ə bərabər olmuşdur.

Beşinci təbəqə tünd-sarı rəngli gillicə torpaq təbəqəsindən ibarətdir. Təbəqənin tərkibində tək-tək qaya qırıqları qeydə alınmışdır. Təsvir olunan təbəqənin qalınlığı 50-55 *sm*-ə bərabər

olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı təbəqədən daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır.

Altıncı təbəqə açıq-sarı rəngli qumlu təbəqədən ibarətdir. Altıncı təbəqənin tərkibində mağaranın tavanından düşən qaya daşlarının qırıqları qeydə alınmışdır. Təsvir olunan təbəqənin qalınlığı 35-40 *sm*-ə bərabər olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar zamanı hələlik Buzeyir düşərgəsinin döşəməsi aşkar edilməmişdir. Ola bilsin ki, gələcəkdə aparılacaq arxeoloji qazıntılar zamanı yeni bir arxeoloji təbəqə qeydə alınsın. Düşərgədə qazılmış çöküntünün ümumi qalınlığı 3 *m*-ə yaxındır.

IV FƏSİL

DAŞ DÖVRÜNÜN HEYVANAT ALƏMİ VƏ OVÇULUQ TƏSƏRRÜFATI

Azərbaycan Respublikası ərazisində olan paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə birlikdə 100 minlərlə ovlanmış heyvan və quş sümükləri tapılmışdır. Paleolit düşərgələrində aşkar edilmiş heyvan sümükləri əsasında həmin dövrün heyvanat aləmi və ovçuluq

təsərrüfatını tədqiq etmək mümkün olmuşdur (Hacıyev, 1965; Əliyev, 1969).

Yaxın Şərqi, Qafqaz və Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Paleolit dövrünə aid ən zəngin fauna qalıqları çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin III, V və VI təbəqələrində tapılmışdır. Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə tək-tək (cəmi 7 ədəd) daşlaşmış heyvan sümükləri və xırda gəmirici sümükləri aşkar edilmişdir (Süleymanov, 1982). Aşağı təbəqələrdən (VII-X) tapılmış heyvan sümükləri ibtidai öküz və etrus kərgədanına aid sümüklərdən ibarətdir. Arxeoloji cəhətdən Quruçay mədəniyyətinə aid olan fauna qalıqları düşərgədə məskunlaşmış ibtidai insanların ovçuluqla məşğul olduqlarını göstərir (Hüseynov, 1985).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid VI təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 200 mindən artıq ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqədən tapılmış fauna qalıqlarının əksəriyyəti olduqca çapılıb doğranmış vəziyyətdə olduğu üçün həmin sümük məmulatlarının hansı heyvan növünə aid olmasını təyin etmək olduqca çətindir. Azıx paleolit düşərgəsinin VI təbəqəsindən tapılmış fauna qalıqları içərisində yüzlərlə çənə, kəllə qapaqları, çənə qırıqları, diş, quş və

gəmirici çənələri qeydə alınmış və məhz onların əsasında sümük qırıqlarının hansı heyvan və quşlara aid olmasını professor D.Hacıyev təyin etmişdir. Professor D.Hacıyev nəinki Azərbaycan və Qafqaz, eyni zamanda Yaxın Şərqi paleolit düşərgələrində tapılmış fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə məşğul olaraq, Azərbaycan Dövlət Tibb Universitetinin tibbi biologiya kafedrasında paleontologiya muzeyi təşkil etmişdir (Hacıyev, 1976, 1991).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən daş məmulatı ilə birlikdə külli miqdarda ovlanmış heyvan sümüklərinin tapılması qədim Azıx sakinlərinin ovçuluqla məşğul olduqlarını göstərir. Azıx paleolit düşərgəsinin aşağı təbəqəsindən tapılmış fauna qalıqları yalnız düşərgənin ən qədim sakinlərinin ovçuluq təsərrüfatını müəyyən etməyə şərait yaratmaqla yanaşı, həmin ərazinin qədim Aşel mədəniyyəti zamanı mövcud olmuş iqlim şəraitini, ibtidai insanların məskunlaşdığı dövrlərdə yerin üst quruluşunu, landşaft müxtəlifliyini tədqiq etməyə imkan vermişdir. Azıx mağara düşərgəsindən tapılmış fauna qalıqları vasitəsilə həmçinin qədim Aşel dövrünün heyvanat aləmini və stratigrafik cəhətdən düşərgənin yaşının müəyyən edilməsinə zəmin yaratmışdır (Hacıyev və b. 1985).

Çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsindən tapılmış ovlanmış heyvan sümüklərinin elmi tədqiqi ilə Azərbaycan Milli Elmlər akademiyasının müxbir üzvü, professor D.Hacıyevin rəhbərliyi altında Tibb Universitetinin tibbi biologiya kafedrasında məşğul olmuşlar. Burada D.Hacıyevin rəhbərliyi altında N.Ələkbərova, S.Zahidova, E.Nərimanov və başqaları nəinki Azərbaycan, eyni zamanda Qafqazın əsas paleolit düşərgələrindən tapılmış fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. Hazırda çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış fauna qalıqları özünün zənginliyinə görə təkcə Yaxın Şərqi və Qafqazda deyil, eyni zamanda dünyada yeganə Daş dövrü abidəsidir (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 2004).

Azıx paleolit düşərgəsindən aşkar olunmuş heyvanat aləminin tərkib və növəcə müxtəlifliyi, onların müxtəlif iqlim zonalarında yaşadıklarını göstərir. Onlardan bəziləri səhralıqlarda – isti iqlimdə, bəziləri düzən və dağ ətkələrində, göl və bataqlıqlar arasında, bəziləri çılpaq qayalarda, yarım meşə örtüklərində, digərləri isə ancaq dağlıq meşəliklərdə yaşamışlar (Əliyev, 1969).

Merka kərgədanı və nəhəng maral Azərbaycanda, əsasən Abşeron-Bakı ərazisində yaşamışdır. Lakin bunların ən nadir tapıntıları ilk dəfə Azıx paleolit düşərgəsinin qədim Aşel təbəqəsində daş məmulatı ilə birlikdə aşkar edilmişdir. Həmin sümük qalıqlarının qeyd olunan fauna dövrünün tədqiq

edilməsində müstəsna elmi əhəmiyyəti vardır. Çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış daş və fauna qalıqlarının zənginliyi, düşərgədə daimi yaşayış mərkəzi kimi, qədim Aşel dövründə insanların məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir (Hüseynov, 1985).

Azıx paleolit düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid VI təbəqəsindən tapılmış ovlanmış heyvan sümükləri çapılıb doğranmış vəziyyətdədir. Ovlanmış heyvan sümüklərinin bu vəziyyətə salınması mağarada məskunlaşmış ibtidai insanların geniş miqyasda ovçuluqla məşğul olduqlarını göstərir. Nəhəng və qorxulu heyvanlardan mağara ayısını, mağara kaftarını, merka kərgədanını, yaxud nəhəng maralları ovlamaq çox da asan bir məşğuliyyət deyildir. Görünür, qədim Azıx sakinləri ov etdikləri vaxt nəhəng əl çapacaqları, qaya daşları ilə yanaşı, ağac süngülərdən də istifadə etmişlər. Lakin ağac süngüləri torpaq çöküntülərində uzun minilliklər ərzində qalarkən çürüdüyündən arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmamışdır. Buna baxmayaraq ağac süngülərinin qalıqları Avropanın məşhur qədim Aşel dövrünə aid paleolit düşərgəsindən olan Abservatoriya, Kondel-Araqo, Klekton və digər abidələrindən tapılmışdır (Hüseynov, 1975; Lümley, 1969, 1998).

Azərbaycan ərazisində aparılmış kompleks elmi tədqiqat işləri zamanı məlum olmuşdur ki, antropogenin əvvəllərindən bu

günə qədər respublikamızın iqliminin əlverişli olmasına Xəzər dənizi həmişə təsir etmişdir. Xəzər dənizində suyun səviyyəsinin qalxması və enməsi Azərbaycan ərazisində relyefin dəyişməsinə səbəb olmuşdur. Buna uyğun olaraq fauna və floranın rayonlaşmasına şərait yaranmışdır.

Qeyd olunan əlverişli şərait qədim və orta Aşel mədəniyyətləri zamanı özünü daha çox göstərmişdir. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin qədim və orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqələrindən tapılmış 36 növ iri heyvan sümükləri və çoxlu quş sümük qalıqları dediklərimizi təsdiq edir. Bu dövrdə mərka kərgədanı, nəhəng maral, qədim at, mağara ayısı, mağara kaftarı və sair ilə birlikdə xortumlulardan cənub filləri də yaşamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azıx düşərgəsində cənub fili qalığına rast gəlinməmişdir. Filin düşərgədə olmaması, yalnız relyef ilə əlaqədar ola bilər. Azıx düşərgəsində aşkar olunmuş fauna qalıqlarının növcə zənginliyindən məlum olur ki, qədim və orta Aşel mədəniyyətləri zamanı heyvanat aləminin tərkibində azalma olmamışdır. Əksinə, Azərbaycanın təbii coğrafi şəraitində bunların növcə tərkibi daha da artmışdır. Azıx paleolit düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan VI təbəqəsindən aşkar olunmuş fauna qalıqları 11 növdən ibarət olduğu halda, orta Aşel mədəniyyətinə aid V təbəqəsindən tapılmış fauna

qalıqlarının növləri qədim Aşelə nisbətən 4 dəfə artıq müəyyən olunmuşdur (Hüseynov, 1975, 1981, 1985).

Azıx düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan VI təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı zəngin daş məmulatı ilə birlikdə heyvan sümükləri, ocaq və kömür qalıqları tapılmışdır.

Azıx düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan VI təbəqədən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi göstərir ki, qədim Aşel dövründə düşərgədə uzun müddət məskunlaşmış qədim insanlar ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar.

Azıx paleolit düşərgəsində ibtidai insanların ovçuluq təsərrüfatı ilə məşğul olmasını əks etdirən daş alətlərlə yanaşı, müxtəlif heyvanlara aid olan zəngin sümük məmulatının tapılması göstərir. Qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan sümük məmulatının bəziləri daşlaşmış vəziyyətdədir. Qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqədən 100 mindən artıq 11 heyvan növünə məxsus olan sümük məmulatı tapılmışdır. Sümük məmulatının əksəriyyəti çapılıb doğranmış vəziyyətdədir. Fauna qalıqlarının bəziləri odda yandırılmışdır (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Qədim aşel dövründə Azıx düşərgəsində aşağıda qeyd olunmuş heyvanlar ovlanmışdır:

- 1) mağara ayısı; 2) qonur ayı; 3) qaban; 4) ibtidai at; 5) merka kərgədanı; 6) nəhəng maral; 7) Qafqaz maralı; 8)

Mesopotamiya maralı; 9) mağara kaftarı; 10) Ekyus hidrintinus və müxtəlif quş sümükləri.

Düşərgənin qədim Aşel dövrünə aid təbəqəsindən tapılmış fauna qalıqlarından aydın olur ki, həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində qədim insanların yaşaması üçün əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşdur. Məhz, təbii coğrafi iqlim şəraitinə uyğun olaraq, respublikamızın ərazisində qədim insanlar məskunlaşmışlar (Məmmədov, 1998).

Azıx paleolit düşərgəsinin VI təbəqəsindən tapılmış zəngin fauna qalıqları, ocaq, yanmış vəziyyətdə kömür və sümük məmulatı onu göstərir ki, burada qədim mağara sakinləri daimi yaşamış və ovçuluqla məşğul olmuşlar. Eyni zamanda qədim aşel adamlarının iri və nəhəng heyvanları ovlamaq üçün geniş imkanlara malik olmalarını göstərir. Ovçuluq cəmiyyəti nəinki yeməklə təmin edirdi, həm də təbiətin müxtəlif dəhşətli iqlim şəraitində soyuqdan qorunmaq üçün insana şərait yaradırdı. Eyni zamanda qədim insanları daha sıx kollektivlər halında birləşməyə sövq edirdi və buna görə də qədim Azıx sakinləri kollektivdə birləşərək ovçuluqla məşğul olmuşlar.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid olan V təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, yüz minlərlə heyvan sümükləri də aşkar olunmuşdur. Orta Aşel təbəqəsindən də 101 ədəd quş və

heyvan sümükləri tapılmışdır. Həmin quş sümüklərinin təyini zamanı onların 21 quş növünə aid olması müəyyən edilmişdir (Burçak Abramoviç, Əliyev, 1990).

Azıx düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılmış fauna qalıqları içərisində aşağıdakı heyvan növləri müəyyən edilmişdir:

- 1) yaşıl qurbağa; 2) yunan tısağası; 3) adi kirpi; 4) nalburun meqeli yarasası; 5) böyük nalburun; 6) şiş qulaq bayquş; 7) adi uzunqulaq bayquş; 8) canavar; 9) çaqqal; 10) tülkü; 11) porsuq; 12) dələ; 13) mağara kaftarı; 14) qamışlıq pişiyi; 15) vaşaq; 16) bəbir; 17) mağara ayısı; 18) qonur ayı; 19) Himalay ayısı; 20) çöl donuzu; 21) cüyür; 22) Mesopotamiya maralı; 23) nəhəng maral; 24) Qafqaz maralı; 25) ceyran; 26) dağ keçisi; 27) bizon; 28) vəhşi at; 29) vəhşi uzunqulaq; 30) merka kərgədanı; 31) dovşan-rusak; 32) pişşux; 33) pişşux-Arəbi; 34) oxlu kirpi; 35) adi taxıl siçanı.

Yuxarıda göstərilmiş fauna növlərindən aydın olur ki, orta Aşel mədəniyyəti zamanı qədim insanların həyatında ovçuluq daha üstün yer tutmuşdur. Fauna qalıqları içərisində mağara ayıları və maral sümüklərinin qalıqları çoxluq təşkil edir (Hacıyev, Əliyev, 1978).

Aşkar edilmiş sümük məmulatı içərisində odda yanmış sümük qalıqları da qeydə alınmışdır. İstər qədim, istərsə də orta

Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqələrdə bir neçə ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Məhz həmin ocaqlarda da yanmış sümük qalıqları qeydə alınmışdır.

Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsində yanmış heyvan sümüklərinin qeydə alınması, Aşel mədəniyyəti dövründə ibtidai sakinlərin ovladıqları heyvanların ətini ocaqda bişirdiklərini göstərir.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid yüz minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır.

Aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, orta Paleolit dövründə də ibtidai insanların həyatında ovçuluq əsas yer tutmuşdur. Dediklərimizi Azıx düşərgəsinin orta Paleolit dövrünə aid təbəqəsindən tapılmış çoxlu miqdarda ovlanmış heyvan sümükləri təsdiq edir. Çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsinin orta Paleolit dövrünə aid təbəqəsindən tapılmış heyvan sümüklərinin əksəriyyəti xırda hissələrə doğranıb parçalanmış vəziyyətdədir.

Professor D.V.Hacıyevin rəhbərliyi altında aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, orta Paleolit dövründə yaşayan neandertal tipli insanlar Azıx paleolit düşərgəsində 10, çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsində 20, Daşsalahlı mustye düşərgəsində 14, Damcılı mağarasında 11,

Buzeyir düşərgəsində 15, Şuşa düşərgəsində isə 10 növ heyvan ovlamışdır (Hüseynov, 1975; Hacıyev, 1991). Aparılan paleontoloji tədqiqatlar zamanı Azıx paleolit düşərgəsinin orta Paleolit dövrünə aid təbəqəsindən mağara ayısı, qonur ayı, qaban, cüyür, Mesopotamiya maralı, nəhəng maral, Qafqaz maralı, dağ keçisi ekus hidruntunus və müxtəlif quşlara aid sümük qalıqları qeydə alınmışdır.

Daşsalahlı mustye düşərgəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, 2000-dən artıq ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Daşsalahlı mustye düşərgəsindən aşkar edilmiş fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə Gürcüstan Elmlər Akademiyası Paleobiologiya İnstitutunun əməkdaşları professor L.K.Qobunya və A.Q.Vekua məşğul olmuşlar (Hüseynov, 1960). Onların apardıqları elmi tədqiqatlar zamanı Daşsalahlı düşərgəsinin sümük məmulatları içərisində canavar, porsuq, Qafqaz maralı, ceyran, tatar sayqası, Dağıstan turu, köpgəz, dağ keçisi, bizon, vəhşi at, qazıntı eşşəyi, dovşan və rusak heyvanlarına məxsus sümük qalıqları qeydə alınmışdır (Hüseynov, 1960).

Damcıllı mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə birlikdə minlərlə ovlanmış heyvan sümüklərinin qalıqları tapılmışdır. Damcıllı mağara düşərgəsindən tapılmış heyvan sümüklərinin elmi tədqiqi ilə N.A.Ələkbərova və

A.Q.Vekua məşğul olmuşlar (Hüseynov, 1960). Onların apardıqları elmi tədqiqatlar zamanı Damcılı mağarasının sümük məmulatı içərisindən Qafqaz maralı, qaban, ceyran, tatar sayqası, Dağıstan turu, dağ keçisi, vəhşi qoyun, bizon, vəhşi at, yunan tısbəğası, qazıntı eşşəyi, kəklik və digər quşlara məxsus sümük qalıqları müəyyən edilmişdir (Hüseynov, 1960, 1975).

Aparılmış paleontoloji tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində orta Paleolit dövründə qədim insanların ovladıqları heyvanlar içərisində əsas yeri mağara ayısı, maral, keçi, qaban və Qafqaz maralı tutmuşdur. Təyin olunmuş sümük məmulatı içərisində məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz heyvanlara məxsus sümük qalıqları çoxluq təşkil edir (Hüseynov, 1975).

Daşsalahlı və Damcılı düşərgələrindən tapılmış fauna qalıqları içərisində əsas yeri Dağıstan turu, tatar sayqası və keçiyə məxsus olan sümüklər təşkil edir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydə alınmış paleolit düşərgələrindən tapılmış külli miqdarda heyvan sümüklərinin qalıqları bu dövrdə qədim insanların həyatında ovculuğun əsas yer tutduğunu göstərir.

Tağlar paleolit düşərgəsinin fauna qalıqları

Çoxtəbəqəli Tağlar paleolit mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, zəngin fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Tağlar paleolit düşərgəsindən tapılmış heyvan və quş sümüklərinin sayı 500 mindən artıqdır. Sümük məmulatının əksəriyyəti çapılıb doğranmış vəziyyətdədir. Ona görə də onların hansı heyvan növünə aid olmasını müəyyən etmək çox çətinidir. Tağlar düşərgəsindən aşkar olunmuş sümük məmulatı içərisində yüzlərlə çənə və ayrı-ayrı heyvan və quş dişləri qeydə alınmışdır. Məhz tapılmış çənə və dişlər əsasında düşərgənin heyvan və quşlar aləmi müəyyən olunmuşdur. Tağlar düşərgəsindən olduqca zəngin fauna qalıqlarının aşkar olunması burada Mustye mədəniyyəti zamanı yaşamış sakinlərin ovçuluqla məşğul olduqlarını göstərir. Maraqlıdır ki, düşərgədən tapılmış sümük məmulatı içərisində ayrı-ayrı fauna qalıqları odda yandırılmışdır. Bu ovlanmış heyvanların ayrı-ayrı hissələrinin odda bişirildiyini söyləməyə əsas verir.

Tağlar paleolit düşərgəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin ayrı-ayrı təbəqələrindən 500 mindən artıq fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Tağlar paleolit düşərgəsindən aşkar olunmuş fauna qalıqları Qarabağın Mustye mədəniyyəti dövründə mövcud olmuş ovçuluq təsərrüfatı haqqında zəngin elmi məlumatlar əldə etməyə imkan vermiş və dövrün heyvanat aləmi müəyyən olunmuşdur. Düşərgədən tapılmış fauna qalıqlarının

elmi tədqiqi Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların həyatında ovçuluq təsərrüfatının əsas yer tutduğunu söyləməyə əsas verir.

Tağlar paleolit düşərgəsindən tapılmış fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, biologiya elmləri doktoru, professor Dəmir Hacıyev məşğul olmuşdur. Sümük məmulatının təyinatı zamanı aydın olur ki, Tağlar paleolit düşərgəsində yaşayan qədim insanların ovçuluq təsərrüfatında əsas yeri maral, at və mağara ayıları tutmuşdur.

Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş fauna qalıqları içərisində aşağıdakı heyvan növlərinin sümük qalıqları qeydə alınmışdır:

- 1) mağara ayısı; 2) mağara pələngi; 3) Qafqaz maralı; 4) Mesopotamiya maralı; 5) dağ keçisi; 6) vəhşi at; 7) bizon;
- 8) qaban; 9) qonur ayı; 10) mağara kaffarı; 11) canavar;
- 12) tülkü; 13) çaqqal; 14) yaşıl qurbağa; 15) şelkovnikov qurbağası; 16) şişqulaq bayquş; 17) natterer bayquş; 18) böyük nalburun yarasa; 19) uzunqulaq yarasa; 20) oxoton;
- 21) dovşan-rusak və s.

Yuxarıda qeyd olunanlardan aydın olur ki, Azıx və Tağlar paleolit düşərgələrində ovlanmış heyvanların əsasını ayı, maral, dağ keçisi, at və qaban təşkil etmişdir. Bu qədim insanların həyatında ovçuluğun əsas yer tutduğunu

göstərməklə yanaşı, o dövrün heyvanat aləmini tədqiq etməyə şərait yaradır.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, orta Paleolit dövründə qədim insanların təsərrüfat həyatında ovçuluqla yanaşı, yığıcılıq da əsas yer tutmuşdur. İbtidai insanlar meşələrdə olan giləmeyvələri toplayıb öz düşərgələrinə gətirir və istifadə edirdilər. Təbiətdə olan meyvələr yığıcılıq təsərrüfatının inkişaf etməsinə zəmin yaratmışdır.

Aparılan elmi araşdırmalar göstərir ki, ibtidai insanlar orta Paleolit dövründə yeməli meyvə bitkilərilə yanaşı, yabanı dənli bitkilərdən də istifadə etmişlər. Bu da qədim insanları torpağa bağlamaqda müəyyən rol oynamışdır. Alimlər Azərbaycan və dünyanın digər ölkələrində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı geniş sahələrdə yabanı dənli bitkilər (müxtəlif taxıl növləri) müəyyən etmişlər. Elmi araşdırmalar göstərir ki, hələ orta Paleolit dövrünün sonlarından Azərbaycan ərazisində yabanı dənli bitkilər mövcud olmuş və bu da qədim insanların diqqətini cəlb etmişdir.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan ərazisində 40 min il bundan əvvəllər orta Paleolit, üst Paleolit dövrü ilə əvəz olunmuşdur. Aparılmış geomorfoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur

ki, bu dövrdən başlayaraq Azərbaycanın dənizkənarı və çay vadilərində yerin üst quruluşu tamamilə formalaşmış, düzən sahələr genişlənməmişdir (Məmmədov, Ələsgərov, 1998). Xəzər dənizinin alt Paleolit dövründəki hücumları birdəfəlik dayanmış, çay şəbəkələri həmişəlik öz yataqlarını müəyyənləşdirmişdir.

Azərbaycan ərazisində çaylar aşağıya doğru öz yataqlarında möhkəmləndikcə qədim insanlar yenidən quruya çevrilmiş çay kənarlarında olan mağaralarda, qaya sığınacaqlarında və terraslarda məskunlaşmağa başlayaraq öz yaşayış məskənlərini genişləndirməyə başlamışlar.

Üst Paleolit mədəniyyətinin başlaması ilə əlaqədar olaraq coğrafi şəraitdə də dəyişikliklər baş verir və bu da heyvanat aləmində də özünü göstərir. Bəzi heyvanların nəsli coğrafi şəraitin dəyişməsilə əlaqədar olaraq kəsilir (Hacıyev, 1976). İqlim şəraitinin dəyişməsi fauna və floraya da öz təsirini göstərir.

Qədim və orta Paleolit dövrlərində ibtidai insanların ovladıqları heyvanlar əsasən, mağara ayısı, kərgədan, nəhəng maral, Mesopotamiya maralı, mağata kaftarı, zubr, ibtidai öküz və digər heyvanlar üst Paleolit dövründə artıq nəsilləri kəsilmişdir.

Aparılan paleontoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, üst Paleolit dövrü insanları əsasən Qafqaz maralı, dağ keçisi, cüyür, ceyran və digər heyvanları ovlamışlar.

Tağlar paleolit düşərgəsinin üst Paleolit dövrünə aid II təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əsasən Qafqaz maralı, cüyür, ceyrana məxsus sümük qalıqları tapılmışdır.

Damcılı mağara düşərgəsinin sümük məmulatı içərisində əsas yeri Qafqaz maralı, dağ keçisi, cüyür, ceyran, Dağıstan turuna məxsus heyvan sümükləri təşkil edir.

Daş dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərində ibtidai icma cəmiyyətinin mühüm nailiyyətlərinə baxmayaraq qədim insanlar istehlakçı olaraq qalır və onların təsərrüfat həyatı sırf mənimsəmə xüsusiyyəti daşıyırdı. Bununla bərabər istehlak bazasının məhdud olması, ovçuluq təsərrüfatının təbii coğrafi şəraitdən asılı olması, iqlim şəraitinin tez-tez dəyişməsi ibtidai icma cəmiyyətinin inkişafını həddindən artıq ləngidən amillərdən biri idi.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, üst Paleoliddən orta Daş dövrünə - Mezolitə keçid prosesi ilə əlaqədar olaraq qədim insanların həyatında mühüm inkişaf dövrləri başlanmışdır. Mezolit sözü iki yunan sözünün birləşməsindən əmələ gələrək (mezos-orta, lithos-daş deməkdir) orta Daş dövrü deməkdir. Mezolit dövrünün

başlaması təxminən son buzlaşma erasının qurtarmasına təsadüf edir və bu da müasir geoloji mərhələnin holosenin bərqərar olması ilə üst-üstə düşür. Holosen geoloji dövrünün başlanmasından etibarən müasir landşaftlar yaranır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, e.ə. XIII minillikdən etibarən Mezolit dövrü başlamışdır. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, bəşər tarixində onun bütün sonrakı inkişafını müəyyən edən bu mərhələ mənimsəmə təsərrüfat formasından (ovçuluq, yığıcılıq, balıqçılıq) istehsalə keçid olmuşdur.

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, mezolit dövründən başlayaraq ibtidai icma cəmiyyətinin yüksək inkişafına zəmin yaranır, cəmiyyətdə və qədim insan təsərrüfat həyatında dönüş əmələ gəlir, istehsalə keçid təsərrüfatın əsas sahələri inkişafa başlayır. Məhz mezolit dövründən başlayaraq ibtidai icma cəmiyyətinin əsas inkişaf xəttinin təbiətdə mövcud olan hazır nemətlərin mənimsəməsi yox, ərzaq istehsal etmək yolu müəyyən edir. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aydın olmuşdur ki, Mezolit dövründən başlayaraq ilkin əkinçi-maldar mədəniyyəti əsasında yeni təsərrüfat forması meydana gəlib inkişaf etməyə başlayır. Yeni meydana çıxmış təsərrüfat forması

Neolit – yeni Daş dövründə daha yüksək inkişaf etməyə başlamışdır.

Dünya arxeoloqlarının apardıqları tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Mezolit dövrünün başlanması ilə əlaqədar olaraq dünyanın müxtəlif ərazilərində qədim insanlar yeni təsərrüfat formalarının axtarışına başlamışlar. Məhz bu dövrdən başlayaraq, qədim insanlar açıq sahələr əvəzinə daha çox meşə sahələrində ovçuluqla məşğul olmağa başlamışlar. Eyni zamanda heyvanlar aləminin tərkibinin dəyişməsi, ox və yayın kəşf edilməsi kollektiv ovdan fərdi ova keçmək üçün geniş imkan yaratmışdır. Ox və yayın, həmçinin düzmə dişli alətlərin meydana gəlməsi mikrolit texnikasının güclü inkişafına zəmin yaratmışdır.

Mezolit dövründə balıqçılıq da inkişaf etməyə başlamışdır. Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış düşərgələrində balıq sümükləri də tapılmışdır (Rüstəmov, 2003).

Mezolit dövründən başlayaraq dünyanın müxtəlif ərazilərində, o cümlədən Yaxın Şərq və Azərbaycan ərazisində balıqçılıqda qayıqdan istifadə olunmağa başlanmışdır. Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qaya daşları üzərində qeydə alınmış qayıq şəkilləri bunu əyani surətdə sübut edir.

C.N.Rüstəmovun Qobustan ərazisində apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, burada Mezolit dövrü ovçularının əsas silahı ox və yay olmuşdur (Rüstəmov, 1998). Öz dövrünə görə bu mürəkkəb silah ət məhsulları əldə etməyə imkanlar yaratmışdır. Bununla əlaqədar olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Qobustan ərazisində qeydə alınmış ən qədim tarixə malik rəsmlər yay və oxla silahlanmış, təbii böyüklükdə, siluetşəkilli adam təsvirləridir. Çoxlu kişi və tək-tək qadın təsvirlərinin ox-yayla silahlı verilməsi, kompozisiyanın sabitliyi Mezolit dövründə bu tip alətlərdən Qobustanda geniş surətdə istifadə olunduğunu göstərir. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Qobustanda oxlar əsasən yığma olmuşdur, yəni oxun ağac hissəsinin ucuna çaxmaqdaşından iti ucluq bərkidilmişdir (Rüstəmov, 1998, 2003). Bundan başqa, Qobustanda kəsiyi dairəvi şiş uclu sümük ox uclarından da istifadə etmişlər. Qobustanın Böyükdaş dağı zirvəsinin cənub-qərb hissəsində saxlanmış daş hasar qalığı Mezolit dövründə Qobustanda təbii və süni tələ və sürək üsulu ilə qədim insanların ov etmələrini göstərir (Rüstəmov, 1998). Qobustanın Kiçikdaş dağında 58 sayılı qaya üzərindəki şəkil isə ovçuluqda tələdən istifadə olunduğuna əyani sübutdur (Rüstəmov, 1998).

Qobustan ərazisində əsas ovlanmış heyvan obyektı gur və ceyran olmuşdur. C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın uzun illər ərzində Qobustan ərazisində apardıqları tədqiqatlar nəticəsində Mezolit, Neolit və Tunc dövrlərinə aid 30-dan artıq yaşayış düşərgələri qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur (Rüstəmov, Muradova, 2003, 2004). Onların apardıqları elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Mezolit dövründə Qobustan ərazisində yaşayan insanların təsərrüfatının əsas sahələrindən birini balıqçılıq təşkil etmişdir. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Mezolit dövründən etibarən balıqtutan qarmaqlar, balıqçı toru ağacdan, qayıq və qayıq kürəkləri qamışdan hazırlanmağa başlanır (Rüstəmov, 1998, 2003). Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qobustan qayalarında içərisində adam, bəzən də burun hissəsində günəş şəkli çəkilmiş qayıq təsvirlərinə rast gəlmək olur. Üzərində qayıq rəsmi çəkilmiş daş arxeoloji qazıntılar zamanı “Firuz” düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən də tapılmışdır. Qobustan ərazisində qaya daşları üzərində balıq və balıq toru təsvirləri, arxeoloji qazıntılardan tor üçün ağırlıq daşı və həmçinin balıq və suiti sümüklərinin tapılması Qobustan ərazisində Mezolit və Neolit dövrlərində balıqçılığın inkişafını aydın göstərir (Rüstəmov, 1998). Rüstəmovun apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qobustan ərazisində yaşayan sakinlərin tor və

mizraqdan istifadə edərək, balıq və hətta nəre balığı ovlamaları müəyyən edilmişdir.

Qobustan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı burada Mezolit dövrü sakinlərinin təsərrüfatında ovçuluq və balıqçılıqla yanaşı, yığıcılığın da əhəmiyyət daşdığı müəyyən edilmişdir. Qədim Qobustan sakinləri ərazidə bitən göy-göyerti, göbələk, yer findığı və digər yabanı bitkilərdən də istifadə edirdilər. Qobustan ərazisində olan bitki kökləri, ağac və çaxmaq daşlarından hazırlanmış alətlər vasitəsilə çıxarılır, dənli bitkilər isə yığma bıçaqlarla toplanırdı (Rüstəmov, 1998).

Eramızdan əvvəl IX minillikdən Mezoliti Neolit – Yeni Daş dövrü əvəz etmişdir. Neolit dövründən başlayaraq iqtisadiyyatın yeni forması olan əkinçilik, maldarlıq bir tərəfdən, həmçinin istehsalədiçi təsərrüfata yiyələnmiş qəbilələrin geri qalmış qəbilələrə təsiri, digər tərəfdən isə əkinçilik - maldar qəbilələrin özlərinin yeni ərazilərə köçməsi yolu ilə inkişaf etməyə başlayır.

V FƏSİL

QURUÇAY MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN TEXNİKİ-TİPOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azıx paleolit düşərgəsinin tarixi dövrlə bağlı ən qədim arxeoloji və paleontoloji tapıntıları abidənin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuşdur. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin ən aşağı VII-X təbəqələrində M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında arxeoloji qazıntılar 1974-1976, 1980-1982 və 1986-cı illərdə aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx düşərgəsində VII-X təbəqələrinin 32 *kv.m* sahəsində

tədqiqatlar aparılmış və 212 ədəd daş məmulatı, 7 ədəd heyvan sümükləri və minlərlə xırda gəmirici sümükləri tapılmışdır.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri tutur. Düşərgənin əmək alətləri arasında çaydaşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri çoxluq təşkil edir. VII-X təbəqələrin daş məmulatı içərisində eyni zamanda çapacaq alətləri, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, vurma səthi yaxşı saxlanmış qəlpələr qeydə alınmışdır. Elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Azıx paleolit düşərgəsində stratigrafik səviyyədən asılı olmayaraq düşərgənin VII-X təbəqələrinin daş məmulatı texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə eyni texniki üsulla hazırlanmışdır. Bu texniki-tipoloji xüsusiyyətlər əmək alətlərinin tipologiyasında, ümumi görünüşlərdə, çənglə örtülməsindən asılı olmayaraq saxlanılma dərəcəsinə, texniki hazırlanmalarında və digər cəhətlərdə özünü göstərir.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrinin daş alətləri əsasən çaydaşlarının kənar hissələrindən mərkəzə doğru vurub qoparma üsulu ilə çox kobud formada hazırlanmışdır. Xüsusilə, düşərgənin IX-X təbəqələrindən tapılmış daş alətləri olduqca kobud və bəsit

formada hazırlanmışdır. Belə texniki üsulla hazırlanmış daş alətlər daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir. Təsvir olunan əmək alətləri əsasən uzunsov çaydaşlarının bir ucu və ya onun uzununa bir kənar hissəsini qəlpələr qoparmaq yolu ilə hazırlamışlar. Qeyd olunan əmək alətlərinin meydana gəlməsi bir daha sübut edir ki, bu tip əmək alətləri iki yuxarı üzü işlənmiş protoçoppinqlərin ilk istehsal pilləsini təşkil edir. Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrinin daş məmulatı arasında qəlpələrdən hazırlanmış əmək alətləri də qeydə alınmışdır. Belə alətlər içərisində əsas yeri qaşov tipli alətlər tutur (bax şəkil 22, 23, 28). Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatı arasında 3-4 kq ağırlığında olan nəhəng kobud çapma alətləri diqqəti daha çox cəlb edir. Bunları nəhəng çopper tipli alətlər də adlandırmaq olar. Hələlik, Qafqaz və Yaxın Şərqi paleolit düşərgələrindən bu tip əmək alətləri qeydə alınmamışdır. Təsvir olunan alətləri Azıx tipli kobud çapma alətləri adlandırmaq olar (bax şəkil 21, 2, 26).

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış arxeoloji tapıntıların mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Bu elmi materiallar Azıx paleolit düşərgəsində ibtidai insanların ilk məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ibtidai

insanların həyatında Azıx paleolit düşərgəsinin yaxınlığından axan Quruçayın mühüm rolu olmuşdur. Çünki, Qarabağın Quruçay vadisi ibtidai insanların əmək alətləri hazırlamaq, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmaları üçün xammal mənbəyi olmuşdur. Quruçay dərəsində əmək alətləri hazırlamaq üçün kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaq, fəlzit, yaşma və digər çaydaşları mövcud olmuşdur. Ona görə də ən qədim Azıx düşərgəsinin ibtidai sakinləri daşdan əmək alətləri hazırlamaq üçün təbii çaydaşlarını Quruçay vadisindən toplayıb əmək alətləri hazırlamış və müəyyən vaxt keçdikdən sonra düşərgəyə gətirmişlər.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Quruçay vadisi ibtidai insanların məskunlaşmaları üçün zəruri olan bütün təbii nemətlərə malik olmuşdur. Ona görə də ibtidai insanlar bu vadiyə məskunlaşaraq çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamış, özlərinin iqtisadi tələbatlarını ödəmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatlarının texniki-tipoloji xüsusiyyətləri, kobud çapma alətlərinin hazırlanma cəhətləri və dünyanın heç bir paleolit abidələrindən belə alətlər qeydə alınmadığı üçün düşərgənin ən aşağı təbəqələrindən tapılmış

maddi mədəniyyət qalıqlarına Quruçay arxeoloji mədəniyyəti adı verilmişdir (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış daş məmulatının elmi tədqiqi ilə M.M.Hüseynov və Ə.Q.Cəfərov məşğul olmuşlar. Onların apardıqları elmi araşdırmalar zamanı Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən edilmişdir. Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin ilkin inkişaf mərhələsində çaydaşlarından hazırlanmış əmək alətləri olduqca kobud və primitiv hazırlandığı halda, sonrakı inkişaf mərhələlərdə isə əmək alətlərinin hazırlanma texnikası təkmilləşmiş və yeni-yeni əmək alətləri hazırlanıb istifadə olunmağa başlanmışdır (Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Quruçay arxeoloji mədəniyyətinə aid daş məmulatının elmi tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, əmək alətlərinin əksəriyyəti mağara düşərgəsindən kənarında hazırlanmış və sonradan Azıx paleolit düşərgəsinə gətirilmişdir. Çünki düşərgənin VII-X təbəqələrindən əsasən ancaq hazır əmək alətləri tapılmışdır. Aşağı təbəqələrin daş məmulatı arasında istehsal tullantıları olduqca az sayda qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, bir əmək aləti hazırlayarkən 5-7 tullantı əmələ gəlir. Deməli, qədim Azıx düşərgəsinin sakinləri mağarada məskunlaşmamışdan çox-çox

əvvəllər Quruçay vadisində yaşayıb fəaliyyət göstərmiş, burada çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamış və müəyyən vaxtdan sonra Azıx düşərgəsində yaşamağa başlamışlar. Bu səbəbdən də VII-X təbəqələrin daş məmulatları arasında istehsal tullantıları olduqca azdır.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin X təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış daş məmulatını aşağıdakı tiplərə ayırmaq olar:

1. Kobud çapma alətləri – 3 ədəd
2. Limaca bənzər alət – 1 ədəd
3. Qaşov tipli alət – 3 ədəd
4. Üzərində ikinci işlənmə izi olmayan qəlpələr – 3 ədəd
5. İstehsal tullantıları – 4 ədəd
6. Çaydaşları – 3 ədəd

Azıx düşərgəsinin X təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 17 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Onların nümunələri şəkil 20-də göstərilmişdir.

Azıx mağarasının X təbəqəsindən aşkar olunmuş arxeoloji maddi mədəniyyət nümunələri düşərgənin ilk sakinlərinin əmək alətləridir. Geoloji tarix nöqteyi-nəzərindən X təbəqə düşərgənin ən qədim təbəqəsi olub, düşərgənin ilk məskunlaşma tarixini tədqiq etməkdə mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Eyni zamanda, Azıx düşərgəsinin X təbəqəsindən

aşkar olunmuş daş məmulatı qədim sakinlərin əmək alətlərinin bir hissəsini abidədə, digər hissəsini isə düşərgədən kənarında hazırladıqlarını göstərir. X təbəqənin daş məmulatı həmçinin düşərgədə və Quruçay sahillərində qədim insanların məskunlaşma tarixini müəyyən etməyə imkan verir. Lakin, hələlik Azıx düşərgəsinin X təbəqəsindən ancaq daş məmulatı əldə olunmuş və onların əsasında burada ibtidai insanların məskunlaşma tarixi müəyyən edilmişdir. Daş məmulatı texniki və tipoloji cəhətcə çaydaşı alətləri mədəniyyətinə aid olunur. Maraqlıdır ki, X təbəqənin kobud çapma alətləri çaydaşları üzərində hazırlanmışdır. Təbəqədən kobud çapma alətləri ilə yanaşı, kobud qəlpələr üzərində hazırlanmış qaşov tipli alətlər də tapılmışdır. Məhz bu cəhət X təbəqənin daş məmulatını çaydaşı mədəniyyətindən fərqləndirir. Bu fərqləndirici cəhət X təbəqənin daş məmulatının yeni arxeoloji mədəniyyətə aid olması fikrini söyləməyə əsas vermiş və nəticədə X təbəqənin daş məmulatının Quruçay mədəniyyətinə aid olması müəyyən olunmuşdur. X təbəqənin sakinləri əmək alətləri hazırlamaq üçün çaydaşlarının müəyyən hissəsini Quruçay dərəsindən toplayıb Azıx düşərgəsinə gətirmişlər.

Azıx paleolit düşərgəsinin IX təbəqəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı 90 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Kobud çapma alətləri – 8 ədəd
2. Kubşəkilli alətlər – 5 ədəd
3. Nüvəşəkilli alətlər- 5 ədəd
4. Limasşəkilli alətlər- 1 ədəd
5. Qaşov tipli alətlər- 18 ədəd
6. Qəlpələr – 11 ədəd
7. İstehsal tullantıları – 8 ədəd
8. Çaydaşları – 31 ədəd
9. Gəzli alətlər – 3 ədəd

Düşərgənin IX təbəqəsindən tapılmış əmək alətlərinin nümunələri şəkil 22-23-də təsvir olunmuşdur. IX təbəqədən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri çaydaşlarından hazırlanmışdır. Təbəqənin daş məmulatı içərisində kobud çapma alətləri nisbətən çoxluq təşkil edir. X təbəqənin kobud çapma alətlərindən fərqli olaraq IX təbəqənin kobud çapma alətləri daha mükəmməl hazırlanmışdır.

IX təbəqənin daş məmulatı arasında qaşov tipli alətlər daha çox diqqəti cəlb edir. Tipoloji cəhətcə qaşov tipli alətləri bir neçə qrupa ayırmaq olur. Onların içərisində bir və iki işlək ağıza malik olanlar çoxluq təşkil edir.

IX təbəqədən tapılmış qəlpələrin üzərində zərbə düyünü və zərbə səthi olduqca yaxşı saxlanmışdır (bax şəkil 22, 1-2).

Maraqlıdır ki, IX təbəqənin daş məmulatı içərisində ən çox təbii çay daşları qeydə alınmışdır (31 ədəd). Onların bəzilərində iş zamanı meydana gəlmiş əzilmələr aydın görünür. Düşərgənin IX təbəqəsindən tapılmış çaydaşlarının hamısı Quruçaydan toplanmış və düşərgəyə gətirilmişdir. IX təbəqənin daş məmulatının bəzi özünəməxsus xüsusiyyətləri də müəyyən edilmişdir.

Düşərgənin VIII təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 60 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Həmin daş məmulatını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Kobud çapma alətləri – 8 ədəd
2. Çoppinq-qıqantollit – 3 ədəd
3. Nüvəşəkilli alətlər – 5 ədəd
4. Qaşov tipli alətlər – 3 ədəd
5. Qəlpələr- 9 ədəd
6. İstehsal tullantıları – 11 ədəd
7. Təbii çaydaşları – 15 ədəd
8. Kubşəkilli alətlər – 6 ədəd

IX-X təbəqələrdən aşkar olunmuş kobud çapma alətlərinə nisbətən VIII təbəqənin həmin qrupuna aid olan alətləri daha mükəmməl hazırlanmışdır. VIII təbəqənin kobud çapma alətlərinin nümunələri şəkil 24, 25, 26-da göstərilmişdir. Tipoloji cəhətcə VIII təbəqədən aşkar olunmuş kobud çapma alətlərini üç

qrupa ayırmaq olur. Ən maraqlı cəhətlərdən biri təbəqədə bir neçə ədəd iki əllə yaxşı tutub istifadə etmək üçün çoppinq tipli alətlərin qeydə alınmasıdır. Həmin alətlərə 1976-cı ildə Leninqrad şəhərində yerləşən Arxeologiya İnstitutunun arxeoloji-texnoloji laboratoriyasında professor S.A.Semyonov xüsusi diqqət yetirmiş və Paleolit dövrü üçün ən nadir və maraqlı əmək alətləri olmasını qeyd etmişdir. Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrindən hələlik 3 ədəd çoppinq - qiqaantollit tipli alətlər aşkar olunmuşdur. Onların nümunələri şəkil 25-26-da göstərilmişdir.

VIII təbəqənin daş məmulatı içərisində 5 ədəd nüvəşəkilli alətlər qeydə alınmışdır. Onların əksəriyyəti çaydaşı üzərində hazırlanmışdır.

VIII təbəqənin qaşov tipli alətləri kvarsit daşından hazırlanmışdır. Tipoloji cəhətcə onların içərisində bir işlək ağızlı və iki işlək ağızlı alətlər müəyyən olunmuşdur.

Azıx düşərgəsinin VIII təbəqəsindən 9 ədəd qəlpə qeydə alınmışdır. Onların üzərində zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır.

Düşərgənin VIII təbəqəsindən əmək alətləri ilə yanaşı üzərində işlənmə izi olmayan 15 ədəd çaydaşı tapılmışdır. Həmin çaydaşlarını qədim sakinlər Quruçay vadisindən toplayıb düşərgəyə gətirmişlər.

Azıx düşərgəsinin VII təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 45 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Onları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Kobud çapma alətləri – 2 ədəd
2. Çoppinq - iki tərəfdən işlənmiş kobud çapma alətləri – 4 ədəd
3. Kubşəkilli alətlər – 2 ədəd
4. Nüvəşəkilli alətlər – 8 ədəd
5. Qaşov tipli alətlər – 4 ədəd
6. Qəlpələr – 8 ədəd
7. İstehsal tullantıları – 9 ədəd
8. Təbii çaydaşı – 8 ədəd

VII təbəqənin daş məmulatı düşərgənin Quruçay mədəniyyətinə aid ən sonuncu təbəqəsinin arxeoloji materiallarıdır.

Azıx mağarasının VII təbəqəsindən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri, istər çopper, istərsə də çoppinq tipli alətlər olduqca klassik üsulda hazırlanmışdır. Bir neçəsinin düz işlək ağzı vardır. Eyni zamanda tutacaq hissəsi olduqca əlverişli formaya salınmış və əldə yaxşı tutub istifadə etmək üçün yararlıdır. Təsvir olunan kobud çapma alətlərinin nümunələri şəkil 27, 7, 8, 29, 3-də göstərilmişdir.

VII təbəqədən aşkar olunmuş kub və nüvəşəkilli alətlər əsasən kvars və kvarsit daşlarından hazırlanmışdır. Həmin alətlərin bir hissəsi birüzlü, digər hissəsi isə ikiüzlü işlənmişdir.

VII təbəqədən qeydə alınmış qaşov tipli alətlər bir neçə tipə bölünür. Onların içərisində sadə birağızlı, iki işlək ağızlı və gözli qaşovlar müəyyən olunmuşdur.

VII təbəqədən tapılmış qəlpələr kvars və kvarsit daşlarından hazırlanmışdır. Onların üzərində zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır.

Azıx düşərgəsinin VII təbəqəsindən 8 ədəd təbii çaydaşları qeydə alınmışdır. Onların üzərində qopuq izləri yoxdur. Quruçay sahillərindən toplanıb Azıx düşərgəsinə gətirilmişdir.

VII təbəqədən aşkar olunmuş daş məmulatının texniki və topoloji cəhətcə təhlil olunarkən onların VIII-X təbəqələrin daş məmulatına nisbətən daha təkmilləşmiş və yeni tipli əmək alətlərinin meydana çıxması müəyyən olunmuşdur. Hətta VII təbəqənin əmək alətləri içərisindən qədim Aşel dövrü üçün xarakterik olan bir neçə alətlər qeydə alınmışdır.

Cədvəl 1-dən aydın olur ki, Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrinin daş məmulatı içərisində əsas yeri kobud çapma alətlər – çopper və çoppinqlər (29 ədəd), qaşov tipli alətlər (28 ədəd), nukleus şəkilli alətlər (21 ədəd) və kubşəkilli alətlər tutur

(13 ədəd). Aşağı təbəqələrin daş məmulatı içərisində 56 ədəd çaydaşı qeydə alınmışdır. Onların əksəriyyətindən iş zamanı ibtiddai insanlar istifadə etmişlər. Çünki həmin çaydaşlarının üzərində əzilmələr və qopuqlar aydın nəzərə çarır.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən tapılmış əmək alətlərinin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərində əvvəllər ancaq Azərbaycan alimləri iştirak edirdilər. Lakin sonralar abidədə aşkar olunmuş elmi materialların zənginliyi burada kompleks şəkildə tədqiqat işlərinin aparılmasının zəruriliyini meydana çıxardı. Ona görə də çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsinin kompleks şəkildə elmi tədqiqat olunmasında Azərbaycan alimləri ilə birlikdə Moskva, Leningrad və Fransanın mütəxəssisləri də iştirak etməyə başladılar. Abidədə elmi tədqiqat aparən M.Hüseynov, Ə.Cəfərov, D.Hacıyev, Ə.Məmmədov, N.Şirinov, A.Veliçko, V.Hacıyev, S.Əliyev, M.Süleymanov və başqa alimlərin işləri nəticəsində uzaq keçmişimizə aid zəngin elmi məlumatlar əldə olunmuşdur (Veliçko və b. 1980; Hacıyev,1979; Cəfərov, 2004, 2006).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş arxeoloji materialların olduqca mühüm əhəmiyyəti vardır. Aşağı təbəqələrin maddi mədəniyyət

nümunələri mağarada ibtidai insanların ilk məskunlaşmasından xəbər verir. Qədim insanların həyatında düşərgənin yaxınlığından axan Quruçayın mühüm fəaliyyəti olmuşdur.

Çoxtəbəqəli qədim insan düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş Quruçay mədəniyyətinin əmək alətləri Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti kompleksi ilə yaxınlıq təşkil edir. Lakin Azıx düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrinin əmək alətlərinin texniki hazırlanmasında və tipologiyasında fərqli cəhətlər vardır ki, bu da VII-X təbəqələrin elmi materialları əsasında yeni arxeoloji mədəniyyətin müəyyən edilməsinə səbəb olmuşdur. Azıx düşərgəsində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində Quruçay mədəniyyətinin 2-2,5 milyon il bundan qabaqlar başlayıb və 700 min il əvvəllər sona çatması müəyyən olunmuşdur.

Ə.Q.Cəfərovun 2001-2005-ci illərdə Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqatlar nəticəsində Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin 2,5 milyon il bundan əvvəl başlanması və ibtidai insanların Azıx düşərgəsində həmin tarixdən məskunlaşması müəyyən edilmişdir (Cəfərov, 2006). Eyni zamanda Azərbaycan ərazisində ibtidai icma quruluşunun ilk mərhələsinin Quruçay arxeoloji mədəniyyəti dövründən başlaması arxeoloji mənbələr əsasında sübuta yetirilmişdir. Hələlik, bu vaxta qədər Qafqaz və Yaxın Şərqi paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar

zamanı Quruçay mədəniyyətinə aid əmək alətləri qeydə alınmamışdır (Cəfərov, 2004).

Aparılan kompleks tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, ilk ibtidai insanlar əvvəlcə Quruçay dərəsində məskunlaşmış və müəyyən vaxt keçdikdən sonra təbii coğrafi şəraitlə bağlı olaraq dərədən Azıx mağarasına köçüb burada yaşamağa başlamışlar. Quruçay mədəniyyətinin sakinləri ayrı-ayrı dəstələr halında yaşamış və öz iqtisadi tələbatlarını təmin etmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, Quruçay mədəniyyəti dövründə havalar isti və savanna iqlim şəraitində olmuşdur (Məmmədov, Ələsgərov, 1988). İsti iqlim şəraitində Azıx mağarasında yaşamaq daha əlverişli olduğu üçün ibtidai insanlar Quruçayın sahillərindən düşərgəyə köçmüşlər. Onlar Azıx düşərgəsinə gələrkən Quruçayın sahillərində topladıqları çaydaşılarını və hazırladıqları əmək alətlərini də özləri ilə birlikdə Azıx mağarasına gətirmişlər

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Quruçay arxeoloji mədəniyyəti uzun bir tarixi dövrü əhatə edir. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin başlanmasından 1,5 milyon il keçdikdən sonra qədim Aşel mədəniyyəti öz inkişafına başlamışdır. Quruçay mədəniyyətinin uzun müddət davam etməsinə baxmayaraq, çaydaşılardan hazırlanmış alətlərin

hazırlanma texnikasının inkişafı nisbətən zəif olmuşdur. Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin tədricən təkmilləşməsini VIII-VII təbəqələrin əmək alətlərinin tipologiyasında aydın izləmək olur. Lakin Azıx paleolit düşərgəsində Quruçay arxeoloji mədəniyyəti başa çatdıqdan sonra yeni bir arxeoloji mədəniyyət – qədim Aşel mədəniyyəti inkişafa başlamışdır. Qədim Aşel mədəniyyəti inkişafa başlaması ilə əlaqədar olaraq Azıx paleolit düşərgəsində tapılmış əmək alətlərinin texniki-tipoloji xüsusiyyətləri demək olar ki, tamamilə yeniləşir, 90%-dən artıq əmək alətləri yeni texniki üsullarla hazırlandığından yeni-yeni əmək alətlərinin tipləri meydana gəlməyə başlayır. Qədim Aşel mədəniyyəti dövründə əmək alətlərinin hazırlanma texnikasının təkmilləşməsi göstərir ki, artıq ibtidai insanların fiziki quruluşunda da dəyişikliklər baş verir. Şərqi Afrikanın Olduvay düşərgəsindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi zamanı arxeoloqlar və paleoantropoloqlar müəyyən etmişlər ki, Homo habilis tipli insanlardan bir milyon il keçdikdən sonra qədim Aşel dövrü başlamış və bu mədəniyyətin ibtidai insanları pitikantrop tipli adamlardan ibarət olmuşlar (Lümlay, 1998, 2003; Cəfərov, 2004).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin Quruçay mədəniyyətinə aid əmək alətlərinin elmi tədqiqi zamanı məlum olmuşdur ki, bu dövrün ibtidai insanları Homo erectus tipli adamlar olmuşlar.

Azıx düşərgəsində qədim Aşel dövrünün ibtidai insanları isə pitikantrop, sinantrop və azıxantrop tipli adamlardan ibarət olmuşlar.

Quruçay mədəniyyətinə aid olan madi mədəniyyət qalıqlarının elmi tədqiqi zamanı müəyyən edilmiş maraqlı xüsusiyyətlərdən biri də əmək alətlərinin inkişafında baş verən inkişafın izlənməsi ilə yanaşı bu mədəniyyətə xas olan texniki-tipoloji ənənələrin sonrakı dövrlərdə saxlanmasının müşahidə edilməsidir (Hüseynov, 1981, 1985). Əmək alətlərinin hazırlanmasında texniki inkişaf heç də əvvəlki ənənələri aradan qaldırmamışdır. Əmək alətlərinin hazırlanmasında olan ən qədim ənənə sonrakı inkişaf mərhələlərində də qalmaqda davam etmişdir. Əmək alətlərinin hazırlanmasında əsas texniki ənənələrin qalması göstərir ki, Quruçay arxeoloji mədəniyyəti burada inkişaf etmiş olan sonrakı mədəniyyətlərin əsasını təşkil etmişdir.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar göstərir ki, nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda Qafqaz və Yaxın Şərqdə Quruçay arxeoloji mədəniyyəti qədim paleolitə ən ilkin mədəniyyəti olmaqla yanaşı onun özülünü təşkil edir.

Son 10 ildə Azıx paleolit düşərgəsinin daş məmulatının və Dmanisi paleolit abidələrində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, bu ərazilərdə ibtidai insanlar – Homo erektus tipli insanlar 2-2,5 milyon il bundan əvvəllərdən

məskunlaşmağa başlamışlar. Azərbaycan, Dmanisi, Kudaro I, III, Soni və digər paleolit düşərgələrindən tapılmış ayrı-ayrı arxeoloji mədəniyyətlərin maddi mədəniyyət qalıqlarının tədqiqi bu arxeoloji mədəniyyətlər arasında varisliyin olduğunu söyləməyə imkan verir. Həmçinin, iki milyon il bundan əvvəllərdən başlamış Homo erektus tipli insanların inkişaf edib, Azərbaycan və Qafqazın digər ərazilərində kamil insanlara – Homo sapiens tipli insanlara çevrilməsinin baş verdiyini arxeoloji və paleoantropoloji tapıntılar əsasında sübuta yetirir. Aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı qədim, orta və üst Paleolit dövrlərinin bütün inkişaf mərhələlərinə aid çoxtəbəqəli düşərgələr qeydə alınmış və arxeologiyanın müasir metodları əsasında tədqiq olunmuşdur (Lümley, Lordkipanidze və b. 1998)

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar göstərir ki, qədim Paleolit dövründə ibtidai insanların çaydaşlarından hazırladıkları əmək alətləri olduqca bəsit və primitiv olmuşdur. Bu ibtidai insanların inkişaf səviyyəsi ilə əlaqədar idi. Zaman keçdikcə ibtidai insanların hazırladıkları əmək alətləri təkmilləşməyə başlamış və yeni-yeni çaydaşlarından hazırlanmış alətlər meydana gəlmişdir. Çaydaşlarından olan əmək alətləri öz-özlüyündə inkişaf edə bilməz. İbtidai insanların şüuru, təfəkkürü inkişaf etdikcə, bu inkişaf özünü əmək alətlərinin təkmilləşdirilməsində göstərmişdir.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, bəşər tarixində qədim paleolit olduqca uzun bir inkişaf dövrü keçmişdir. Eyni zamanda, bu inkişafda yanaşı, ibtidai insanların da təkamül inkişafı getmişdir. 1994-cü ildən başlayaraq Şərqi Afrikanın Tanzaniya, Keniya və Efiopiya ərazilərində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşı 6 milyon ilə bərabər olan arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntılar aşkar edilmişdir (Lümley, 2003; Cəfərov, 2004).

2003-cü il fevralın 21-23-də Fransanın Totavel şəhərində keçirilən beynəlxalq elmi konfransda Şərqi Afrika ərazisində tapılmış yeni arxeoloji tapıntılar geniş müzakirə olunmuş və ibtidai insanların bəşər tarixində ilk dəfə olaraq çaydaşlarından məhz bu ərazidə əmək alətləri hazırlamaları yekdilliklə təsdiq edilmişdir. Beynəlxalq elmi konfransda Fransa, İtaliya, İspaniya, Hollandiya, Almaniya, Rusiya, Gürcüstan, Tanzaniya, Keniya və digər ölkələrin arxeoloqları, paleontoloqları və paleoantropoloqları və digər elm sahələrinin mütəxəssisləri iştirak etmişlər. Professor Anri dö Lümleyin sədrliyi altında keçən beynəlxalq konfransda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun şöbə müdiri Ə.Q.Cəfərov da iştirak etmişdir. Elmi konfrans iştirakçılarının Keniyanın Türkanə gölü ətrafında tapılmış arxeoloji, paleontoloji və

paleoantropoloji tapıntılar xüsusi marağına səbəb olmuşdur (Cəfərov, 2004, 2006).

Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində hazırda ibtidai insanların qədim Paleolit dövründə məskunlaşmasına aid maddi mədəniyyət qalıqları Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən və Dmanisi paleolit abidəsindən tapılmışdır. Ona görə də bu gün dünyanın arxeoloq, paleontoloq, paleoantropoloq, paleogeoloq, paleogeomorfoloq və digər alimlərinin diqqəti Azıx və Dmanisidən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarına yönəlmişdir.

Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işlərini iki mərhələyə ayırmaq olar: birinci mərhələdəki arxeoloji qazıntı işləri 1982-1990-cı illəri əhatə edir. 1982-ci ilə qədər aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı isə Dmanisi arxeologiya elminə orta əsr şəhər yeri kimi məlum olmuş və tədqiqatlar zamanı orta əsrlərə aid qala divarları, saxsı qab nümunələri və digər maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. 1982-ci ildə Gürcüstan arxeoloqları Dmanisi orta əsr şəhər yerində olan taxıl saxlanılan çalada apardıqları arxeoloji qazıntılar zamanı pleystosen çöküntüsünə rast gəlmiş və oradan heyvan sümükləri tapmışlar. Aparılan paleontoloji tədqiqatlar zamanı həmin sümüklərin cənub fili, etrus kərgədanı və ən qədim ata aid olması müəyyən edilmişdir (Vekua, 1991). İlk vaxtlar bu tapıntı yerini

arxeoloqlar eopleystosenin axırı - ən qədim Pleystosen dövrünə aid heyvan sümüklərinin tapıldığı yer kimi göstərmişlər. Lakin bir neçə ildən sonra aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı heyvan sümükləri ilə bərabər Paleolit dövrünə aid daş alətlər də tapılmağa başlamışdır (Lübin, 1998; Lübin, Belyayeva, 2006).

1991-ci ildən başlayaraq Gürcüstan, Almaniya və digər Avropa alimlərinin arxeoloqları Dmanisi paleolit düşərgəsində yaxşı təşkil olunmuş arxeoloji qazıntı işlərinə başlamışlar ki, bununla da düşərgədə elmi tədqiqatların II mərhələsinin təməli qoyulmuşdur. 1991-ci il sentyabrın 24-də Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ibtidai insana məxsus olan alt çənə tapılmışdır. Bununla əlaqədar olaraq Dmanisi paleolit düşərgəsinin maddi mədəniyyət qalıqları arxeoloq, paleontoloq, paleoantropoloq və digər mütəxəssislərin diqqətini cəlb etmişdir. 1991-ci ildə tapılmış çənə üzərində aparılan elmi tədqiqatlar zamanı onun Homo erektus tipli ibtidai insana məxsus olması müəyyən edilmişdir (Vişnyavski, 2002). Homo erektusa məxsus olan çənə Dmanisi paleolit düşərgəsinin V təbəqəsində tapılmışdır. Bu tapıntı paleoantropoloqlar tərəfindən bütün Avrasiya məkanında mühüm elmi tapıntı kimi qiymətləndirilmişdir (Qobunya, 1991). Bu tapıntıya qədər Homo erektus tipli ibtidai insan qalıqları Şərqi Afrikanın Olduvay

düşərgəsində tapılmış və onun mütləq yaşı 1,8 milyon ilə bərabər olması müəyyən edilmişdir (Lübin, Belyayeva, 2006).

1991-2007-ci illərdə Dmanisi paleolit düşərgəsində kompleks şəkildə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Nəticədə, bu vaxta qədər düşərgənin 400 kv.m sahəsi qazılıb tədqiq olunmuşdur (Nioradze, Lübin, 1998). Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 6 təbəqə müəyyən edilmişdir. Düşərgədə çöküntünün ümumi qalınlığı 4 m-dən bir qədər artıqdır (Lordkipanidze, 1998). Ən aşağı təbəqə olan VI təbəqə vulkan külündən ibarətdir. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı arxeoloji və paleontoloji tapıntılar düşərgənin II, III və V təbəqələrindən əldə olunmuşdur. İbtidai insanlara məxsus kəllə qalıqları, çənələr və dişlər isə V təbəqədən tapılmışdır. Dmanisi paleolit düşərgəsində ibtidai insanların məskunlaşdıqları ərazinin sahəsi 5 min kv.m-dən bir qədər artıq olmuşdur (Lübin, Belyayeva, 2006).

Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 6 ibtidai insana məxsus kəllə, 4 alt çənə, 12 diş və digər sümük qalıqları tapılmışdır (Lübin, Belyayeva, 2006). Paleoantropoloji tapıntılar Qobunya tərəfindən təyin olunmuşdur. Gürcü antropoloqu Qobunyanın fikrinə görə, Dmanisidən tapılmış qədim insana məxsus kəllə və çənələr analoji cəhətcə Şərqi Afrikanın Olduvay dərəsindən tapılmış Homo habilis tipli insanlara yaxınlıq təşkil edir. Antropoloq Qobunyaya görə

Dmanisinin paleoantropoloji tapıntıları Homo habilisdən Homo erectus tipli insanlara keçid mərhələsindədir. Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı minlərlə daş məmulatı və fauna qalıqları tapılmışdır.

Fauna qalıqları Dmanisi düşərgəsinin IV və V təbəqələrində daha çox tapılmışdır. Sümük məmulatı içərisində əsas yeri heyvan kəllələri, çənələri, dişləri və ayaq sümükləri təşkil edir. Dmanisi paleolit düşərgəsinin fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə A.K.Vekua məşğul olmuşdur. Onun təyinatına görə, düşərgənin sümük məmulatı içərisində əsas yeri cənub fili, etrus kərgədanı və maral sümüklərinin qalıqları təşkil edir (Qobunya, Vekua, 1993, 1998, 2001).

1991-2007-ci illərdə Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı minlərlə daş məmulatı tapılmışdır. Düşərgənin daş məmulatı, əsasən, kvars, kvarsit, tuf və digər daşlardan hazırlanmışdır. Daş məmulatı içərisində əsas yeri çaydaşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri, bəsit qəlpələr, üzərində qopuq izləri olan çaydaşları, nüvələr və digər alətlər təşkil edir (Lübin, 1998; Lübin, Belyayeva, 2006).

Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin II təbəqəsinin alt qatından, IV və V təbəqələrdən daha çox daş məmulatı tapılmışdır.

Dmanisi paleolit düşərgəsinin daş məmulatının elmi tədqiqi ilə məşğul olan M.Nioradze və Lübinin mülahizələrinə görə, düşərgənin daş məmulatı qədim Aşeldən çox əvvəl hazırlanmasını qeyd edirlər. Lakin, Fransa arxeoloqları Anri dö Lümley başda olmaqla qeyd edirlər ki, Dmanisi paleolit düşərgəsinin daş məmulatını Şərqi Afrikanın Keniya və Efiopiya ərazilərindən tapılmış Olduvay mədəniyyətinə aid əmək alətləri ilə müqayisə oluna bilər. Çünki Dmanisinin əmək alətləri içərisində Olduvay mədəniyyətinə oxşar alətlər qeydə alınmışdır (Lümley, 2002). Keniya və Efiopiya ərazilərində olan paleolit düşərgələrində tapılmış əmək alətlərinin hazırlanma tarixi 2 milyon ilə bərabərdir.

Dmanisi paleolit düşərgəsinin V-VI təbəqələrindən tapılmış kobud çapma alətləri daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir. Lakin düşərgənin II təbəqəsindən tapılmış alətlər nisbətən inkişaf etmiş texniki üsullarla hazırlanmışdır. Eyni zamanda II təbəqənin daş məmulatı içərisində qəlpələrdən kiçik alətlər də hazırlanmışdır. Onların içərisində qaşovlar, qaşovcuqlar və gəzli alətlər çoxluq təşkil edir (Lübin, 1998). Dmanisi paleolit düşərgəsində təbəqədən-təbəqəyə əmək alətlərinin inkişaf texnikası və tipologiyasının dəyişməsi burada ibtidai insanların uzun müddət yaşadıqlarını göstərir.

Beləliklə, hazırda Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində ibtidai insanların 2-2,5 milyon il bundan əvvəl məskunlaşmasını göstərən maddi mədəniyyət qalıqları Azıx paleolit düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən və Dmanisinin V-VI təbəqələrindən tapılmış arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntılardan ibarətdir.

Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramı üzrə Ə.Q.Cəfərovun Avropa alimləri ilə birgə apardığı elmi tədqiqatlar zamanı Azıxda aşkar olunmuş Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin Azərbaycan və Qafqazda ən qədim arxeoloji mədəniyyət olması və ibtidai insanların 2-2,5 milyon ildən artıq bir zamanda burada yaşamağa başlamaları elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir (Cəfərov, 2006).

VI FƏSİL

AZƏRBAYCANIN AŞEL MƏDƏNİYYƏTİ

Aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azıx qədim insan düşərgəsində Quruçay mədəniyyəti özünün uzunmüddətli inkişafından sonra Aşel

mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsində qədim Aşel dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları VI təbəqədə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuşdur.

Bəşər tarixinin qədim, orta və son Aşel mədəniyyətləri ilk dəfə Fransanın Sent-Aşel düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı müəyən olunmuşdur. Ona görə də həmin maddi mədəniyyət qalıqları ilk dəfə tapıldığı yerin adı ilə Aşel mədəniyyəti adlandırılmışdır. Sonralar arxeoloqların apardıqları elmi tədqiqat işləri nəticəsində Aşel mədəniyyətinin bəşər tarixində daha geniş ərazilərə yayılması müəyyən olunmuşdur. Hazırda qədim, orta və son Aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələrinin qalıqları Afrika, Avropa, Asiya və Qafqaz ərazilərində qeydə alınmışdır (Lübin, 1984; Hüseynov, 1985; Qriqoryev, 1987; Korobkov, 1978; Cəfərov, 1990, 1994, 2004; Lümley, 1969, 1971, 1998).

Aşel mədəniyyəti öz inkişafında bir neçə mərhələdən keçmişdir. Birinci inkişaf mərhələsində əmək alətləri nisbətən bəsit formada, qalın qəlpələr üzərində hazırlanmış qaşov tipli əmək alətləri, kobud əl çapacaqları, çapma alətləri və diskşəkili nukleuslarla xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Aşel mədəniyyətinə aid əmək alətləri Azıx

mağara düşərgəsinin V və VI təbəqələrində, Qazax rayonunun Qayalı, Acıdərə, Əlibayramlı və Şişqüzey açıq paleolit düşərgələrindən tapılmışdır. Eyni zamanda, respublikamızın Lerik, Kəlbəcər və Naxçıvan ərazilərindən də Aşel mədəniyyətinə aid tək-tək əmək alətləri qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2004).

Azərbaycan, o cümlədən bütün Qafqaz və Yaxın Şərq ərazilərindən ancaq Azıx düşərgəsinin V və VI təbəqələrindən Aşel mədəniyyətinə aid ən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azıx mağara düşərgəsinin VI təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ilk dəfə olaraq mükəmməl işlənmiş əl çapacaqları tapılmışdır. Əl çapacaqlarının meydana çıxması ibtidai insanların həyatında mühüm rol oynamışdır. Bununla əlaqədar olaraq ulu sakinlər ovçuluq təsərrüfatını daha da inkişaf etdirməyə başlamışlar.

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin VI təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 2 mindən artıq daş məmulatı tapılmışdır. Düşərgənin VI təbəqəsindən aşkar olunan daş məmulatı içərisində 593 əmək aləti qeydə alınmışdır. Daş məmulatının yerdə qalan hissəsini isə istehsal tullantıları, nukleuslar və təbii çaydaşları təşkil edir. Düşərgənin VI təbəqəsindən əmək alətləri ilə birlikdə istehsal tullantılarının və nukleusların aşkar olunması qədim Aşel mədəniyyəti dövründə

Azıx düşərgəsində qədim insanların əmək alətləri hazırladıqlarını göstərir.

Azıx qədim insan düşərgəsinin VI təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş daş məmulatını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. *Təbii çaydaşları* (37 ədəd). Onların üzərində ikinci dəfə işlənmə izləri yoxdur. Lakin onların bəziləri üzərində iş zamanı əmələ gəlmiş qopuq və əzilmələr müəyyən olunur.
2. *Nüvələr* (9 ədəd). Onların 4-ü çaxmaqdaşından, 3-ü slanes və 2-si bazalt daşlarından hazırlanmışdır. Düşərgənin VI təbəqəsindən qeydə alınmış nüvələri tipoloji cəhətcə bir zərbə səthli nüvələr, birüzlü diskşəkilli və ikiüzlü nüvələrə bölünür. Təsvir olunan nüvələrin nümunələri 44-cü şəkildə göstərilmişdir.
3. *Nüvəyə oxşar alətlər* (7 ədəd). Onların üzərində ayrı-ayrı qopuqlar vardır. Ola bilsin ki, həmin daş məmulatı üzərində ikinci dəfə işlənmə əməliyyatı aparmaq istəmişlər, lakin bu baş tutmamışdır. Ona görə də qeyd olunan alətlər toxunulmaz qalmışdır.

Düşərgənin VI təbəqəsinin daş alətlərinin tipoloji xüsusiyyətləri

Azıx paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı abidənin qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən

tapılmış daş məmulatı içərisində 593 ədəd əmək alətləri qeydə alınmışdır. Tipoloji cəhətcə həmin daş alətləri xüsusi maraq doğurur.

Azıx mağarasının VI təbəqəsinin daş məmulatı içərisində kobud çapma alətləri, əl çapacaqları, üzərində işlənmə izləri olan təbii çaydaşları, qaşov tipli alətlər və başqaları qeydə alınmışdır.

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsindən aşkar olunmuş əl çapacaqları və kobud çapma alətlərinin ən primitiv və bəsit hazırlanmış nümunələri qədim insan məskəninin ən aşağı təbəqələrindən olan VII-X təbəqələrdən müəyyən olunmuşdur.

Arxeoloji ədəbiyyatlarda daş məmulatının tipoloji tədqiqi F.Bord, A.Lümley, V.P.Lübin, İ.İ.Korobkov, P.İ.Boriskovski, A.A.Roqaçov, N.Z.Paniçkina, M.M.Hüseynov, Ə.Q.Cəfərov və başqalarının əsərlərində geniş şərh olunmuşdur (Lübin, 1965; Korobkov, 1971; Boriskovski, 1979; Roqaçov,1978; Paniçkina, 1957; Hüseynov, 1975; Cəfərov, 1999, 2004).

Düşərgənin qədim Aşel dövrünə aid təbəqəsindən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri çaydaşlarından hazırlanmışlar. Onlar texniki və tipoloji cəhətdən aşağıdakı təbəqələrdən tapılmış kobud çapma alətlərindən fərqlənir. Aşağı təbəqələrdən müəyyən olunmuş həmin alətlər kobud və bəsit olduğu halda, VI təbəqənin kobud çapma alətləri isə daha universal və təkmilləşmiş formada hazırlanmışdır (bax şəkil 30, 1, 2; 31, 2,3).

VI təbəqənin daş məmulatı içərisindən 14 ədəd kobud çapma aləti qeydə alınmışdır. Onların hamısı çaydaşlarından hazırlanmışdır. Ölçülərinə görə həmin alətləri 3 qrupa ayırmaq olar: böyük, orta və kiçik ölçülü kobud çapma alətləri. Təsvir olunan kobud çapma alətlərinin nümunələri şəkil 30, 1, 2; 31, 2, 3 və 45-də göstərilmişdir.

Qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqənin əmək alətləri içərisində 8 ədəd əl çapacaqları qeydə alınmışdır. Zəngin VI təbəqənin daş məmulatı arasında əl çapacaqlarının az qeydə alınması bu düşərgədə sakin olanların tələbatı ilə uyğun gəlməsi ilə əlaqədar ola bilər. Görünür, qədim Aşel mədəniyyəti dövründə qədim aşel düşərgəsində sakin olanlar əl çapacaqlarına o qədər də ehtiyac hiss etməyiblər.

Düşərgənin VI təbəqəsindən tapılmış əl çapacaqları fəlzit daşından hazırlanmışdır. Aşkar olunmuş əl çapacaqlarının əksəriyyəti oval formaya malikdir. Onların hamısı təbii qabıqdan təmizlənmişdir. Əl çapacaqlarının işlək ağızları bir neçə qrupa ayırmaq olar: uzunsov yastı (3 ədəd), badamşəkilli (2 ədəd), ürəkşəkilli (1 ədəd) və nüvəşəkilli olanlar (2 ədəd). Təsvir olunan əl çapacaqlarının nümunələri şəkil 31, 1 və 46-da göstərilmişdir.

VI təbəqənin əmək alətləri içərisində 2 ədəd kobud çapma alət – qaşov tipli alət qeydə alınmışdır. Onların hər ikisi çaydaşlarından hazırlanmışdır.

Maraqlıdır ki, VI təbəqənin əmək alətləri içərisində əl çapacaqları və kobud çapma alətləri ilə birlikdə qəlpələr üzərində hazırlanmış qaşov tipli alətlər və itiucular da qeydə alınmışdır.

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsindən 7 ədəd itiuculu tapılmışdır. Onlar əsasən çaxmaq (4 ədəd) və slanes (3 ədəd) daşlarından hazırlanmışdır. Təsvir olunan itiucuların nümunələri şəkil 43, 1 və 4-də göstərilmişdir. İtiucuların hamısında zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin aşel təbəqəsinin əmək alətləri içərisində levallua və mustye itiucuları qeydə alınmamışdır. VI təbəqədən qeydə alınmış itiucular əsasən teyyak tipli itiuculu alətlərdən ibarətdir.

Limas tipli alətlər (6 ədəd). Onların 5 ədədi çaxmaq, 1 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Tipoloji cəhətcə limas tipli alətləri 3 qrupa ayırmaq olar:

1. İlk hazırlanma məhələsində olan limas tipli alətlər – 4 ədəd
2. Klassik formada hazırlanmış limas – 1 ədəd
3. Yüksək inkişaf texnikası əsasında hazırlanmış limas – 1 ədəd

Bu, hətta Mustye mədəniyyəti dövründə hazırlanmış liması xatırladır. Xüsusilə, Tağlar mustye düşərgəsinin əmək alətləri içərisində belə limas tipli alətlər qeydə alınmışdır. Təsvir olunan limasların nümunələri şəkil 43, 2-də göstərilmişdir.

Qaşov tipli alətlər. Azıx paleolit düşərgəsinin VI təbəqəsinin əmək alətləri içərisindən ən zəngin tiplərə malik alətlərin əksəriyyətini qaşov tipli alətlər təşkil edir. Tipoloji cəhətcə onları bir neçə qruplara ayırmaq olur:

Sadə bir işlək ağızlı qaşovlar (48 ədəd). Bunların 31 ədədi çaxmaqdaşından, 17 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti qəlpələr üzərində hazırlanmışlar. Alətlərin əsas tipoloji əlaməti onların bir işlək ağıza malik olmalarıdır. Sadə bir işlək ağızlı qaşovları ölçülərinə görə 3 qrupa ayırmaq olur: 1) iri ölçülü – 17 ədəd; 2) orta ölçülü – 19 ədəd; 3) kiçik ölçülü sadə bir ağızlı qaşovlar – 12 ədəd.

Maraqlıdır ki, sadə bir ağızlı qaşovlar içərisində təbii belə malik alətlər də qeydə alınmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 32, 1 və 4-də göstərilmişdir.

Sadə bir ağızlı qabarıq qaşovlar (11 ədəd). Onların 8 ədədi çaxmaq, 3 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Qaşovlar qabarıq işlək ağıza malikdir. Maraqlıdır ki, təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti lövhələr üzərində hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları dik, yarım dik və bəzən də subparalel dişəklə hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 31, 3 və 6-da göstərilmişdir.

Sadə bir ağızlı batıq qaşovlar (16 ədəd). Onların 9 ədədi çaxmaq, 7 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan

alətlərin tipoloji xüsusiyyətləri onların işlək ağızlarının batıq olmasından ibarətdir (bax şəkil 32, 7, 33, 11).

İki işlək ağızlı düz qaşovlar (17 ədəd). Onların 10 ədədi çaxmaq, 7 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti iri qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 33, 1, 5-də göstərilmişdir.

İki işlək ağızlı qabarıq qaşovlar (4 ədəd). Onların 3 ədədi çaxmaq, 1 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları dik və yarım dik dişləklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin zərbə səthləri yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 33, 8, 34, 6, 36, 2-də göstərilmişdir.

İki işlək ağızlı batıq qaşovlar (3 ədəd). Onların 2 ədədi çaxmaq və 1 ədədi slanes daşından hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, alətlərin işlək ağızları dərin dişləklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 36, 5; 41, 8-də göstərilmişdir.

İki işlək ağızlı batıq-qabarıq qaşovlar (7 ədəd). Onların 5 ədədi çaxmaq, 2 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışlar. Təsvir olunan alətlərin əsas tipoloji xüsusiyyəti onların işlək ağızlarının batıq-qabarıq formasında olmasıdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 33, 8, 9-da göstərilmişdir.

Konvergent qaşovlar (8 ədəd). Onların 5 ədədi çaxmaq, 3 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin

hamısı üçbucaqlı qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Əksəriyyətinin zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Bəzən təsvir olunan alətləri arxeoloji ədəbiyyatlarda limas tipli alətlər də adlandırırlar (Lümley, 1969, 1971). Lakin bunlar tipoloji cəhətcə limas tipli alətlərdən fərqləndiyinə görə onları konvergent qaşov adlandırmaq daha düzgün olardı. Təsvir olunan alətlərlə yanaşı, əmək alətləri içərisindən 4 ədəd konvergent qabarıq ağızlı və 1 ədəd konvergent batıq ağızlı qaşovlar da qeydə alınmışdır. Təsvir olunan konvergent qaşovların nümunələri şəkil 36, 1, 3; 37, 4; 43, 4-də göstərilmişdir.

Künclü qaşovlar (20 ədəd). Onların 15 ədədi çaxmaq, 5 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Arxeoloji ədəbiyyatlarda bəzən belə alətləri künclü itiüclü də adlandırırlar. Xüsusilə, fransız arxeoloqu A.Lümley təsvir olunan alətləri künclü itiüclü adlandırır (Lümley, 1969, 1971). Azıx paleolit düşərgəsində künclü qaşovlar ilk dəfə Aşel mədəniyyəti dövründə meydana çıxmış və inkişaf etməyə başlamışdır. Mustye mədəniyyətinə aid təbəqədən də künclü qaşovlar qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, alətlərin əksəriyyəti qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları, əsasən dik, yaridik və bəzən də subparalel dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 40, 1-7-də göstərilmişdir.

Enli qaşovlar (18 ədəd). Onların 10 ədədi çaxmaq, 8 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. İşlək ağızlarına görə, həmin alətləri 3 qrupa ayırmaq olur: düz ağızlı, qabarıq və batıq ağızlı qaşovlar. Maraqlıdır ki, enli qaşovların hamısı qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 38, 2-4-də göstərilmişdir.

Qaşovcuqlar (22 ədəd). Onların 13 ədədi tipik, 9 ədədi isə atipik qaşovcuqlardan ibarətdir. Qaşovcuqların 14 ədədi çaxmaq, 8 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin 17 ədədi qəlpə, 5 ədədi isə lövhə üzərində hazırlanmışdır.

Gəzli alətləri (15 ədəd). Onların 8 ədədi slanes, 7 ədədi isə çaxmaq daşlarından hazırlanmışdır. 1982-ci ilədək səhv olaraq Azıx düşərgəsinin daş məmulatı içərisində əsas yeri gəzli və dişli alətlərin tutduğu göstərilirdi. Lakin sonralar daş məmulatı texniki və tipoloji cəhətcə tədqiq olunmuş və həmin fikrin səhv olunması müəyyən olunmuşdur. Yəni, Azıx düşərgəsinin daş məmulatı içərisində dişli və gəzli alətlər çoxluq təşkil etməyib, əksinə, əmək alətlərinin cüzi hissəsini təşkil edir (Cəfərov, 2004). Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azıx düşərgəsində ilk dəfə olaraq gəzli alətlər Aşel mədəniyyəti zamanı meydana çıxmışdır. Düşərgənin aşağı təbəqələrinin daş məmulatı içərisində isə tipik gəzli alətlər qeydə alınmamışdır. Ancaq həmin alətlərin prototipləri müəyyən olunmuşdur. VI təbəqədən aşkar

olunmuş gəzli alətlərin nümunələri şəkil 37, 1; 38, 5-də göstərilmişdir.

Dişli alətlər (18 ədəd). Onların 12 ədədi çaxmaq, 6 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, dişli alətlərin hamısı qəlpələr üzərində hazırlanmışlar. Təsvir olunan alətlərin işlək ağızları dişli dişləklə işlənmişdir. Dişli alətlərin içərisində bir ədəd iki çənglə örtülmüş vəziyyətdədir. Bu həmin alətin ibtidai insanlar tərəfindən bir neçə dəfə işləndikdən sonra yenidən işləndiyini göstərir. İbtidai insanlar hər dəfə həmin aləti yenidən dişləkləmişlər. Təsvir olunan alətin bir neçə dəfə çənglə örtülməsi də sonuncu fikrimizi təsdiq edir. Təsvir olunan dişli alətlərin nümunələri şəkil 39, 7; 41, 3-də göstərilmişdir.

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsinin daş məmulatı içərisində 31 ədəd kəsici alət də qeydə alınmışdır. Həmin alətlərin işlək hissələri dişli-gəzli formaya malikdir. Təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti bir işlək ağıza malik olanlardan ibarətdir, lakin alətlərin içərisində ikiişlək ağıza malik olanlar da qeydə alınmışdır. Təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti qəlpələr üzərində hazırlanmışdır.

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsinin daş məmulatı içərisində 82 ədəd fraqment formasında alətlər qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, keçmiş SSRİ ərazisində Aşel mədəniyyətinə aid fraqment alətlər ilk dəfə olaraq Azıx mağarasının VI təbəqəsində qeydə

alınmışdır. Fraqment şəkilli alətlər içərisində qaşov tipli alətlərin qırıqları, itiucular və dişəklənmiş qəlpələr də qeydə alınmışdır.

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin tipologiyası aşağıdakı cədvəldə əks olunmuşdur.

Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, burada qədim Aşel mədəniyyəti 750-450 min illər arasında mövcud olmuş və 300 min il davam etmişdir. Bu dövrdə əmək alətlərinin təkmilləşməsi və yeni-yeni əmək alətlərinin meydana çıxması başlanır. Bu qədim insanların həyat tərzinin inkişaf etməsini göstərir. Çoxtəbəqəli Azıx qədim insan düşərgəsinin VI təbəqəsində aşkar olunmuş əmək alətlərinin zənginliyi dediklərimizi təsdiq edir. Qədim Aşel mədəniyyətinə aid nəinki Azərbaycanda, eyni zamanda Yaxın Şərq və Qafqaz ərazisindən ən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri ancaq Azıx düşərgəsindən aşkar olunmuşdur (Hüseynov, 1985, Hüseynov, Cəfərov, 1986).

Azıx düşərgəsinin VI təbəqəsində daş məmulatı ilə birlikdə çoxlu heyvan sümükləri də tapılmışdır. Aşkar olunmuş sümük məmulatı əsasında təyin edilmiş heyvanat aləminin növləri göstərir ki, qədim Aşel dövründə Azərbaycan ərazisində soyuqlaşmaya doğru dəyişikliklər baş vermişdir. Düşərgənin qədim Aşel mədəniyyətinə aid olan fauna qalıqları Bakı çöküntülərinin yaranma dövrünə uyğun gəlir. Ona görə də Azıx

mağarasının VI təbəqəsi paleogeoloqlar tərəfindən mindel buzlağı dövrünə aid edilir. Qeyd olunan fauna qalıqları ilə yanaşı, qədim aşel təbəqəsindən tiraspol kompleksi nümunələrindən Şotenzak bizonu, Merka kərgədanı və s. fauna qalıqlarının aşkar olunması təbəqənin Bakı dövrünə (mindeldən əvvəlki dövrə) aid olduğunu göstərir (Məmmədov, 1998).

Azıx düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən aşkar olunmuş fauna qalıqlarının zənginliyi həmin ərazidə ovçuluq təsərrüfatının yüksək inkişaf etdiyini göstərir. Bu dövrdə qədim insanların həyatında əsas yeri ovçuluq və yığıcılıq tuturdu.

Alimləri uzun müddət qədim Aşel dövrü adamlarının fiziki tipi düşündürmüş və bu sahədə elmi tədqiqat işləri aparmışlar. Dünyanın müxtəlif ölkələri ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qədim Aşel dövrü adamlarının fiziki tipi pitikantrop, sinantrop və heydelberq adamından ibarətdir.

Pitikantrop ilk dəfə 1891-ci ildə hollandiyalı həkim Dyuba tərəfindən Yava adasında tapılmışdır. Sonralar Yava adasında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində pitikantropun sümük qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Elmi araşdırmalar nəticəsində paleoantropoloqlar müəyyən etmişlər ki, pitikantropun boyu 160-170 *sm*, beyin tutumu isə 850-950 *kub.sm* olmuşdur.

İbtidai insan qalıqları içərisində sinantrop xüsusi maraq doğurur. Sinantropun qalıqları 1927-ci ildə kanadalı alim Devidson Bleyk tərəfindən Çinin Çjoukoudyan kəndindən tapılmışdır. Bu kənd Pekin şəhərindən 54 cənub-qərbdə yerləşir. Arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan qədim insan çənəsi həmin yerin adı ilə sinantrop - Çin adamı adlandırılmışdır.

1929-1930-cu illərdə çinli alim Pey Ven-Çjun Çjoukoudyan mağara düşərgəsində bir uşağın və 30-35 yaşlı qadının kəllə sümüyünü tapmışdır.

Sinantrop fiziki inkişafına görə pitikantropa oxşasa da, bir az ondan çox inkişaf etmişdir. Məlum olmuşdur ki, sinantropun boyu 144-156 *sm*, beyinin tutumu isə 1050-1200 *kub sm*-ə qədər olmuşdur. Sinantropalar mağaralarda yaşamış və ovçuluqla məşğul olmuşlar.

1907-ci ildə Qərbi Almaniyanın Heydelberq şəhəri yaxınlığında, Mayer kəndi ərazisində qədim insanın alt çənəsi aşkar olunmuşdur. Çənəyə yerin adı verilmiş və Heydelberq adamı adlandırılmışdır.

Avropa üçün ən böyük elmi əhəmiyyətə malik arxeoloji tapıntılar Fransanın Kondel-Araqo mağaralarında aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı əldə olunmuşdur. Professor A.Lümley bu düşərgələrdə zəngin əmək alətləri və qədim insanın çənə və kəllə sümüklərini aşkar etmişdir. Araqo mağaralarından

tapılmış maddi mədəniyyət nümunələrinin əksəriyyəti qədim Aşel mədəniyyətinə aiddir (bax şəkil 132, 133).

1965-2007-ci illərdə Anri dö Lümleyin rəhbərliyi altında Fransanın dünya şöhrətli Kondel-Araqo paleolit mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 500 mindən artıq daş məmulatı, 1 milyondan artıq ovlanmış heyvan sümükləri və ibtidai insanlara məxsus kəllə qapaqları, çənələr və dişlər tapılmışdır.

Kondel-Araqo düşərgəsindən tapılmış ibtidai insanlara aid sümük qalıqlarını antropoloq Mariya Antuanetta dö Lümley təyin etmişdir (Lümley, 1988).

Professor Anri dö Lümleyin fikrinə görə, Kondel-Araqo düşərgəsində ibtidai insanlar qədim və orta Aşel mədəniyyəti dövründə yaşamış və çaydaşlarından əmək alətləri hazırlayıb istifadə etmişlər (Lümley, 1998). İbtidai insanlar Kondel-Araqo düşərgəsində 730 min il bundan əvvəllərdən başlayıb, 330 min il bundan qabaqlara qədər yaşamışlar (Lümley, 2000).

Azıx düşərgəsi orta Aşel mədəniyyətinin daş məmulatı və onların texniki-tipoloji xüsusiyyətləri

Azıx qədim insan düşərgəsinin V təbəqəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı orta Aşel mədəniyyətinə aid maddi

mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Bu Azıx düşərgəsində qədim Aşel dövrünün sonralar orta Aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunduğunu göstərir. Elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, orta Aşel mədəniyyəti 400 min il bundan qabaq başlamış və 200 min il əvvəllər sona çatmışdır.

Arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx düşərgəsində tapılmış daş alətlərin əsasını çapma alətləri və əl çapacaqları təşkil edir. Daş məmulatı arasında müxtəlif klekton tipli əmək alətləri və kobud hazırlanmış itiuclu alətlər də qeydə alınmışdır. Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin daş məmulatının texniki-tipoloji xüsusiyyətlərinə görə özündən aşağıda yerləşən VI təbəqənin daş məmulatı ilə yaxınlıq təşkil edir. Eyni zamanda V təbəqənin əmək alətləri qədim Aşel dövrü daş məmulatlarının bəzi oxşar xüsusiyyətlərini özündə birləşdirir.

Uzun illər ərzində Azıx mağarasının V təbəqəsində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində daş məmulatı ilə yanaşı, 10 minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur. Fauna qalıqları sübut edir ki, orta Aşel mədəniyyəti dövründə Azıx paleolit düşərgəsində yaşayan sakinlərin məşğuliyyətində əsas yeri ovçuluq tutmuşdur. Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış fauna qalıqlarının elmi tədqiqi ilə professor Dəmir Hacıyev məşğul olmuşdur.

İbtidai insanların orta Aşel mədəniyyəti dövründə ovçuluqla məşğul olması, əsasən, maral və mağara ayılarını ovlaması həmin ərazidə maral və mağara ayılarının çox olması ilə əlaqədardır.

Azıx paleolit düşərgəsində aşkar olunmuş fauna qalıqları göstərir ki, orta Aşel mədəniyyəti dövründə ovçuluq təsərrüfatı özünün ən yüksək inkişaf zirvəsinə çatmışdır. Əgər qədim Aşel dövründə Azıx düşərgəsində yaşayan qədim insanlar 11 növ iri heyvan ovlamışlarsa, orta Aşeldə isə 45 növ heyvan və quş ovlamışlar.

Azıx paleolit düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid V təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ancaq ovçuluq təsərrüfatı üçün yararlı olan əmək alətləri tapılmışdır. Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsindən 300-dən artıq daş məmulatı qeydə alınmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində istehsal tullantıları bir neçə ədəd qeydə alınmışdır. Bu fakt paleolit düşərgəsinin V təbəqəsindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin düşərgədən kənardə hazırlanmasını göstərir.

Azıx çoxtəbəqəli paleolit düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış əmək alətlərini aşağıdakı qruplara bölmək olar:

1. nüvələr (6 ədəd);
2. əl çapacaqları (5 ədəd);
3. kobud çapma alətləri (12 ədəd);

4. üzərində işlənmə izləri olmayan çaydaşları (14 ədəd);
5. mustye tipli itiüclular (2 ədəd);
6. sadə bir işlək ağızlı qaşovlar (5 ədəd);
7. sadə qabarıq işlək ağızlı qaşovlar (3 ədəd);
8. iki işlək ağızlı düz qaşovlar (2 ədəd);
9. iki işlək ağızlı qabarıq qaşovlar (2 ədəd);
10. iki işlək ağızlı batıq qaşovlar (2 ədəd);
11. küncü qaşovlar (6 ədəd);
12. enli düz ağızlı qaşovlar (1 ədəd);
13. enli qabarıq ağızlı qaşovlar 92 ədəd);
14. tipik qaşovcuqlar (2 ədəd);
15. atipik qaşovcuqlar (3 ədəd);
16. bıçaq tipli alətlər (3 ədəd);
17. dişli alətlər (3 ədəd);
18. fraqment şəkilli alətlər (17 ədəd);
19. üzərində ikinci dəfə işlənmə izi olmayan qəlpələr (81 ədəd);
20. istehsal tullantıları (32 ədəd).

Düşərgənin V təbəqəsindən aşkar olunmuş daş məmulatının əksəriyyəti çaxmaq (143 ədəd) və slanes (124 ədəd) daşlarından hazırlanmışdır. Daş məmulatı içərisində bazalt (2 ədəd), pesçanik (3 ədəd) və 3 ədəd dəvəgözü daşından hazırlanmış alətlər qeydə alınmışdır.

Düşərgənin V təbəqəsindən aşkar olunmuş nüvələri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: birzərbəsətli, ikizərbəsətli və diskşəkilli nüvələr.

Orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqənin daş məmulatı içərisində 2 ədəd mustye itiuculuğu qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Qafqaz və Yaxın Şərqi paleolit düşərgələri içərisində ilk dəfə olaraq orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqədən mustye itiuculuğu aşkar olunmuşdur. Buradan tapılmış mustye itiuculuğu üçbucaqlı qəlpə üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan mustye itiuculuğu dik və yarım dik dişəklə işlənmişdir.

Sadə bir işlək ağızlı qaşovlar (5 ədəd). Onların 4 ədədi çaxmaqdaşından, biri isə slanes daşından hazırlanmışdır. Qaşovların 3 ədədi qəlpə, 2 ədədi isə üçbucaqlı qəlpə üzərində hazırlanmışdır. Qaşovların işlək ağızları dik, yarım dik və bəzən də itiləyici dişəklə işlənmişdir. Alətlərin hamısında zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır.

Sadə qabarıq ağızlı qaşovlar (3 ədəd). Onların 2 ədədi çaxmaq, biri isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Alətlərin ikisi lövhə, digəri isə qəlpə üzərində hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları, əsasən, yarım dik və itiləyici dişəklə işlənmişdir.

İki düz işlək ağızlı qaşovlar (2 ədəd). Alət slanes daşından hazırlanmışdır. Hər iki qaşov lövhədən ibarətdir. Maraqlıdır ki, hər iki qaşovun üstü ərplə örtülmüşdür. Bu göstərir ki, alətlər bir

neçə dəfə iş prosesində istifadə olunduqdan sonra yenidən dişəklənmişdir. Təsvir olunan hər iki qaşov subparalel dişəklə işlənmişlər.

İki işlək ağızlı qabarıq qaşovlar (2 ədəd). Alətlərin ikisi də çaxmaqdaşından hazırlanmışlar. Alətlərin işlək ağızları olduqca incə işlənmişdir.

İki işlək ağızlı batıq qaşovlar (3 ədəd). Alətlərin ikisi çaxmaqdaşından, üçüncüsü isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır (bax şəkil 47, 3).

Künclü qaşovlar (6 ədəd). Alətlər çaxmaqdaşı üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin hamısı üçbucaqlı qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətləri ölçülərinə görə 3 qrupa ayırmaq olar: kiçik, orta və böyük ölçülü qaşovlar.

Azıx düşərgəsinin daş məmulatı içərisində tez-tez künclü qaşovlara rast gəlmək olur.

Enli qaşovlar (3 ədəd). Onların 2 ədədi çaxmaq, 1 ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır. Alətlərin hamısında zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan enli qaşovların işlək ağızları pilləli dişəklə işlənmişdir (bax şəkil 49, 1).

Əks ağızlı qaşovlar (3 ədəd). Alətlərin ikisi çaxmaq, digəri isə slanes daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan qaşovların zərbə səthi və zərbə düyünü olduqca yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan qaşovların işlək ağızları subparalel və itiləyici dişəklə işlənmişdir.

Tipik qaşovlar (4 ədəd). Alətlərin ikisi çaxmaq, üçüncüsü slanes, dördüncüsü isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları olduqca incə və itiləyici dişəklə hazırlanmışdır. Təsvir olunan tipik qaşovların nümunələri şəkil 49, 2, 5-də göstərilmişdir.

Atipik qaşovlar (2 ədəd). Bu alətlər çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmışdır. Alətlərin hazırlıq məmulatı qəlpələrdən ibarətdir. İşlək ağızları incə itiləyici dişəklə işlənmişdir.

Bıçaqlar (3 ədəd). Onların 2 ədədi slanes, üçüncüsü isə çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, bıçaq tipli alətlər təbii belə malikdir. Bu da onların əldə yaxşı tutub, işləməyə əlverişli şərait yaradır. Alətlərin işlək ağızları olduqca iti formaya salınmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 49, 2-də göstərilmişdir.

Dişli alətlər (2 ədəd). Alətlər slanes daşı üzərində hazırlanmışdır. Alətlərin bir hissəsində təbii qabıq saxlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları dişli olduqları üçün onlara dişli alətlər deyilir.

Kiçikölçülü alətlər (14 ədəd). Bunların 9-u slanes daşından, 5-i isə çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Kiçikölçülü alətləri iki hissəyə ayırmaq olar: 1) bilərəkdən fraqment halına salınmış alətlər; 2) təbii surətdə fraqment halına düşmüş alətlər.

Tipoloji cəhətcə fraqment şəkilli alətlər içərisində itiuculu və qaşov tipli alətlər müəyyən olunmuşdur. Fraqment şəkilli alətlər əsasən dik, yarım dik və incə dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 49, 7-də göstərilmişdir.

Kobud çapma alətləri (12 ədəd). Maraqlıdır ki, V təbəqədən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri VI təbəqənin həmin alətlərinə nisbətən klassik formada hazırlanmışdır. V təbəqənin kobud çapma alətləri vasitəsilə qeyd olunan alətlərin inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etmək olur. Daş məmulatı tədqiq olunduqca Azıx düşərgəsinin ayrı-ayrı təbəqələri üzrə alətlərin inkişaf dinamikasını müəyyən etmək olur. Təsvir olunan kobud çapma alətlərinin nümunələri şəkil 47, 1, 2-də göstərilmişdir.

Əl çapacaqları (7 ədəd). Onlar hamısı çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Tipoloji cəhətcə əl çapacaqları ürəkşəkilli, badamşəkilli və lanset formalara bölünür. V təbəqədən aşkar olunmuş əl çapacaqları VI təbəqədən müəyyən olunmuş əl çapacaqları kimi hazırlansalar da, onların müəyyən fərqli xüsusiyyətləri nəzərə çarpır. Alətlərin işlək ağızları olduqca yaxşı hazırlanmışdır. Təsvir olunan əl çapacaqlarının nümunələri şəkil 50, 1, 2; 53, 1; 55, 2-də göstərilmişdir.

Azıx düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılan daş məmulatı içərisində üzərində ikinci dəfə işlənmə izləri olmayan qəlpələr də

qeydə alınmışdır. Bunların 23 ədədi çaxmaq, 32 ədədi isə slanes daşlardan hazırlanmışdır.

Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin daş məmulatının elmi tədqiqi zamanı müəyyən etmək olur ki, daş məmulatı içərisində əmək alətləri çoxluq təşkil edir və aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir:

1. Azıx düşərgəsində orta Aşel dövründə sakin olan qədim insanlar düşərgəyə ancaq hazır alətləri gətirmişlər;
2. Düşərgəyə hazır gətirilən əmək alətləri Quruçay dərəsində hazırlanmışdır;
3. Düşərgənin qədim sakinləri təsadüfi hallarda bəzi əmək alətlərinin işlək ağızlarını əlverişli formaya salmaq üçün dişəkləmişlər;
4. Orta Aşel dövründə insanlar düşərgədə daimi yaşamış və oddan istifadə etmişlər.

Yuxarıdakı cədvəldən görüldüyü kimi, V təbəqənin əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri, əl çapacaqları və qaşov tipli alətlər tutur.

Azıx qədim insan düşərgəsindən aşkar olunmuş elmi materialların təhlili ibtidai insanların dini təsəvvürləri haqqında yeni-yeni elmi fikirlər söyləməyə şərait yaratmışdır. 1972-ci ilin arxeoloji tədqiqatları zamanı Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin yerləşdiyi sağ divarında qaranlıq bir yerdə 3 ədəd mağara ayısının

kəlləsi aşkar olunmuşdur. Bu sahə mağaranın içərisində olduqca möcüzəli bir guşədə qabarıq formada irəliyə uzanaraq, orta hissəyə işıq düşməsinə mane olur və nəticədə bura zülmətə qərq olur. Bu hissədə qaya rəfi təbii surətdə əmələ gəlmişdir. Məhz bu rəfdə yuxarıda qeyd olunan mağara ayılarının kəlləsi və çənəsi qoyulmuşdur. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olundu ki, mağara ayılarının kəllə və çənələri buraya ibtidai insanlar tərəfindən qoyulmuşdur. Bu proses qədim insanların ilk dini görüşləri barədə məlumat verir, həm də qədim Azıx sakinlərinin mağara ayılarının kəllələrinə bir növ sitayiş etdiklərini göstərir. Tədqiqatlar zamanı müəyyən olundu ki, düşərgənin məhz bu sahəsi müqəddəs yer sayılmışdır. Qeyd olunan proses ibtidai insanlarda ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxdığını göstərir. Məhz, Azıx mağarasının materialları əsasında ibtidai insanlarda ilk dini görüşlərin meydana çıxmasını orta Aşel mədəniyyəti dövründən, yəni 400 min il bundan əvvəl başladığını söyləmək daha dəqiq olar. Bəlkə də qədim Azıx sakinləri bu gizli yeri özlərinə müqəddəs yer hesab etmiş, ayı kəllələrinə də bu sahədə sitayiş etmişlər. Beləliklə, qədim insanlarda dini görüşlərin ilk əlamətləri orta Aşel mədəniyyətindən başladığını söyləmək olar.

Son illərdə aparılan arxeoloji kəşfiyyat və tədqiqat işləri nəticəsində dünyanın bir sıra qədim insan düşərgələrindən də ilk dini etiqadların və görüşlərin meydana çıxmasına aid zəngin

maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Həmin maddi mədəniyyət nümunələri ilk dini təsəvvürlərin orta Aşel mədəniyyəti zamanı meydana çıxmasını bir daha təsdiq edir (Hüseynov, 1982, 1985; Cəfərov, 2004).

Azıx mağara düşərgəsinin V təbəqəsinin xəlvət yerindən tapılmış ayı kəllələri daha çox maraq doğurur. Maraqlıdır ki, bu ayı kəllələrinin birinin üzərində 8 əyri xətt çəkilmişdir. Xətlərin ayrı-ayrılıqda uzunluğu 15, 18, 20, 24, 30, 36, 45, və 47 *mm*-dir. Bu ölçülərdən müəyyən etmək olur ki, xətlərin uzunluğu və onların arasında qoyulmuş məsafələr bərabər deyildir. Göstərilən xətlərin hamısı dişli daş alətlə çəkilmişdir. Güman etmək olur ki, kəllə üzərinə çəkilmiş xətlər azıxantropların ideoloji təsəvvürləri ilə bağlı olmuşdur. Bu da qədim insanların mənəvi aləmi haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verir. Azıx düşərgəsindən tapılmış ayı kəlləsi üzərində xətlər hələlik dünya paleolit düşərgələri arasında nadir tapıntı olsa da, buna bənzər tapıntı Almaniyanın Turingi ərazisində olan Bilsinsibendən də aşkar olunmuşdur.

Azıx düşərgəsinin mədəni təbəqələrindən ocaq yerlərinin aşkar olunmasının xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Bu odun yaranma tarixi və ondan insanların istifadə etmələri barədə xüsusi fikirlər söyləməyə şərait yaratmışdır. Azıx düşərgəsində aparılan tədqiqatlar nəticəsində ilk dəfə insanların oddan istifadə etməyə

başlamaları qədim Aşel mədəniyyətində olması qənaətinə gəlinmişdir.

Azıx düşərgəsinin qədim və orta aşel təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ocaq yerlərinin aşkar olunması düşərgə sakinlərinin hələ qədim Aşel mədəniyyəti zamanı odla tanış olub, ondan istifadə etmələrini əyani surətdə sübut edir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, qədim Azıx düşərgəsinin sakinləri torpaqda qazma üsulu ilə ocaqlar qurmuşlar. Azıx düşərgəsinin orta aşel təbəqəsindən 3 ocaq yeri qeydə alınmışdır. Ocaqlardan biri 4 kv.m sahəni əhatə edir. Ocağın hər tərəfinə yandırılmış ağac külündən qalın sədd çəkilmişdir. Ən maraqlı cəhət ocağın yanında əhəngdaşlarından qurulmuş divar qalığının qeydə alınmasıdır. Divar qalığının hündürlüyü 40 sm-ə bərabərdir. Maraqlıdır ki, qeyd olunan divarın yanında daha bir kiçik ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Ocağın hər iki tərəfi yastı əhəngdaşları ilə əhatə olunmuşdur (Hüseynov, 1985).

Azıx düşərgəsinin orta Aşel dövrünə aid təbəqəsindən ocaq yerlərinin aşkar olunması qədim sakinlərin həyatında ocağın mühüm yer tutduğunu göstərir.

Maraqlıdır ki, professor Lübinin Cənubi Osetiya ərazisindəki Kudaro mağaralarında apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Kudaro mağara düşərgələrində tapılmış əl

çapacaqları xüsusi maraq doğurmuşdur. Qədim Kudaro sakinlərinin ovçuluq təsərrüfatında əsas yeri mağara ayıları tutmuşdur. Bunu düşərgədə tapılmış heyvan sümükləri sübut edir. Kudaro düşərgəsində ovlanmış heyvan sümüklərinin 95%-ni mağara ayılarının sümükləri təşkil edir (Lübin, 1998).

Avropa ölkələri ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qədim və orta Aşel mədəniyyətinə aid zəngin paleolit düşərgələri aşkar olunmuşdur. Avropa ölkələri ərazisində Paleolit dövrü üzrə aparılan arxeoloji tədqiqat işlərinin tarixi 100 ildən bir qədər artıqdır. Paleolitşünaslığın tədqiqi tarixində bu ölkələrin ərazisində aşkar olunmuş arxeoloji abidələrin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Heç də təsadüfi deyildir ki, Fransa ərazilərində tapılmış qədim insan məskənləri bu dövrün tədqiqinin təməl daşını qoymuşdur. Məhz buna görə də Paleolit dövrünün əsas mədəniyyət ocaqları Fransa ərazisində ilk dəfə tapıldığına görə həmin yerin adı ilə adlandırılmışdır. Artıq dünya şöhrəti qazanmış şell, aşel, mustye, orinyak, solyutre, madlen və başqa arxeoloji mədəniyyətlər Fransa düşərgələrinin adları ilə adlandırılmışdır. Bu ölkənin ərazisində aşkar olunmuş qədim insan düşərgələri içərisində Ballone, Terra-Amata, Kondel-Araqo və Lazaret xüsusi maraq doğurur və tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Fransanın Ballone qədim insan düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri zamanı ən qədim Daş dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Ballone düşərgəsindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin yaşı milyon ilə bərabərdir. Hələlik Avropa ölkələri ərazisində bu tarixə malik olan ikinci bir düşərgə qeydə alınmamışdır. Ballone düşərgəsindən daş məmulatı ilə yanaşı ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır (Lümley, 1971, 1998).

Fransa ərazisində aşkar olunmuş ən maraqlı və zəngin paleolit düşərgələrindən biri də Terra-Amata düşərgəsidir. Düşərgə Fransanın cənub-şərqində olub, Nitsa şəhəri ərazisində yerləşir. Burada arxeoloji tədqiqat işlərini professor A.Lümley aparmışdır. Tədqiqatlar zamanı düşərgədən qədim Aşel dövrünə aid çoppinqlər, əl çapacaqları və başqa əmək alətləri aşkar olunmuşdur. Terra-Amata düşərgəsindən daş məmulatı ilə birlikdə ovlanmış heyvan sümükləri də tapılmışdır. Sümük məmulatı içərisində Merka kərgədanı, nəhəng maral, vəhşi öküz və başqa heyvan sümükləri çoxluq təşkil edir. Düşərgədən çoxlu heyvan sümüklərinin tapılması burada yaşayan qədim sakinlərin həyatında ovçuluğun mühüm yer tutduğunu göstərir (Lümley, 1969, 1971).

Maraqlıdır ki, Terra-Amata düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ibtidai tikili yeri qeydə alınmışdır. Professor

A.Lümleyin fikrincə, qədim tikili yerində ibtidai insanlar müvəqqəti yaşamışlar. Bu sahədə onlar əmək alətləri hazırlamaqla məşğul olmuşlar. Qeyd etdiklərimizi tikinti yerindən aşkar olunmuş çoxlu istehsal tullantıları bir daha sübut edir. İbtidai tikili yerinin eni 4-6 m, uzunluğu 8-15 m-ə yaxın olmuşdur. Tikili yerinin sahəsi daşlarla örtülü olmuşdur. Müəyyən edilmişdir ki, tikili yerinin ortasında ocaq yandırılmış, hətta ocağın küləkdən sönməməsi üçün ətrafına daşdan sədd çəkilmişdir (Lümley, 1998, 2000).

Terra-Amata düşərgəsində ən maraqlı tapıntılardan biri Paleolit dövrü adamının ayaq izinin mədəni təbəqədə qalmasıdır. Onun ölçülərinə əsasən müəyyən edilmişdir ki, həmin dövrün adamının boyu 1,56 m olmuşdur.

Fransanın cənubunda Totavel şəhərinin 2 kilometrliyində yerləşən Kondel-Araqo düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları özünün zənginliyinə görə xüsusi maraq doğurur. Araqo qədim insan düşərgəsində aparılan tədqiqatlar zamanı qədim Daş dövrünə aid əmək alətləri tapılmışdır. Aşkar olunmuş əmək alətləri içərisində əsas yeri kobud çapma alətləri (çopper, çoppinq), əl çapacaqları, qaşov tipli alətlər və itiüclular təşkil edir. Araqo düşərgəsindən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri klassik üsulla hazırlanmış və tipologiyasına əsasən qədim Aşel dövrünə aid olunur. Araqo

düşərgəsindən daş məmulatı ilə yanaşı, ovlanmış heyvan sümükləri də aşkar olunmuşdur. Bu qədim Araqo düşərgəsi sakinlərinin həyatında ovçuluğun əsas yer tutduğunu göstərir.

Totavelin Kondei-Araqo düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı insan kəllələri və çənələri aşkar olunmuşdur. Xüsusilə, düşərgədə 1969-cu il iyulun 21-də aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim insanın alt çənəsi tapılmışdır. Çənə üzərində 5 ədəd diş tam şəkildə qalmışdır. 1970-ci il iyulun 16-da aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı üzərində 5 diş olan qadın çənəsi tapılmışdır. 1971-ci il iyulun 22-də aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim insan kəlləsi və üst çənə aşkar olunmuşdur. Üst çənə kəllə ilə birlikdə tapılmış və 20-25 yaşlı qadına məxsusdur.

1979-cu il iyulun 27-də Kondei-Araqo düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim insanın kəllə qapağı tapılmışdır (Lümley, 1998).

Araqo düşərgəsindən tapılmış paleoantropoloji qalıqlar ona dünya şöhrəti qazandırdı. Mən 2001-ci il iyulun 3-dən avqustun 2-dək və 2003-cü il fevral-mart aylarında Fransada elmi ezamiyyətdə olarkən Araqo düşərgəsindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları ilə Totavel şəhərində olan Avropa tədqiqatlar mərkəzində yaxından tanış olmuşam. Araqo düşərgəsindən tapılmış paleoantropoloji qalıqlar Avropanın ilk sakinlərinə aid

olub, qədim Aşel dövründə 600-450 min il bundan əvvəl yaşamış qədim Araqo və Totavel adamlarının sümük qalıqlarıdır. Maraqlıdır ki, KondeI-Araqo düşərgəsindən tapılmış çənə Azıx düşərgəsinin aşel təbəqəsindən aşkar olunmuş çənə ilə dövr etibarını ilə yaxınlıq təşkil edir. Hər iki düşərgədən tapılmış qədim insan çənəsi yaş etibarını ilə müqayisə oluna bilər və qədim insanların antropoloji xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün ən mühüm tapıntılardır (Cəfərov, 2004).

Araqo düşərgəsindən tapılmış paleoantropoloji tapıntıların hamısı Aşel mədəniyyətinə aid təbəqələrdən aşkar olunmuş və həmin qədim insanlara aid kəllə və çənələr 450-500 min il bundan əvvəllər Fransanın cənubunda Totavel-Araqo ərazilərində yaşamış və ovçuluqla məşğul olmuşlar (Lümley, 1998).

2001-ci ilin iyul ayında Fransada elmi ezamiyyətdə olarkən Totavel şəhərində olan Avropa tədqiqatlar mərkəzində saxlanılan Araqo düşərgəsinin daş və fauna məmulatı ilə yaxından tanış oldum. Araqo düşərgəsi Totavel şəhərində 2,5 km aralıda Enge çayının sol sahilində dağın döşündə yerləşir (bax şəkil 124, 128, 129). Araqo düşərgəsinin və Totavel şəhərinin yerləşdiyi ərazi bizim Qarabağı xatırladır. Hər tərəf dağlarla əhatə olunmuş, Totavel çökəkliyinin arasından Enge çayı axır və şəhəri iki hissəyə ayırır (bax şəkil 124).

Araqo düşərgəsinin ən aşağı təbəqəsində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, düşərgəyə ən qədim insan 730 min il bundan əvvəllərdən gəlmiş və ərazidə məskunlaşmağa başlamışdır. Araqo düşərgəsinin üst təbəqəsinin yaşı 300 min il müəyyən olunmuşdur.

Araqo düşərgəsinin bütün təbəqələri daş və fauna qalıqları ilə zəngindir. Ə.Cəfərov 2001-ci il iyul ayında Fransada elmi ezamiyyətdə olarkən professor A.Lümleyin rəhbərliyi altında Araqo düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntı işlərində iştirak etmiş və düşərgənin olduqca zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinə malik olmasının şahidi olmuşdur. Araqo düşərgəsi özünün maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyinə və paleoantropoloji tapıntılarına görə Avropa ərazisində ən möhtəşəm paleolit düşərgəsi hesab olunur (Lümley, 1998).

Avropa ölkələri ərazisində (Almaniya, Fransa, İtaliya, İspaniya, Macarıstan) aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qədim Daş dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyət qalıqları ilə yanaşı, paleoantropoloji tapıntılar - qədim insan kəllələri və çənələr aşkar olunmuşdur.

Hazırda Avropa ölkələri və Azərbaycan ərazisində aparılan paleolit problemi üzrə elmi tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki, bu ölkələrin ərazilərində olan paleolit düşərgələri dünyada elə abidədir ki, bu düşərgələrin çöküntülərində təbəqələr

tarixi ardıcılıqla yatmış və arxeoloji tapıntıların biri digərini tamamlayır. Bu da qədim insanların həyat tərzini, alət hazırlama mexanikasını, onların inkişaf xüsusiyyətlərini və o dövrün təbii coğrafi şəraitini öyrənmək üçün zəngin materiallar verir.

2001-ci ilin İNTAS-2000 proqramına əsasən 2001-2005-ci illərdə “Qafqazın Mustye mədəniyyətləri” adlı mövzu üzərində Azərbaycan, Fransa, İtaliya, Rusiya, İspaniya və Gürcüstan alimləri elmi tədqiqat işləri aparmışlar. Belə ki, ilk mərhələdə son 50 ildə Azərbaycan, Fransa, İtaliya, Rusiya, İspaniya və Gürcüstan ərazilərindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları laboratoriya şəraitində tədqiq olunmuşdur (Cəfərov, 2006).

Bütün yuxarıda qeyd olunan düşərgələrdən tapılmış zəngin arxeoloji materiallar bəşəriyyətin maddi və mənəvi sərvəti olub, ilk əmək alətlərinin hazırlanmasından, ilk ibtidai tikililərin yaranmasından, odun kəşf edilməsindən və ulu sakinlərin uzun təkamül inkişaf yolu keçib formalaşmasından xəbər verir. Lakin təəssüf ki, bu dövrün tarixini, maddi mədəniyyət qalıqlarını saxtalaşdırmağa cəhd edən bəzi üzdənistə “müəlliflər” də vardır.

Azıx düşərgəsinin II ən böyük salonunda nəhəg stalaqnat dirək əhəngli suyun qarışığından təbii yolla təxminən 2-3 milyon il bundan əvvəl əmələ gəlmişdir (bax şəkil 10). Bütün təbii yolla əmələ gəlmiş karst mağaralarında belə dirəklərə və ayrı-ayrı

stalaqnat daşlara rast gəlmək olur. Azıx düşərgəsinin ayrı-ayrı salonlarında belə dirəklər çoxdur. Arxeologiya və geologiyaya dair ədəbiyyatlarda mağaraların əmələ gəlmə xüsusiyyətləri şərh olunur və orada stalaqnat dirəklərin formalaşmasının təbii yolları ətraflı izah olunur. Lakin bəzi “alimlər”, Azıx qədim insan düşərgəsində təbii yolla əmələ gələn stalaqnat dirəyin yanlış olaraq qadın heykəli olduğunu qeyd edirlər. Şaqen Mıkrıçıyan özünün “Dağlıq Qarabağın tarixi və memarlıq abidələri” adlı əsərində qeyd edir ki, guya Azıx mağarasında Aşel dövrünə aid erməni qadınının heykəli var və onun hətta paltarları da müasir erməni qadınının paltarına bənzəyir (Yerevan, 1988). Bu heç bir elmi əsası olmayan cəfəngiyat fikri olmaqla bərabər tarixin əsassız olaraq saxtalaşdırılmasıdır. Şaqen Mıkrıçıyan belə bir fikir söyləməklə erməni xalqının tarixini Aşel dövründə axtarmağa can atır (700-450 min il bundan əvvəl). Lakin, həqiqətdə Azıx qədim insan düşərgəsində qadına bənzər heykəl yoxdur və bu dirək təbii yolla əmələ gəlmiş stalaqnat dirəkdən ibarətdir. İkincisi isə Aşel dövründə heç bir yerdə müasir insanın əcdadı yaşamamışdır. Bu dövrdə ancaq pitikantrop, sinantrop tipli ibtidai adamlar yaşamış, heç bir xalq və millət həmin dövrdə olmamışdır.

Maraqlıdır ki, yazıçı Sero Xanzadyan tarixi saxtalaşdırmaqda daha da irəli getmişdir. O, Ş.Mıkrıçıyanın kitabına rəy yazmışdır (“Avanqard” jurnalı, Yerevan, 1988, №5).

Həmin rəyi S.Xanzadyan ikinci dəfə 1989-cu ilin aprelində Ermənistanda çıxan “Kommunist” qəzetində çap etdirmişdir. Rəydə deyilir ki, guya Azərbaycan alimlərinin Azıx mağarasında apardıqları tədqiqatlar göstərmişdir ki, düşərgənin II salonunda olan həqiqətən Aşel dövründə yaşamış erməni qadınının heykəlidir və geyimi də müasir erməni qadınının geyiminə yaxındır. Lakin, Azərbaycan alimlərinin düşərgədə apardıqları arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində yazılmış əsərlərdə belə cəfəngiyat olmamışdır. Əgər onlar Azərbaycan alimlərinin əsərləri ilə tanış olsaydılar, bəlkə də belə yanlış və əsassız fikir söyləməzdilər. Çünki, Azərbaycan alimlərinin əsərlərində Azıx qədim insan düşərgəsinin maddi mədəniyyət qalıqlarının və o cümlədən mağaranın ikinci salonunda təbii yolla əmələ gələn stalaqnat dirəklər haqqında da məlumatlar vardır. Belə təbii dirəklər əhəngli suyun qarışığında əmələ gələrək, bütün karst mağaralarında qeydə alınır. Bu cür elmi əsası olmayan yanlış məlumatları yazanlar dağların, qayaların, stalaqtit, stalaqmit və stalaqnat dirəklərin əmələgəlmə xüsusiyyətlərini ya bilmir və ya da bilərəkdən süni yolla tarixi saxtalaşdırmağa çalışırlar. Bu iş geniş xalq kütləsində əsl tarixi və təbii proseslərin qanunauyğun şəkildə formalaşma xüsusiyyətləri haqqında yanlış, elmi əsası olmayan fikirlərin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Bu yolla tarixi

saxtalaşdırmağa çalışanlar əvvəl-axır gülünc vəziyyətə düşmüş olurlar.

2003-cü ilin avqustunda ermənilərin www.arminfo.am/newsru, www.artsathtaet.com internet saytlarının bir neçəsində “Dağlıq Qarabağın Azıx mağarasında qazıntılar davam edir” sərlövhəli məlumatı verilmişdir. Həmin məlumat tamamilə saxta, cəfəng və elmdən uzaq fikirlərdən ibarətdir. Orada bildirilir ki, guya Azıx mağarasında paleontoloqlar qazıntı aparmışlar. Halbuki, arxeoloji düşərgələrdə yalnız arxeoloqlar qazıntı işləri aparır, paleontoloqlar isə yalnız qazıntı zamanı tapılmış heyvan sümüklərini tədqiq edirlər. Məlumatda 1968-ci ildə Məmmədəli Hüseynovun Azıx mağarasında tapılan çənə sümüyünün yaşının 50-100 min il olduğu bildirilir. Bu da cəfəngiyatdır. Çünki, Azərbaycan alimləri onun 350-400 min il əvvəllərə aid olduğunu elmi əsaslarla sübuta yetirmiş və bu tarix beynəlxalq elmi konfranslarda öz təsdiqini çoxdan tapmışdır.

Bütün dünya alimlərinə məlumdur ki, Azıx paleolit düşərgəsində Azərbaycan alimlərinin rəhbərliyi altında kompleks arxeoloji tədqiqat işləri aparılmış və onların nəticələri dünyanın görkəmli alimləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir (Hüseynov, 1985; Boriskovski, 1979; Lübin, 1998; Lümley, 1998; Cəfərov, 2004).

Azərbaycan alimlərinin Azıx paleolit düşərgəsində apardıqları uzunmüddətli arxeoloji qazıntılar nəticəsində oradakı mədəni təbəqələrin 80%-i tədqiq olunmuşdur. Ona görə də hazırda orada nəinki qazıntı, eyni zamanda kəşfiyyat işləri aparmaq bəşəriyyətə qarşı ən böyük cinayət kimi qiymətləndirilməlidir. Bəlkə 100 ildən sonra yeni elmi tədqiqat metodu meydana çıxa bilər, onda Azıx düşərgəsinin çöküntülərindən nümunə götürüb istifadə oluna bilər. Ona görə də hazırda orada qazıntı işləri aparmaq bəşər sivilizasiyasına qarşı ən böyük təxribat hesab olunmalıdır. İkincisi isə, Azıxda aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış 100 minlərlə maddi mədəniyyət qalıqları Bakıda saxlanılır və istənilən alim onlarla tanış ola bilər.

Erməni mafiyasına xidmət edənlər bu gün də nəinki Qarabağın, eyni zamanda Azıx paleolit düşərgəsinin də tarixini saxtalaşdırmaqda davam edirlər.

Zara Çıvorkyan 2006-cı il 18 aprel tarixli “Ermənistan yenilikləri” adlı jurnalda yazır ki, Ermənistan Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun arxeoloji ekspedisiyası 3 ildir ki, Qarabağın Arsax ərazisində arxeoloji tədqiqat işləri aparır. O, aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Qarabağın Şuşa, Ağdərə və digər ərazilərindən “erməni mədəniyyəti”nə aid abidələrin tapıldığını iddia edir. Zara Çıvorkyan eyni zamanda bildirir ki, guya Böyük Britaniya, İspaniya və digər ölkələrin

“mütəxəssislər”i Azıx mağarasında arxeoloji qazıntılar zamanı yaşı 40 min ilə bərabər olan qədim insan çənəsi tapmışlar. Tamamilə yalan və əsassız bir məlumat və tarixin yenidən saxtalaşdırılması. 1968-ci ildə Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış qədim insana məxsus olan çənənin yaşı 400 min ilə bərabər olub, 18-22 yaşlı qadına məxsusdur.

2000-ci ildə Samvel Karapetyanın “Qarabağın dağlıq ərazisində erməni mədəniyyətinə aid abidələr” adlı kitabı Yerevanda çap olunmuşdur. Ancaq kitabın adının əksinə olaraq Qarabağ ərazisindən kənar Azərbaycan rayonlarının arxeoloji, memarlıq və digər abidələri kitabda çap olunmuş və tamamilə saxta məlumatlar verilmişdir. Ermənilərə aid olmayan abidələrin, guya onlara məxsus olması haqqında saxta fikirlər söylənilir.

2001-ci ildə Amerika Birləşmiş Ştatları Kolumbiya Universitetinin erməni mərkəzi tərəfindən professor Robert Hauzenin “Ermənistanın tarixi atlası” adlı 1139 səhifəlik kitabı çap olunmuşdur. Kitaba həmçinin 279 saxta xəritə əlavə olunmuşdur (Hauzen, 2001).

Kitab tamamilə Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılmasına həsr olunmuş və hətta 1958 və 1964-cü illərdə çap olunmuş üçcildlik Azərbaycan tarixi erməni tarixi kimi şərh olunmuşdur. Bununla yanaşı, qonşu İran və Türkiyənin də müəyyən əraziləri “tarixi Ermənistan” ərazisi olması iddia olunmuşdur. Həmçinin

Qafqazın və Azərbaycanın ibtidai icma düşərgələrinin tarixi saxtalaşdırılaraq qeyd olunur ki, SSRİ ərazisində Satanidar və Arzni ən qədim insan məskənləridir. Bu tamamilə yanlış və saxta bir xülyadır. Çünki keçmiş SSRİ-nin görkəmli paleolitşünas alimləri P.İ.Boriskovski, V.P.Lübin, İ.İ.Korobkov və başqaları Satanidar və Arznidən tapılmış daş məmulatını tədqiq edərək qeyd etmişlər ki, bu düşərgənin maddi mədəniyyət qalıqlarını orta Aşel mədəniyyətinə aid etmək olar. Onların elmi tədqiqatlarına görə keçmiş SSRİ və Qafqaz ərazisində ən qədim paleolit düşərgəsi çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsidir (Lübin, 1984, 1988).

Kitabda həmçinin Qafqaz Albaniyasına məxsus olan məbədlər və tarixi abidələrin ermənilərə məxsus olması iddia olunur (Hauzen, 2001).

Ümumiyyətlə, Robert Hauzenin tərtib etdiyi “Ermənistanın tarixi atlası” tamamilə saxta məlumatlardan ibarət olub, nəinki Azərbaycanın tarixini, eyni zamanda Qafqazın, İranın və Türkiyənin tarixini saxtalaşdırmağa yönəlmişdir.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində Aşel mədəniyyətinin müxtəlif inkişaf mərhələlərinə aid çoxtəbəqəli paleolit düşərgələri qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində qeydə alınmış qədim Aşel mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada əsasən çaydaşlarından hazırlanmış kobud

çapma alətləri, əl çapacaqları ilə yanaşı, qaşov tipli alətlər çoxluq təşkil edir.

Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində Aşel mədəniyyətinə aid 6 mağara düşərgəsi müəyyən edilmişdir. Həmin mağara düşərgələri Azıx, Kudaro I, Kudaro III, Soni, Axştır və Üçbucaq mağara düşərgələrindən ibarətdir. Qeyd olunan Aşel mədəniyyətinə aid mağara düşərgələrindən ən zəngin stratiqrafiyaya, arxeoloji və paleontoloji tapıntılara malik abidə Azıx düşərgəsi hesab olunur. Azıx paleolit düşərgəsi nəinki Azərbaycan və Qafqazda, eyni zamanda dünyada yeganə paleolit düşərgəsidir ki, burada mədəni təbəqələr tarixi ardıcılıqla formalaşmış, əmək alətlərinin uzun zamanlar ərzində hazırlanıb istifadə olunmasını, yeni-yeni əmək alətlərinin texniki-tipoloji xüsusiyyətlərini tədqiq etməyə, həmçinin Paleolit dövrünün heyvanat aləmini öyrənmək üçün ən zəngin tapıntılara malik düşərgədir.

V.P.Lübinin rəhbərliyi altında Cənubi Osetiyanın Kudaro I paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 5732 ədəd daş məmulatı və 100 minlərlə ovlanmış heyvan sümük məmulatı tapılmışdır (Lübin, Belyayeva, 2006). Aşel mədəniyyətinə aid Kudaro I düşərgəsinin daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri təşkil edir. Düşərgənin əmək alətləri

arasında kobud çapma alətləri, əl çapacaqları və qaşov tipli alətlər çoxluq təşkil edir (Lübin, 1998).

S.N.Kalandadzenin rəhbərliyi altında Soni mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 150 ədəd daş məmulatı və on minlərlə ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır (Kalandadze, 1965). Soni düşərgəsinin daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri tutur. Soni düşərgəsinin daş məmulatı arasında əl çapacaqları və qaşov tipli alətlər çoxluq təşkil edir.

Qafqaz və Azərbaycan ərazisində müəyyən olunmuş coxtəbəqəli Aşel mədəniyyətinə aid düşərgələr onların xarakterik xüsusiyyətini, alət hazırlama texnikasını, tipologiyasını öyrənməyə imkan verməklə bərabər, həmin dövrün təbii coğrafi şəraitini və heyvanat aləmini, bitki örtüyünü tədqiq etmək üçün zəngin elmi tapıntılara malik arxeoloji abidələrdir.

Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı mağara düşərgələri ilə bərabər, Aşel mədəniyyətinə aid olan yerüstü abidələr də qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur (Mənsurov, 1978; Lübin, 1984).

VII FƏSİL

AZIXANTROP, PALEOLİT DÜŞƏRGƏLƏRİNDƏN TAPILMIŞ QƏDİM İNSAN QALIQLARI

Qədim Paleolit dövründə yaşamış ibtidai insanların fiziki quruluşunun müəyyən edilməsi dünyanın arxeoloq və paleoantropoloqlarının qarşısında duran əsas problemlərdən biridir. Bu elmi problemin tədqiqi həmişə çətin və mürəkkəb olmuşdur. Bu çətinliyin başlıca səbəbi qədim Paleolit dövrü düşərgəsindən tapılmış ibtidai insanlara məxsus sümük məmulatının olduqca azlığı ilə əlaqədardır.

Dünyanın müxtəlif ölkələri ərazisində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı paleolit düşərgələrindən arxeoloji materiallarla yanaşı, paleoantropoloji tapıntılar da aşkar olunmuşdur. Həmin paleoantropoloji tapıntıları dünyanın müxtəlif ölkələrinin arxeoloq və paleoantropoloqları tədqiq etmiş və ibtidai insanlara məxsus fiziki tiplər müəyyən edilmişdir (Boriskovski, 1979; Lümley, 1998).

1968-ci ilin iyununda M.M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Azıx düşərgəsinin V təbəqəsinin IV horizontunda apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı bir neçə daş məmulatı ilə birlikdə ibtidai insana məxsus çənə aşkar

olunmuşdur. Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış ibtidai insana məxsus olan çənə üzərində professor D.V.Hacıyev uzun müddət elmi tədqiqat işləri aparmışdır. M.M.Hüseynov tərəfindən tapılmış çənə Azıx paleolit düşərgəsinin elmi əhəmiyyətini və şöhrətini daha da artırmış və dünyanın müxtəlif ölkələrin arxeoloq, paleontoloq, paleoantropoloq və digər mütəxəssislər Bakıya gələrək, Azıx düşərgəsindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları ilə yaxından tanış olmağa başlamışlar (Lübin, 1998, Lümley, 1998, Cəfərov, 2004).

Professor D.V.Hacıyevin Azıxdan tapılmış çənə üzərində apardığı elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, çənə quruluşundakı spesifik cəhətlərə əsasən, bir tərəfdən pitikantropalara, xüsusilə Mauer adamının çənəsinə, digər tərəfdən bir çox cəhətlərinə görə Fransanın cənubunda olan Kondel-Araqo düşərgəsinin qədim Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış preneandertal tipli insanlara daha yaxındır (bax şəkil 132, 133) (Lümley, 1998).

Çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılmış ibtidai insana məxsus çənənin iri olması açıq nəzərə çarpır və onun gövdəsi nisbətən qalındır. Bu baxımdan Azıx mağara düşərgəsindən tapılmış çənə avstralopitek tipli adamlardan fərqlənir və müəyyən cəhətlərinə görə arxantropaların arasında

xüsusi yer tutur. Fiziki tipinə görə Azıx düşərgəsindən aşkar edilmiş çənə sinantrop tipli insanla neandertal adamı arasında keçid mərhələsindədir (Hacıyev, Hüseynov, 1970). Azıx mağara düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış ibtidai insan qalıqına şərti olaraq azıxantrop, yəni Azıx adamı adı verilmişdir (Hacıyev, Hüseynov, 1970; Hüseynov, 1975).

Professor D.V.Hacıyev apardığı elmi tədqiqat zamanı müəyyən etmişdir ki, çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılmış ibtidai insan çənəsi ölkəmizin ərazisində ən qədim insana məxsus olub, 350-400 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamış 18-22 yaşlı qadının çənəsidir (Hacıyev, Hüseynov, 1970; Hüseynov, 1985).

Azıxdan tapılmış ibtidai insana məxsus çənə tamamilə daşlaşmış və rəngini nisbətən dəyişmişdir. Qeyd olunan daşlaşma prosesi və rənginin xüsusiyyətləri həmin təbəqədən tapılmış merka kərgədanı, nəhəng maral, zubr, bizon, ibtidai at, mağara ayısı, mağara kaftarı (bu heyvanların nəsli kəsilməmişdir) və başqa heyvan sümüklərindən qəti seçilmir. Bundan başqa həmin təbəqənin IV horizontundan əl çapacaqları, kobud çapma alətləri və kobud hazırlanmış qaşov tipli alətlər tapılmışdır. Həmin daş alətlər özlərinin hazırlanma texnikası və tipologiyasına görə qədim Aşel mədəniyyətinə aid olunur (Hüseynov, 1985).

Azıx mağara düşərgəsindən tapılmış çənə, ibtidai insanın alt çənəsinin sağ hissəsidir, daha doğrusu, çənənin demək olar ki, sağ hissəsi tam qalmışdır. Çənənin əsası və onun üzərində olan üç azı dişinin yerləşdiyi çənə şaxəsinin çox hissəsi yaxşı saxlanmışdır. Çənə üzərində olan dişlərdən sonuncusu tam vəziyyətdə, ikisi isə qazıntı zamanı sınımışdır (bax şəkil 12, 13). Eyni zamanda şaxənin yuxarı hissəsi ilə birlikdə çənə oyması, çənə tacı və oynaq çıxıntısı qədim zamanlarda sınımışdır (bax şəkil 12). Çənənin alveol hissəsində üçüncü azı (ağıl) dişi tam şəkildədir, ikinci azı dişinin üst hissəsi sınımış, lakin orta və kök hissələrinin qırıqlarına rast gəlinmişdir. Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış alt çənənin tam olmadığına baxmayaraq, onun qalmış hissəsi Azıx adamının fiziki quruluşunun müəyyən olunmasında ən mühüm paleoantropoloji tapıntı hesab olunur. Belə ki, azıxantropun çənəsinin morfoloqiyası, qalınlığı, dişlərinin quruluşu və ölçülərinin paleoantropoloji müqayisə üçün çox mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Azıxdan tapılmış alt çənə avstralopitek, arxantrop, sinantrop və pitikantrop ilə müqayisə edilmişdir. Aparılmış elmi araşdırmalar maraqlı elmi nəticələr vermişdir. Azıxantropun çənəsinin aşağı hissəsi qırılıb düşdüyündən onun qalınlığı ikinci azı (A2) ilə üçüncü azı (A3) aralığı bərabərliyindəki qalınlıqla ölçülmüşdür. Həmin sahədə onun qalınlığı 19,5 *mm*-dir (Hacıyev, Hüseynov, 1970).

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, avstralopiteklərin alt çənələrində də həmin sahə, yəni ikinci azı və üçüncü azı aralığında olan hissə 33,5 *mm*-ə bərabərdir. İndoneziyanın Yava adsında tapılmış pitikantrop çənəsinin qalınlığı 26,3 *mm*, Çində tapılmış sinantrop tipli insanın çənəsinin qalınlığı 19,6 *mm*, Almaniyanın Heydelberq kəndi ərazisindən tapılmış Heydelberq adamının çənəsinin qalınlığı 21,4 *mm*-dir (Lümley, 1998).

Yuxarıda göstərilən ölçülərdən aydın olur ki, Azıx paleolit düşərgəsindən tapılmış azıxantropun çənəsi pitikantropun çənəsindən fərqlidir. Aparılan elmi tədqiqata əsasən müəyyən olunmuşdur ki, Azıx adamının çənəsi sinantrop tipli insanla Heydelberq adamı arasında özünə xüsusi yer tutur.

Aparılan elmi araşdırmalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, qədim Azıx adamı dişinə görə də azıxantrop və paleoantroplardan da fərqlənmə xüsusiyyətinə malikdir. Bu xüsusiyyətlərdən ən başlıcası Azıx adamında dişlərin kiçik olmasıdır. Belə ki, azıxantropun azı dişinin uzunluğu 35 *mm*-dir. Ona görə də professor D.V.Hacıyev bu tapıntıyı xırda diş adamına aid edir (Hacıyev, Hüseynov, 1970).

Paleoantropoloqların apardıqları elmi tədqiqatlar zamanı azı dişlərin uzunluğunun pitikantroplarda 40 *mm*, sinantrop tipli insanlarda 36,9 *mm*, Heydelberq adamında 36,1 *mm*, azıxantrop

tipli insanlarda isə 35 mm olması müəyyən edilmişdir (Hüseynov, 1985, Lümley, 1998).

Azıxantropun dişlərində başqa cəhətlər də qeydə alınmışdır. Xüsusən dişlərin düzülüşü çox maraqlıdır. Azıx adamının çənəsinin şaquli istiqamətində linqval divarına doğru keçir. Lakin bütün qazıntı və müasir adamlarda azı dişləri çənənin linqval divarının lap qırağında düzülmüşdür. Belə bir xüsusiyyətin olması da Azıx adamını fərqləndirə bilər. Daha doğrusu, bu axırıncı xüsusiyyətin oxşarlığı heç bir qazıntı insanında yoxdur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz ölçü rəqəmləri əsasında aparılmış müqayisələrdən müəyyən etmək olur ki, azıxantropun çənəsi fiziki quruluşuna görə arxantropa, sinantropa və Heydelberqə oxşayır, lakin bəzi inkişaf xüsusiyyətlərinə görə ilk neandertal insanlara yaxınlıq təşkil edir. Bu səbəbə görə də azıxantrop tipli insan ibtidai adamların inkişaf tarixində arxantropdan paleoantropa keçid formasını təşkil edir. Lakin dişlərinin xırdalığına görə indiyə qədər bizə məlum olan arxantrop və paleoantroplardan tamamilə fərqlənir. Məhz bu fərqlərə görə D.V.Hacıyev şərti olaraq tapıntını azıxantrop adlandırmışdır (Hacıyev, Hüseynov, 1970, 1976).

Azıxantropun qalığı paleoantropoloji cəhətdən Azərbaycan və Qafqaz ərazilərində Aşel dövrü adamlarının fiziki quruluşunun elmi tədqiqində mühüm əhəmiyyəti vardır. Belə bir mülahizə irəli

sürmək olar ki, Azərbaycan və Qafqaz dağlarında yaşamış Aşel dövrü adamları azıxantrop tipli insanlar olmuşlar.

Dünya alimlərini uzun müddət ibtidai adamların fiziki tipi düşündürmüş və bu sahədə elmi tədqiqat işləri aparmışlar. Dünyanın müxtəlif ölkələri ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar işləri nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, qədim Aşel dövrü adamlarının fiziki tipi pitikantrop, sinantrop və heydelberq tipli adamlardan ibarət olmuşdur.

Pitikantrop tipli insan ilk dəfə 1891-ci ildə Hollandiya həkimi Dyuba tərəfindən Yava adasında tapılmışdır. Yava adasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı, paleoantropoloji qalıqlar da tapılmışdır. Sonralar Yava adasında aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində pitikantrop tipli adamların sümük qalıqları – kəllə və çənələri tapılmışdır. Yava adasında tapılmış paleoantropoloji tapıntıların tədqiqi nəticəsində antropoloqlar müəyyən etmişlər ki, pitikantrop tipli adamların boyu 160-170 *sm*, beyin tutumu isə 850-950 *kub sm*-ə bərabər olmuşdur (Alekseyev, 1984).

Sonralar Afrika, Fransa, İtaliya, İspaniya, Almaniya, Qafqaz və digər ölkələrin ərazilərində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı pitikantrop tipli insanların sümük qalıqları tapılmışdır (Lübin, 1998, Lümley, 1998).

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış ibtidai insan qalıqları içərisində sinantrop tipli insanın tapılması xüsusi maraq doğurur. Sinantrop tipli insanın qalıqları 1927-ci ildə kanadalı alim Devidson Bleyk tərəfindən çinin Çjoukoudyan kəndi ərazisində tapılmışdır. Bu kənd Pekin şəhərindən 54 km cənub-qərbdə yerləşir. Burada aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qədim insanın çənəsi tapılaraq həmin yerin adı ilə sinantrop, yəni Çin adamı adlandırılmışdır (Lümley,1998).

Çinin Çjoukoudyan qədim paleolit düşərgəsindən zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar olunmuşdur. Sonralar 1929-cu ildə Çjoukoudyan paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı kəllə qapağı, skelet və başqa sümük qalıqları aşkar olunmuşdur.

Pitikantrop, atlantrop, heydelberq adamı ilə yanaşı sinantropu da qədim insanlar qrupuna aid edirlər. Lakin göstərilən qrup adamlarından sinantrop bir qədər inkişaf xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Lakin bunların arasında fərq azdır. Sinantrop müasir adamlardan və neandertal tipli insanlardan beyin tutumuna görə fərqlənir. Sinantropun beyin tutumu 1200 sm^3 , boyu 160-165 sm -dir.

Maraqlıdır ki, Çjoukoudyan düşərgəsindən sinantrop tipli insanın qalıqları ilə yanaşı, qədim Paleolit dövrünün əmək alətləri ilə birlikdə ocaq qalıqları da tapılmışdır (Boriskovski, 1979).

1929-1930-cu illərdə çinli alim Pey Ven-Çjun Çjoukoudyan paleolit düşərgəsindən bir uşağın və 30-35 yaşlı qadının kəllə sümüyünü tapmışdır (Lümley, 1998).

Sinantrop fiziki inkişafına görə pitikantropa oxşasa da, bir az ondan çox inkişaf etmişdir. Elmi araşdırmalar zamanı məlum olmuşdur ki, sinantropun boyu 144-156 *sm*, beyin tutumu isə 1050-1200 *kub sm*-ə qədər olmuşdur.

1907-ci ildə Almaniyanın Heydelberq şəhəri yaxınlığında, Mauer kəndi ərazisində qədim insanın alt çənəsi aşkar olunmuşdur. Çənəyə tapıldığı yerin adı verilmiş, Heydelberq adamı adlandırılmışdır.

Heydelberq adamı qədim insan qruplarından biridir. Çənə Nekkar çayının qədim çöküntülərində (24 *m* dərinliyində tapılmışdır) kərgədan, qədim fil, bizon, qədim at və s. sümük qalıqları ilə birlikdə tapılmışdır. Çöküntü mindel buzlağı dövrünə aid olunur (500 min il bundan əvvəllər). Çənə çox primitivdir, dişləri isə müasir insan dişlərini xatırladır. Arxeoloq A.Rust buradan tapılmış əmək alətlərini qədim Aşel dövrünə aid edir və heydelberq adamının alətləri olduğunu göstərir. Dünyanın əksər alimləri Heydelberq adamının pitikantrop və sinantropa yaxın olmasını göstərirlər (Boriskovski, 1979, Lübin, 1998).

Avropa üçün ən maraqlı elmi əhəmiyyətə malik paleoantropoloji tapıntılar Fransanın Kondel-Araqo düşərgəsində

aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə olunmuşdur. 1969-cu ildə professor Henri dö Lümleyin rəhbərliyi altında aparılan tədqiqatlar zamanı üzərində 5 diş olan qədim insan çənəsi, 1970-ci ildə 18-20 yaşlı qadına məxsus çənə, 1971-ci ildə kəllə ilə birlikdə üst çənə, 1979-cu ildə qədim insanın kəllə qapağı tapılmışdır. Kondel-Araqo paleolit düşərgəsindən tapılmış paleoantropoloji tapıntılar üzərində professor Mariya Antuanetta dö Lümley elmi tədqiqat işləri aparmışdır. Onun apardığı elmi tədqiqat işləri zamanı məlum olmuşdur ki, Kondel-Araqo paleolit düşərgəsindən tapılmış paleoantropoloji tapıntıların hamısı Aşel mədəniyyətinə aid olub, 450 min il bundan əvvəl Fransanın cənubunda Totavel ərazisində yaşamış və Avropanın ulu sakinləridir. Onlar düşərgədə əmək alətləri hazırlamış və ovçuluqla məşğul olmuşlar (Lümley, 1998, 2000).

Gürcüstanın Dmanisi paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı 4 kəllə və 4 qədim insan çənəsi tapılmışdır. Dmanisi düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılmış paleoantropoloji tapıntıları antropoloq L.Qobunya tədqiq etmişdir. Onun fikrinə görə Dmanisidən tapılmış qədim insan çənələri analoji cəhətcə Şərqi Afrikanın Olduvay (*Homo habilis*) və Asiyanın (Yava pitikantrop) qədim insan tapıntıları ilə yaxınlıq təşkil edir (Lordkipanidze, 2004).

Gürcü antropoloqu Qobunyaya görə, Dmanisidən aşkar olunan paleoantropoloji tapıntılar Homo habilisdən Homo erectusa keçid mərhələsinə aid təyin olunur (bax şəkil 138, 140, 141).

Dmanisi düşərgəsinin tapıntıları paleomaqnit yolu ilə təyin olunmuşdur.

1856-cı ildə Almaniyanın Düseldorf yaxınlığında Neandertal kəndi ərazisində aparılan tədqiqatlar zamanı qədim insan çənəsi tapılmış və ona Nendertal insan adı verilmişdir. Elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, neandertal tipli insanların boyu 160 *sm*, beyin tutumu isə 1700 *kub.sm* olmuşdur.

Sonralar aparılan elmi tədqiqatlar zamanı İraqın Şanidar düşərgəsindən 9 neandertal tipli insanın sümük qalıqları tapılmışdır.

2000-ci il iyulunda Fransa-Keniya arxeoloji ekspedisiyasının Keniyanın Türkanə gölü yaxınlığında apardığı arxeoloji tədqiqatlar zamanı daş məmulatı ilə yanaşı iki insan kəlləsi tapılmışdır. Onların birinin 6 milyon il yaşı olub, “Orrorin tügenensis”, ikincisinin isə 4,5 milyon yaşı olub, Keniantrop adlandırılmışdır (Lümley, 2003).

Beləliklə, son 50 ildə aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri nəticəsində qədim insanlara aid zəngin paleoantropoloji

tapıntılar aşkar olunmuş və aşağıdakı insan tipləri müəyyən olunmuşdur:

1. Homo Türkanə;	7. Sinantrop;
2. Keniantrop;	8. Azıxantrop;
3. Homo erektus;	9. Homo Dmanisi;
4. Homo habilis;	10. Neandertal insan;
5. Zincantrop;	11. Homo sapiens;
6. Pitikantrop;	12. Homo sapiens, sapiens.

Ümumiyyətlə, aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Şərqi Afrikanın 21 paleolit düşərgəsindən yaşı 3 milyon illə 6 milyon il arasında olan paleoantropoloji tapıntılar aşkar edilmişdir. Dünyanın 156 paleolit düşərgəsində isə neandertal tipli insanlara məxsus olan sümük qalıqları tapılmışdır. Məhz bu paleoantropoloji tapıntılara əsasən ilk qədim insanın Şərqi Afrika ərazisində əmələ gəlib, sonralar isə dünyanın müxtəlif ölkələrinə yayılması haqqında elmi fikir hazırda üstünlük təşkil edir (Lümley, 1998; Cəfərov, 2004).

Arxeologiya elminin son tədqiqatlarına əsasən ilk qədim insanların 6 milyon il bundan əvvəl başlayaraq çaydaşlarından kobud şəkildə əmək alətləri hazırlaması müəyyən edilmişdir (Cəfərov, 2004, bax şəkil 132).

Qafqaz və o cümlədən Azərbaycan ərazisində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu ərazilərdə qədim insanların 2-2,5 milyon il bundan əvvəl məskunlaşması arxeoloji və paleoantropoloji faktlarla sübuta yetirilmişdir.

VIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN ORTA PALEOLİT DÜŞƏRGƏLƏRİ – MUSTYE MƏDƏNİYYƏTİ

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, 120 min il bundan əvvəllərdə son Aşel mədəniyyəti Mustye mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Aparılmış arxeoloji tədqiqatlar göstərir ki, son aşel – mustye dövrü insanların həyatında bu zamanlardan başlayaraq mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar. Bu, onların inkişafı ilə əlaqədar meydana çıxmışdır. Artıq əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış əmək alətləri - kobud çapma alətləri, əl çapacaqları insanların yeni tələbatlarını ödəmir və daha mükəmməl, universal əmək alətlərinin hazırlanması əsas məsələ kimi qarşıda durmuşdur. Dünyanın əksər Daş dövrü düşərgələrində olduğu kimi qədim Azıx, Tağlar sakinləri də yeni tələbata uyğun əmək alətləri hazırlamaq üçün çay kənarlarından müxtəlif növ daşları götürüb təcrübədə yoxlayır və həmin daşlardan əmək alətləri hazırlayırlar. Bu işə yeni arxeoloji dövrün başlanmasının əsasını qoyurdu. Bu dövrün maddi mədəniyyət qalıqları ilk dəfə Fransanın lö-Mustye mağara düşərgəsində

müəyyən olduğuna görə, tapıldığı yerin adı ilə Mustye mədəniyyəti adlandırılmışdır (Bord, 1961; Lübin, 1977). Mustye mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri Avropada, Şimali Afrikada, Orta Asiya, Yaxın Şərq ölkələri ərazisində istər mağara, istərsə də açıq paleolit düşərgələrindən tapılmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bəşər tarixində Mustye mədəniyyəti 100 min il bundan əvvəl başlamış və 35 min il bundan qabaq sona çatmışdır. Lakin son 5 ildə Avropa ölkələri ərazisində olan elmi laboratoriyalarda aparılan kompleks tədqiqatlar nəticəsində Mustye mədəniyyətinin 120 min il bundan əvvəl başlaması müəyyən edilmişdir (Cəfərov, 2004, 2007).

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, Mustye mədəniyyəti dövründə qədim insanların bədən quruluşunda, əmək alətləri hazırlanmasında, təsərrüfat həyatında və həyat tərzində böyük dəyişikliklər baş vermişdir.

Mustye mədəniyyəti dövrünün sakinləri neandertal tipli insanlar olmuşlar. Onlar yaşamaq üçün özlərinə mağaralar, açıq yaşayış yerlərində, qaya sığınacaqlarında və komalarda yaşayış məskəni salırdılar. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, neandertal tipli insanlar düşərgələrdə yaşayış tikililərini, əsasən nəhəng qaya parçalarından və iri

heyvan sümüklərindən düzəldirlər (Lümley, 1969, 1998; Qriqoryev, 1971, 1988).

Mustye mədəniyyəti dövründə də qədim insanların əsas məşğuliyyəti ovçuluq və yığılıqdan ibarət olmuşdur.

Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid olan düşərgələrdən neandertal tipli insanların qəbirləri aşkar olunmuşdur. İlk dəfə neandertal tipli insanın sümük qalıqları Almanyanın Neandertal kəndi ərazisində olan düşərgədən tapıldığı üçün həmin insan tapıntısına neandertal adamı adı verilmişdir. Aparılan elmi araşdırmalar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Mustye mədəniyyəti zamanı neandertal tipli insanların həyatında dəfn mərasimi olmuş və eyni zamanda həmin insanlarda bəzi dini görüşlər formalaşmağa başlamışdır. Bu fikirlərimizi mustye mağara düşərgələrindən tapılmış paleoantropoloji tapıntılar da təsdiq edir (Lübin, 1977, 1988, 1998; Lümley, 1998).

Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid ən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Tağlar və Azıx düşərgəsinin III təbəqəsindən aşkar olunmuşdur (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 1999).

Çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsinin III təbəqəsindən tapılmış daş məmulatının 1786 ədədi slanes, 1293 ədədi çaxmaq və 14 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır.

Düşərgənin III təbəqəsinin daş məmulatı içərisində 18 ədəd çaydaşı qeydə alınmışdır.

Azıx düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid təbəqəsindən daş məmulatı içərisində 63 ədəd nüvə və 33 nüvə qırıqları qeydə alınmışdır.

Nüvələr (63 ədəd). Azıx düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid olan təbəqəsindən tapılmış nüvələrin 31 ədədi slanes, 28 ədədi çaxmaq və 4 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Tipoloji cəhətcə nüvələr diskşəkili, birzərbəsətli, ikizərbəsətli və levallua nüvələrinə bölünür. Düşərgənin III təbəqəsindən tapılmış nüvələrin nümunələri 63 və 65-ci şəkildə göstərilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Mustye mədəniyyətinə aid təbəqədən tapılmış nüvələr qalığ nüvələrdən ibarətdir. Onların üzlərindən çoxlu qəlpə və lövhələr qoparılmışdır.

Azıx düşərgəsinin III təbəqəsindən tapılmış əmək alətlərini aşağıdakı tiplərə ayırmaq olur:

1. tipik levallua qəlpələri (39 ədəd);
2. atipik levallua qəlpələri (17 ədəd);
3. levallua itiuculları (68 ədəd);
4. dişəklənmiş levallua itiucullar (36 ədəd);
5. psevdolevallua itiuculları (12 ədəd);
6. mustye itiucullar (16 ədəd);
7. sadə bir ağızlı qaşovlar (23 ədəd);

8. sadə bir ağızlı qabarıq qaşovlar (27 ədəd);
9. sadə bir ağızlı batıq ağızlı qaşovlar (19 ədəd);
10. iki düz işlək ağızlı qaşovlar (18 ədəd);
11. iki düz işlək ağızlı batıq qaşovlar (9 ədəd);
12. iki işlək ağızlı qabarıq qaşovlar (6 ədəd);
13. iki işlək ağızlı batıq-qabarıq qaşovlar (7 ədəd);
14. konvergent qaşovlar (7 ədəd);
15. küncü qaşovlar (14 ədəd);
16. Tağlar tipli qaşovlar (4 ədəd);
17. enli qaşovlar (16 ədəd);
18. əl çapacaqları (2 ədəd);
19. kobud çapma aləti (1 ədəd);
20. kiçikölçülü alətlər (55 ədəd).

Azıx düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid təbəqəsindən tapılmış daş məmulatının zənginliyi burada qədim insanların daimi və uzun müddət yaşadığını göstərir. Eyni zamanda mağara sakinləri əmək alətlərinin bir hissəsini mağaranın özündə, digər hissəsini isə düşərgədən kənarında hazırlamışdır (Hüseynov, 1985, 1986; Cəfərov, 1994, 1999).

Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin qədim, orta və son Aşel dövrlərinə aid olan təbəqələrdən bir ədəd də olsun dəvəgözü daşından hazırlanmış əmək aləti qeydə alınmamışdır. Deməli, qədim Azıx sakinləri dəvəgözü daşı ilə ilk dəfə 120-100 min il

bundan əvvəl – Mustye mədəniyyətinin başlanğıcında tanış olmuş və ondan özləri üçün əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar. Bu heç də təsadüfi olmamışdır. Qədim Azıx sakinləri təcrübədə görmüşlər ki, dəvəgözü və çaxmaqdaşından istənilən formada əmək alətləri hazırlamaq olur və ona görə də alət hazırlamaqda üstünlüyü çaxmaq və dəvəgözü daşlarına vermişlər.

Azıx mustye düşərgəsinin daş məmulatının elmi təhlili göstərir ki, mağara sakinləri əmək alətlərinin bir hissəsini mağaranın özündə, digər hissələrini isə düşərgədən kənarında, yəni Quruçay dərəsində hazırlamış və sonralar düşərgəyə gətirib həmin alətlərdən istifadə etmişlər. Eyni zamanda Mustye mədəniyyəti dövründə neandertal tipli insanlar Azıx düşərgəsində daimi yaşamışlar. Mustye mədəniyyəti dövründə qədim Azıx sakinlərinin əsas məşğuliyyəti ovçuluq və yığıcılıqdan ibarət olmuşdur (Hüseynov, 1975, 1985, 1986; Cəfərov, 1983, 1999).

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, çaxmaqdaşı Azərbaycan Respublikasının Qarabağ ərazisində, dəvəgözü daşı isə Kəlbəcər rayonu ərazisində və Göyçə gölü ətrafında daha çox yayılmışdır. Mustye mədəniyyəti dövründə daşdan əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal toplamaqla xüsusi insanlar qrupu məşğul olurdu. Digər insan qrupu isə düşərgələrə gətirilmiş çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamaqla məşğul olurdular. Ona görə də daimi yaşayış yeri olan düşərgələrdə arxeoloji qazıntılar

zamanı təbii çaydaşları ilə birlikdə onlardan hazırlanmış əmək alətləri, istehsal tullantıları, qəlpələr, lövhələr və nüvələr aşkar olunur.

Azıxda Mustye mədəniyyətinin tipoloji xüsusiyyətləri

Azıx paleolit düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid olan III təbəqəsinin daş məmulatı içərisində zəngin əmək alətləri qeydə alınmışdır. III təbəqənin əmək alətləri içərisində 68 ədəd levallua itiuculları müəyyən edilmişdir. Maraqlıdır ki, onların əksəriyyəti çaxmaqlaşmış slanes daşından (36 ədəd), 32 ədədi isə çaxmaqdaşından hazırlanmışdır.

Levallua itiuculları əsasən birinci və ikinci qoparma üsulu ilə hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri 59-cu şəkildə göstərilmişdir.

Dişəklənmiş levallua itiuculları. AZIXIN Mustye mədəniyyətinə aid alətləri içərisində 37 ədəd dişəklənmiş levallua itiuculları müəyyən olunmuşdur. Dişəklənmiş levallua itiucullarının 21 ədədi çaxmaqdaşından, 14 ədədi çaxmaqlaşmış slanes daşından, 2 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Dişəklənmiş levallua itiuculları əsasən dik, yarım dik və bəzən də itiləyici dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri 61-ci şəkildə göstərilmişdir.

Azıx düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid olan III təbəqənin əmək alətləri içərisində mustye itiuculları xüsusi maraq doğurur. Daş məmulatı içərisində 16 ədəd mustye itiuculu qeydə alınmışdır. Bunların 13-ü çaxmaqdaşından, 3-ü isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Mustye itiuculları olduqca incə işlənmişdir. Levallua itiucullarından fərqli olaraq mustye itiuculları daha geniş sahədə dişəklənmişdir. Uzunluğuna görə mustye itiucullarının əksəriyyəti 5-9 *sm*-də olanlar təşkil edir (13 ədəd). Eyni zamanda mustye itiuculları levallua itiucullarına nisbətən daha qalın qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan mustye itiucullarının nümunələri 67-ci şəkildə göstərilmişdir.

Azıx paleolit düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid olan III təbəqəsinin əmək alətləri içərisində II əsas yeri qaşov tipli alətlər tutur. Qaşov tipli alətlərin əksəriyyəti çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Tipoloji xüsusiyyətlərinə görə qaşov tipli alətləri bir neçə qrupa ayırmaq olar. Onların arasında sadə və bir ağızlı qaşovlar, sadə bir ağızlı düz qaşovlar, sadə düz ağızlı qabarıq qaşovlar, sadə düz ağızlı batıq qaşovlar, iki işlək ağızlı qaşovlar (onların arasında düz ağızlı, qabarıq ağızlı və batıq ağızlı qaşovlar müəyyən olunmuşdur), eyni zamanda daş məmulatı içərisində konvergent qaşovlar, küncü qaşovlar, enli qaşovlar, Tağlar tipli qaşovlar, tipik və atipik qaşovcuqlar, kəsici alətlər, bıçaq tipli alətlər, gəzli alətlər, dişli alətlər, çapma alətləri və əl çapacaqları

qeydə alınmışdır (Hüseynov, 1985, 1986; Cəfərov, 1983, 1986, 1999, 2004).

Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid təbəqəsindən 2 ədəd əl çapacağı tapılmışdır. Tipoloji cəhətcə əl çapacaqları yarpaq və ürəkşəkillidir. Əl çapacaqları orta Paleolit dövrü üçün ən nadir tapıntılardan hesab olunur. Ümumiyyətlə, orta Paleolit dövrü üçün əl çapacaqları xarakterik deyildir. 2 ədəd əl çapacağının Azıx düşərgəsinin III təbəqəsindən tapılması Azərbaycanın orta Paleolit düşərgələri içərisində ən qədim mustye düşərgəsinin Azıx mağarasının III təbəqəsində müəyyən olduğunu söyləməyə imkan verir. Aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri də Azərbaycan ərazisində ən qədim Mustye mədəniyyətinə aid arxeoloji tapıntıların Azıx düşərgəsində olması qənaətinə gəlinmişdir (Cəfərov, 1999, 2004, 2007).

Azıx düşərgəsinin III təbəqəsində aşkar olunmuş daş məmulatının elmi təhlili göstərir ki, düşərgənin ən qədim sakinləri əmək alətlərinin bir hissəsini mağaranın özündə, digər hissəsini isə düşərgədən kənarında, yəni Quruçay sahillərində hazırlayıb, düşərgəyə gətirmişlər. Eyni zamanda Mustye mədəniyyəti dövründə neandertal tipli insanlar Azıx düşərgəsində daimi yaşamışlar (Hüseynov, 1985, 1986; Cəfərov, 1999, 2004).

Tağlar mağarasının Mustye mədəniyyəti

Hazırda Yaxın Şərqi və Qafqaz ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid ən möhtəşəm və zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinə malik olan arxeoloji abidə Tağlar abidəsi hesab olunur. Tağlar paleolit düşərgəsi Qarabağın ən mənzərəli və səfəli guşələrindən birində olub, Tuğ və Tağlar kəndləri arasında Quruçayın sol sahilində yerləşir. Çoxtəbəqəli mağara düşərgəsi 1960-cı ildə Məmmədəli Hüseynov tərəfindən qeydə alınmışdır (Hüseynov, İsmayılov, 1967). Düşərgədə arxeoloji qazıntı işlərini M.Hüseynov və Ə.Cəfərov aparmışlar (Hüseynov, 1973; Cəfərov, 1978, 1983, 1986, 1999).

Mağaranın bir neçə metrliyindən axan Quruçay Tağlar düşərgəsində yaşayan qədim insanların həyatında mühüm rol oynamış, ona görə də neandretal tipli insanlar bu ərazidə olan Tağlar mağarasını özlərinə daimi yaşayış məskəni seçmişlər.

Tağlar paleolit düşərgəsi özünün maddi mədəniyyət qalıqlarına, stratiqrafiyasına və yaşayışın uzunmüddətli olmasına görə ölkəmizin və Yaxın Şərqi mustye düşərgələri içərisində mühüm yer tutur (Hüseynov, 1985; Cəfərov 1999, 2004).

1963-cü ildən başlayaraq 1986-cı ilədək müəyyən fasilələrlə Tağlar paleolit düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri nəticəsində 8 mindən artıq daş məmulatı və 500 mindən çox qədim insanların ovladıqları heyvanların sümükləri tapılmışdır.

Tağlar düşərgəsinin daş məmulatı içərisində əmək alətləri, istehsal tullantıları və nüvələr əsas yer tutur. Daş məmulatının elmi təhlili göstərir ki, Tağlar mağarasının qədim sakinləri əmək alətlərini əsasən düşərgədə hazırlamışlar. Çünki istehsal tullantıları düşərgənin daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir. Maraqlıdır ki, Tağlar düşərgəsinin əmək alətləri içərisində əsas yeri levallua, mustye itiücluları və qaşov tipli alətlər tutur. Qafqaz və Yaxın Şərq paleolit düşərgələri içərisində Tağlar mustye düşərgəsi yeganə abidədir ki, buradan tapılan əmək alətləri olduqca zəngin tarixə malik olmaqla bərabər, yeni-yeni əmək alətlərinin meydana gəlmə xüsusiyyətlərini öyrənməyə geniş imkanlar yaradır (Cəfərov, 1999, 2004, 2006, 2007).

Tağlar düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiqi zamanı Paleolit dövrü üçün yeni tipli əmək alətləri qeydə alınmış və onlara Tağlar tipli əmək alətləri adı verilmişdir. Həmin əmək alətləri olduqca zərif hazırlanmış və bir neçə işlək ağıza məlikdir. Həmin alətlərin 7 ədədi çaxmaq, 5 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışlar (şəkil 89, 6; 91, 1-2; 93, 4-5). Maraqlıdır ki, Azıx paleolit düşərgəsinin III təbəqəsinin daş məmulatı içərisindən də bir neçə Tağlar tipli əmək alətləri qeydə alınmışdır (Cəfərov, 1999, 2004).

Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ən maraqlı tapıntılardan biri də düşərgədə çoxlu ocaq laylarının

qeydə alınmasıdır. Bu göstərir ki, Tağlar düşərgəsində Mustye mədəniyyəti dövründə sakin olan neandertal tipli insanların həyatında ocaq mühüm rol oynamışdır. Maraqlıdır ki, düşərgədən tapılmış sümük məmulatının əksəriyyəti ocaqda yandırılmışdır. Bu düşərgə sakinlərinin ovladıqları heyvanların ətlərini ocaqda bişirdiklərini göstərir.

Tağlar düşərgəsinin daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı düşərgənin özünəməxsus xüsusiyyətləri müəyyən olunmuşdur (Cəfərov, 1999).

Çoxtəbəqəli Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 8 mindən artıq daş məmulatı tapılmışdır. Maraqlıdır ki, düşərgədən aşkar olunmuş daş məmulatının 90%-dən çoxu çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmışdır. Bu, düşərgənin yaxınlığında qeyd olunan daşların əsas mənbələrin olduğunu göstərir (Məmmədov, Süleymanov, 1982, 1998).

Tağlar düşərgəsinin daş məmulatı içərisində 95 ədəd nukleus (nüvə) qeydə alınmışdır. Tipoloji cəhətdən nukleuslar içərisində əsasən diskşəkillilər çoxluq təşkil edir (45 ədəd).

Daş məmulatının texniki xüsusiyyətlərinin tədqiqi burada levallua texnikasının mühüm yer tutduğunu göstərir. Maraqlıdır ki, Tağlar düşərgəsinin daş məmulatı içərisində müəyyən olunmuş 5763 ədəd hazırlıq materialı daşların 1585 ədədi levallua texnikası əsasında hazırlanmışdır. Tağlar düşərgəsinin

daş məmulatının təbəqələr üzrə tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, təbəqələrin levallua indeksi 44,6 ilə 46,2 arasındadır. Bu da düşərgədə hazırlanmış daş alətlərin əsasən levallua texnikası əsasında hazırlanmasını söyləməyə imkan verir (Cəfərov, 1978, 1983, 1999).

Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar olunmuş daş məmulatını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. nukleuslar;
2. levallua itiücluları;
3. levallua qəlpələri;
4. dişəklənmiş levallua itiücluları;
5. mustye itiücluları;
6. limas tipli alətlər;
7. sadə bir işlək ağızlı qaşovlar;
8. iki işlək ağızlı qaşovlar;
9. konvergent qaşovlar;
10. küncü qaşovlar;
11. enli qaşovlar;
12. əks dişəkli qaşovlar;
13. Tağlar tipli qaşovlar;
14. qaşovcuqlar;
15. kəsicilər;

16. bizlər;
17. gözli alətlər;
18. dişli alətlər.

Qeyd olunan alətlərdən başqa Tağlar düşərgəsinin daş məmulatı içərisində dişəksiz lövhələr, qəlpələr və çoxlu istehsal tullantıları aşkar olunmuşdur.

Nüvələr. Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 95 ədəd nüvə tapılmışdır. Onların əksəriyyəti çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmışdır. Düşərgədən aşkar olunmuş nüvələr mağara sakinlərinin əmək alətləri hazırlaması texnikası haqqında elmi məlumatlar əldə etməyə imkan verir. Tipoloji cəhətcə nüvələri bir neçə qrupa ayırmaq olar: diskşəkilli, bir neçə səthli, iki səthli və prizma şəkilli. Maraqlıdır ki, nüvələr içərisində əsas yeri diskşəkillilər tutur. Onların sayı 45 ədəddir. Təsvir olunan nüvələrin nümunələri 75-ci şəkildə göstərilmişdir.

Levallua itiucuları. Tağlar paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntı işləri zamanı 242 ədəd levallua itiucuları tapılmışdır. Onların əksəriyyəti slanes və çaxmaqdaşlarından hazırlanmışdır. Levallua itiucularının əksəriyyətinin zərbə səthləri ikitillidir. Tağlar düşərgəsinin levallua itiucuları əsasən birinci və ikinci qoparma üsulu ilə hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri 79-cu şəkildə göstərilmişdir.

Dişəklənmiş levallua itiucluları (206 ədəd). Əmək alətləri içərisində ən maraqlı və diqqəti cəlb edən alətlərdən biridir. Təsvir olunan alətlər əsasən çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları və ucluqları incə dişəklənmişdir. Dəstək hissələrinin bəziləri kiçik qopuqlarla nazıldılmışdır. Təsvir olunan dişəklənmiş levallua itiuclularının nümunələri 83 və 87-ci şəkillərdə göstərilmişdir.

Mustye itiucluları (166 ədəd). Alətlərin texniki hazırlanma üsulları əsasən levallua itiuclularının hazırlanma üsulu əsasında olmuşdur. Lakin levallua itiuclularına nisbətən, mustye itiucluları nisbətən qısa, qalın, enli lövhə və qəlpələr üzərində hazırlanmışdır (şəkil 88; 102).

Tağlar düşərgəsində aşkar olunmuş mustye itiucluları üzərində ikinci dəfə işlənmə əməliyyatı əsasən yanvari, hündür, yarım hündür və bəzən də dik dişəklə aparılmışdır. Bir neçə mustye itiuclusu subparalel dişəklə işlənmişdir (şəkil 88, 2, 3). Mustye itiuclularının əksəriyyəti birinci və ikinci qoparma üsulu ilə hazırlanmışdır. Eyni zamanda bir neçə mustye itiuclusunun dəstək hissəsi nazik qopuqlarla işlənmiş və bu da alətin iş prosesində əlverişli istifadə etməyə imkan yaratmışdır. Tipoloji cəhətcə Tağlar düşərgəsindən aşkar olunmuş mustye itiuclularını bir neçə qrupa bölmək olar (Cəfərov, 1999).

Tağlar düşərgəsinin V və VI təbəqələrindən tapılmış mustye itiuculları II-IV təbəqələrdən aşkar olunanlara nisbətən qalın və enlidir. Təsvir olunan mustye itiucullarının nümunələri şəkil 100 və 102-də göstərilmişdir.

Limaslar (10 ədəd). Düşərgədən tapılmış 10 ədəd limasdan 8 ədədi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Görünür düşərgənin qədim sakinləri limas tipli alətlər hazırlayarkən üstünlüyü dəvəgözü daşına vermişlər. 2 ədəd limas isə çaxmaqdaşı üzərində hazırlanmışdır. Limaslar əsasən qalın və qısa lövhələr üzərində hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 76, 2 və 3-də göstərilmişdir.

Sadə bir işlək ağızlı qaşovlar (247 ədəd). Tağlar düşərgəsinin əmək alətləri içərisində II yeri qaşov tipli alətlər tutur. Qaşov tipli alətlərin əksəriyyəti levallua lövhələri üzərində hazırlanmışdır.

Tipoloji cəhətcə sadə bir işlək ağızlı qaşovları üç qrupa ayırmaq olar: 1) düz ağızlı; 2) batıq ağızlı; 3) qabarıq ağızlı qaşovlar. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 80 və 95-də göstərilmişdir.

İki işlək ağızlı qaşovlar (52 ədəd). Alətlərin əksəriyyəti çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan iki işlək ağızlı qaşovları aşağıdakı qruplara ayırmaq olar: düz ağızlı (59 ədəd), qabarıq ağızlı (38 ədəd), batıq ağızlı (10 ədəd), qabarıq-batıq işlək

(16 ədəd) və iki qabarıq ağızlı qaşovlar (29 ədəd). Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 80, 2, 3; 91, 5; 92, 6-7-də göstərilmişdir.

Konvergent qaşovlar (22 ədəd). Qaşov tipli alətlər içərisində xüsusi yer tutur və hazırlanma texnikasına və tipologiyasına əsasən ayrıca tip kimi müəyyən olunur. İtiuclulardan fərqli olaraq, konvergent qaşovların işlək ağızlarının nisbətən, küt, ucluq hissələrinin isə nisbətən qabarıq olması ilə fərqlənir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 103, 5-də göstərilmişdir.

Künclü qaşovlar (58 ədəd). Bu tip alətlərin xüsusiyyətləri iki işlək ağızların küncdə birləşməsindən ibarətdir. Təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Tağlar düşərgəsinin bütün təbəqələrindən künclü qaşovlar qeydə alınmışdır (şəkil 91, 6; 92, 4, 5).

Tağlar tipli əmək alətləri (16 ədəd). Tağlar orta Paleolit düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı qeydə alınmış daş məmulatı içərisində yeni daş alətlər müəyyən olunmuş və həmin alətlərə Tağlar tipli əmək alətləri verilmişdir. Ona görə də yeni müəyyən olunmuş alətlər texniki və tipoloji cəhətcə xüsusi tədqiq olunmuşdur. Maraqlıdır ki, təsvir olunan alətlərin əksəriyyəti dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Tağlar tipli əmək alətlərinin bir neçə işlək ağızları vardır. İkinci bir cəhət də diqqəti cəlb edir. Bu da onun dəstək hissəsindən nazildici dişəklər

qoparılmışdır (şəkil 89, 6; 91, 1, 2; 93, 4, 54 103, 1; 104, 3). Maraqlıdır ki, Azıx paleolit düşərgəsinin üçüncü təbəqəsindən də bir neçə ədəd Tağlar tipli əmək alətləri qeydə alınmışdır.

Təsvir olunan əmək alətlərindən başqa düşərgənin daş məmulatı içərisində qaşovcuqlar (17 ədəd), bizlər (3 ədəd), kəsicilər (3 ədəd), tipik və atipik bıçaqlar (22 ədəd), gəzli alətlər (6 ədəd), dişli alətlər (14 ədəd) və qeyri-müəyyən alətlər (8 ədəd) qeydə alınmışdır.

Yaxın Şərqi və Qafqaz ərazisində Tağlar paleolit düşərgəsi yeganə abidədir ki, burada əmək alətlərinin uzunmüddətli inkişafını və yeni-yeni əmək alətlərinin meydana gəlməsi xüsusiyyətlərini öyrənmək və tədqiq etmək olur. Aydındır ki, əmək alətləri öz-özlüyündə inkişaf edə bilməzdi. Bu inkişaf insanların özünün təkamülünün təzahürü olmuşdur. Məhz ona görə də əmək alətlərinin inkişaf tarixi insan cəmiyyətinin, insanın özünün inkişaf tarixi deməkdir (Cəfərov, 1999, 2004).

Tağlar paleolit düşərgəsində kompleks şəkildə elmi tədqiqat işləri aparılmışdır. Burada arxeoloqlarla yanaşı, paleontoloqlar, paleogeoloqlar, paleocoğraflar, paleobotaniklər və başqa elm sahəsinin mütəxəssisləri tədqiqat işləri aparmışlar. Bu tədqiqatlar nəticəsində düşərgə ətrafının və ətraf ərazilərin erkən Xvalın əsrindəki təbii iqlim şəraiti müəyyən olunmuşdur. Həmin dövrdə Kiçik Qafqazın cənub-şərqi hissəsində bütün müasir landşaft

qurşaqları mövcud olmuşdur. Lakin onların sərhədləri indikindən alçaqda, dəniz səviyyəsindən 800-1000 m yüksəklikdə yerləşmişdir. Bu da qeyd olunan dövrdə iqlimin çox soyuq olması ilə əlaqədardır. Ərazinin iqlimi istiləşmə və soyuqlaşma istiqamətində inkişaf etmişdir. Iqlimin bu inkişaf fonunda üç nisbi istiləşmə fəzası: birinci 64-63 min il, ikincisi 58 min il, üçüncüsü isə 50 min il müəyyən olunur. Bu, Qərbi Avropanın Vyurm buzlaşma dövründə qeydə alınmış broyurun, odderade və mojershofld isti fəzaları ilə müqayisə olunur. Düşərgənin kompleks tədqiqi ilə M.Hüseynov, D.Hacıyev, Ə.Cəfərov, Ə.Məmmədov, N.Şirinov, A.Veliçko, S.Əliyev, M.Süleymanov və başqa alimlər məşğul olmuşlar (Məmmədov və b., 1983; Süleymanov, 1982).

Aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri nəticəsində Tağlar orta Paleolit düşərgəsində qədim insanların 120 min il bundan əvvəl başlayaraq 35 min ilə qədər yaşadıkları müəyyən olunmuşdur. Eyni zamanda Yaxın Şərq ərazisində Tağlar düşərgəsinin əsas arxeoloji mədəniyyət mərkəzi olması və Tağlarda hazırlanmış əmək alətlərinin hələ Mustye mədəniyyəti dövründə Yaxın Şərq ölkələri ərazisində yayılması müəyyən olunmuşdur (Cəfərov, 1999, 2004).

Daşsalahlı orta Paleolit düşərgəsi

1958-ci ilin yay fəslində Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun M.Hüseynovun rəhbərliyi altında Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Qazax rayonu ərazisində apardıqları arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı Daşsalahlı mağarasını qeydə almışdır. Qeydə alınmış düşərgə Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi yaxınlığında olduğu üçün ona Daşsalahlı mağarası adı verilmişdir (Hüseynov, 1959). Mağaranın eni 5-6 m, uzunluğu isə 17 m-ə bərabərdir. Müşahidələr zamanı müəyyən edilmişdir ki, qədim dövrdə mağara daha böyük olmuşdur. Sonralar onun qabaq hissəsi uçmuşdur.

1958-1959-cu illərdə Daşsalahlı mağarasında arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin çöküntülərində bir mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı düşərgədən 326 ədəd daş məmulatı və ovlanmış heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur (Hüseynov, 1975).

Daşsalahlı mağarasının daş məmulatı arasında nüvələr, itiüclü alətlər, sadə bir ağızlı qaşovlar, küncü qaşovlar, iki işlək ağızlı qaşovlar, dişli-gözli alətlər, qəlpələr, lövhələr və az da olsa istehsal tullantıları qeydə alınmışdır.

Nüvələr əsasən diskşəkillidir. Düşərgənin daş məmulatı əsasən çaxmaq, yaşma, roqovik, andezit, slanes və dəvəgözü

daşlarından hazırlanmışlar. Maraqlıdır ki, daş məmulatının 5%-i dəvəgözü daşından hazırlanmış məmulat təşkil edir.

Düşərgənin daş məmulatı levallua və qeyri-levallua texnikası əsasında hazırlanmışdır. Lakin levallua texnikası əsasında hazırlanmış daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir (şəkil 105).

Daşsalahlı düşərgəsinin əmək alətləri içərisində əsas yeri qaşov tipli alətlər və itiücluları tutur (Hüseynov, Cəfərov, 1982).

Düşərgədən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi əmək alətlərinin əsasən düşərgədə hazırlandığını və paleolit ovçularının bu abidədə daimi yaşadıklarını söyləməyə əsas verir.

Qazma paleolit düşərgəsi

1983-cü ildə Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində kəşfiyyat işləri zamanı Qazma düşərgəsini qeydə almışdır. Qazma mağarası Naxçıvan MR Şərur rayonu ərazisində olub, Tənənəm kəndi yaxınlığında, Araz və Arpa çaylarının sol sahilində yerləşir (şəkil 109), (Cəfərov, 1992). Qazma düşərgəsi Araz çayından 17 *km* aralıda yerləşir. Mağara tunel formalı olub, kars mağarasından ibarətdir. Mağaranın içərisi torpaq çöküntüsü ilə örtülmüşdür. Giriş hissədə

mağaranın eni 8 *m*-ə, hündürlüyü isə 2-3 *m*-ə çatır. Bir neçə metr içəriyə getdikdən sonra giriş yolu daralır və mağaranın salonu başlanır. Mağara bir salondan ibarətdir (şəkil 110).

1987-1990-cı illərin yay mövsümlərində Ə.Q.Cəfərovun rəhbərliyi altında Qazma mağarasında arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır (Cəfərov, 1992, 1999).

Qazma düşərgəsinin daş məmulatı

1987-1990-cı illərdə Qazma mağarasında aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı düşərgənin IV-VI təbəqələrindən sümük məmulatı ilə yanaşı, daş məmulatı da tapılmışdır. 1983-cü ilin kəşfiyyat qazıntısı da daxil olmaqla Qazma mağarasından 724 ədəd daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Daş məmulatının 92,7 faizi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Bu, düşərgənin yaxınlığında yerləşən Araz və Arpa çayları vadilərində dəvəgözü daşının zəngin olması ilə əlaqədar olmuşdur. Hazırda da həmin çay vadilərində dəvəgözü daşı vardır. Daş məmulatı içərisində çaxmaq və slanes daşlarından hazırlanmış alətlər də qeydə alınmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində 37 ədəd çaxmaqdaşından və 12 ədəd isə slanes daşından hazırlanmışdır. Qazma mağarasında qeydə alınmış daş məmulatı bir xammal kimi onun yaxınlığında toplanıb düşərgəyə gətirilmişdir (Cəfərov, 1992, 1999, 2004).

Qazma paleolit düşərgəsindən tapılmış daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, əmək alətlərinin bir qismi mağarada, digər qismi isə düşərgədən kənarında hazırlanmışdır. Çünki daş məmulatı içərisində çoxlu istehsal tullantıları tapıldığı halda cəmi 4-5 ədəd nüvə qeydə alınmışdır (Cəfərov, 1999).

Qazma mağarasının daş məmulatı arasında levallua itiücluları, dişəklənmiş levallua itiücluları, mustye itiücluları, bir və iki işlək ağızlı qaşovlar, küncü qaşovlar, bıçaqlar, limas tipli alətlər, qaşovcuqlar və ucluqlar qeydə alınmışdır (şəkil 113-117).

Qazma düşərgəsinin əmək alətləri içərisində əsas yeri levallua və mustye itiücluları və qaşov tipli alətlər tutur. Qeyd olunan alətlər tipoloji cəhətdən bir neçə qrupa bölünür. Bu da düşərgənin əmək alətlərinin tipoloji xüsusiyyətlərinin geniş tədqiq olunmasına imkan verir (şəkil 113-115).

Düşərgənin daş məmulatı içərisində istehsal tullantılarının qeydə alınması sübut edir ki, düşərgədə qədim insanlar əmək alətlərinin bir qismini hazırlamışlar.

Qazma mağarası Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində orta Paleolit dövrünə aid tapılmış ilk qədim insan düşərgəsidir. Əgər bu vaxta qədər Naxçıvan ərazisində insanların yaşaması 5-6 min il bundan əvvəllərə aid edilmişdisə, yeni tapıntı bu ərazidə qədim insanların hələ 80-90 min il bundan əvvəl yaşadıklarını,

eyni zamanda hələ orta Paleolit dövründə Naxçıvan ərazisində qədim insanların yaşaması üçün əlverişli təbii coğrafi şəraitin olduğunu göstərir.

Naxçıvan diyarından ilk dəfə olaraq sənədləşdirilmiş çoxtəbəqəli mustye düşərgəsinin qeydə alınıb tədqiq olunması Azərbaycan ərazilərində neandertal tipli insanların daha geniş ərazidə məskunlaşmasını göstərir. Maraqlıdır ki, belə qədim insan düşərgələri cənubi Azərbaycan ərazisində də tapılıb tədqiq olunmuşdur. Güman etmək olar ki, gələcəkdə Azərbaycan ərazisində aparılacaq arxeoloji tədqiqat işləri bəşəriyyətin keçmişinə dair yeni düşərgələrin müəyyən olunmasına şərait yaradacaqdır.

Buzeyir paleolit düşərgəsi

Buzeyir mağara düşərgəsi 1985-ci ildə Ə.Q.Cəfərov tərəfindən qeydə alınmışdır (Cəfərov, 1987). Buzeyir mağarası Lerik rayonu ərazisində olub, Talış dağlarının ən yüksək zirvəsində yerləşir. Düşərgə Zuvandçayının sol sahilində olub, dəniz səviyyəsindən 1640 metr yüksəklikdə, Zuvandçayının müasir yatağından 300-350 metr yüksəklikdə yerləşir. Buzeyir mağarasının yerləşdiyi müasir ərazi Talış dağlarının ən mənzərəli

guşələrindən biri olub, ətrafları ağac örtüyü ilə əhatə olunmuşdur (şəkil 121-122).

Buzeyir düşərgəsinin daş məmulatı

Buzeyir mağarasında aprılan arxeoloji qazıntılar zamanı 63 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Daş məmulatı içərisində diskşəkilli nüvələr, levallua itiuculları, sadə bir işlək ağızlı qaşovlar, bir işlək ağızlı qabarıq qaşov, qəlpələr və lövhələr qeydə alınmışdır (şəkil 123).

Buzeyir düşərgəsinin daş məmulatı əsasən çaxmaq, slanes, dəvəgözü və andezit daşlarından hazırlanmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində əsas yeri levallua itiuculları və qaşov tipli alətlər tutur. Levallua itiuculları əsasən çaxmaqdaşdan hazırlanmışlar. Maraqlıdır ki, aşkar olunmuş levallua itiucullarının heç birinin işlək ağzında dişək izi yoxdur. Qaşov tipli alətlərin biri çaydaşı üzərində, ikincisi isə çaxmaqdaşı üzərində hazırlanmışdır.

Buzeyir mağarasından aşkar olunmuş daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiqi onların Mustye mədəniyyəti – Aşelin son mərhələsində hazırlandıqlarını söyləməyə imkan verir. Lakin gələcəkdə Buzeyir düşərgəsində aparılacaq arxeoloji qazıntılar

abidə haqqında daha yeni-yeni elmi məlumatların əldə olunmasına səbəb olacaqdır.

Buzeyir düşərgəsi hələlik Talış dağları ərazisində müəyyən olunmuş ilk insan məskənidir (Cəfərov, 1999, 2004).

1953-2003-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində orta Paleolit – Mustye mədəniyyətinə Azıx (III təbəqə), Tağlar, Daşsalahlı, Damcılı, Qazma və Buzeyir düşərgələri qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur.

Azərbaycanın orta Paleolit düşərgələrində aparılan elmi tədqiqatlar burada yaşamış ulu sakinlərin həyat tərzini, alət hazırlama texnikasını və ovçuluq təsərrüfatı haqqında geniş elmi məlumatlar verməklə bərabər, neandertal tipli insanların Mustye mədəniyyəti dövründə daha geniş ərazilərdə məskunlaşmasını göstərir (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 1999, 2004).

IX FƏSİL

AZƏRBAYCANDA ÜST PALEOLİT MƏDƏNİYYƏTİ

Son 50 ildə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində üst Paleolit mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqları Tağlar paleolit düşərgəsinin II təbəqəsində, Damcılı mağara düşərgəsinin daş məmulatı arasında, Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsində, Kəlbəcərin Zar kəndi ərazisində və Qazax rayonunun Yataq yeri ərazisindən qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur (Cəfərov, 2004; Mənsurov, 2000).

Tağlar paleolit düşərgəsinin II təbəqəsindən tapılmış üst Paleolitə aid daş məmulatının texniki-tipoloji xüsusiyyətləri. Tağlar paleolit düşərgəsinin II təbəqəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı cəmi 1214 ədəd daş məmulatı tapılmışdır. Həmin daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiqi zamanı onların arasında üst Paleolitə aid alətlər qeydə alınmışdır. Düşərgənin II təbəqəsindən qeydə alınmış üst Paleolitə aid alətləri aşağıdakı tiplərə ayırmaq olur:

1. qaşovcuqlar (13 ədəd);
2. bizlər (12 ədəd);

3. levallua itiucuları
(50 ədəd);
4. dişəklənmiş levallua
itiucuları (48 ədəd);
5. bıçaqlar (9 ədəd);
6. şatəperron tipli
alətlər (3 ədəd);
7. kəsici alətlər (5
ədəd);
8. sadə birağızlı
qaşovlar (6 ədəd);
9. limas tipli alətlər (3
ədəd);
10. üzərində işlək izi
olan lövhələr (24 ədəd).

Qaşovcuqlar (13 ədəd). Bunların 8 ədədi çaxmaq, 5 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Alətlər olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan qaşovcuqların nümunələri şəkil 76, 1-də göstərilmişdir.

Bizlər (912 ədəd). Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsinin daş məmulatı arasında 12 ədəd biz qeydə alınmışdır. Onların 9 ədədi çaxmaq, 3 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin ucları hər iki tərəfdən olduqca incə dişəklə

itilənmişdir. Eyni zamanda onlardan əlverişli istifadə etmək üçün ən yararlı formaya salınmışdır. Təsvir olunan bizlərin nümunələri şəkil 77, 3, 4-də göstərilmişdir.

Levallua itiuculları (50 ədəd). Onların 13 ədədi çaxmaq, 34 ədədi isə slanes və 3 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Levallua itiucullarının 7 ədədində zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Təsvir olunan levallua itiucullarının nümunələri şəkil 79, 5, 6, 8-də göstərilmişdir.

Dişəklənmiş levallua itiuculları (48 ədəd). Onların 20 ədədi çaxmaqdaşından, 21 ədədi isə slanes, 7 ədədi isə dəvəgözündən hazırlanmışdır. Dişəklənmiş levallua itiucullarının işlək ağızları olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan alətlərin ucları da olduqca itilənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 76, 2, 10-da göstərilmişdir.

Bıçaqlar (9 ədəd). Onların 6 ədədi çaxmaq, 3 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Bıçaqların hamısının zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Təsvir olunan bıçaqların 6 ədədinin işlək ağızı nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan bıçaqların nümunələri şəkil 72, 8, 12-də göstərilmişdir.

Şatelperron tipli alətlər (3 ədəd). Onların üçü də çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Alətlərin zərbə səthi və zərbə düyünləri yaxşı saxlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin işlək ağızları

nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir. Şatelperron tipli alətlər əsasən üst Paleolit dövrünün ilkin inkişaf mərhələsinə aid olunanlardır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 76, 10-da göstərilmişdir.

Kəsici alətlər (5 ədəd). Bunların hamısı çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan kəsici alətlərin 4 ədədinin zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Bir ədədinin isə zərbə səthi və zərbə düyünü ikinci dəfə işlənmə zamanı və ya iş prosesində sınımışdır. Alətlərin işlək ağızları nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir.

Sadə bir işlək ağızlı qaşovlar (6 ədəd). Onların 4 ədədi çaxmaq və 2 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Sadə bir işlək ağızlı qaşovların zərbə səthi və zərbə düyünləri yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan alətlər olduqca incə itiləyici dişəklə işlənmiş və sonuncu xüsusiyyətlərinə görə qaşovcuqları xatırlayır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 77, 12, 16-da göstərilmişdir.

Limas tipli alətlər (3 ədəd). Maraqlıdır ki, limas tipli alətlərin hamısı dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Görünür ki, qədim Tağlar düşərgəsində məskunlaşan sakinlər limas tipli alətlər hazırlamaqda üsyünlüyü dəvəgözü daşına vermişlər. Çünki bu daşdan istənilən formada əmək aləti hazırlamaq daha əlverişlidir. Təsvir olunan limas tipli alətlərin işlək ağızları incə dişəklə

işlənmişdir. Alətlərin birinin hər iki ucu olduqca itilənmişdir. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 76, 3, 4-də göstərilmişdir.

Üzərində işlək izi olan lövhələr (24 ədəd). Onların 9 ədədi slanes, 8 ədədi çaxmaq, 7 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Təsvir olunan lövhələrin işlək ağızlarında tək-tək dişək nəzərə çarpır. Tağların qədim sakinləri qeydə alınmış lövhələrdən iş prosesində istifadə etmiş və ona görə də onların işlək ağızlarında qopuq və əzilmələr aydın görünür. Təsvir olunan lövhələrin nümunələri şəkil 78-də göstərilmişdir.

Cədvəldən aydın olur ki, Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsinin üst Paleolit mədəniyyətinə aid əmək alətləri içərisində əsas yeri levallua itiücluları, qaşovcuqlar, bizlər, bıçaqlar və kəsici alətlər tutur.

Damcılı paleolit düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən üst Paleolitə aid maddi mədəniyyət qalıqları – nüvələr, qaşovcuqlar, bizlər, kəsicilər, bıçaqlar və digər alətlər qeydə alınmışdır.

Birinci işlənmə. Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 37 ədəd nüvə qeydə alınmışdır. Qeydə alınmış nüvələrin 20-si çaxmaq, 15-i slanes, 2-si isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Nüvələrin içərisindən üst Paleolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan 13 ədəd nüvə qeydə alınmışdır. Onlar aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. prizmaşəkili nüvələr
– 6 ədəd;
2. diskşəkili nüvələr –
2 ədəd;
3. birzərbəsəthli nüvələr
– 3 ədəd;
4. ikizərbəsəthli nüvələr
– 2 ədəd.

Prizmaşəkili nüvələrin hamısı çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Nüvələr üzərində istənilən qədər lövhələr qoparılmışdır. Təsvir olunan prizmaşəkili nüvələr üst Paleolit üçün xarakterik olan nüvələrdən ibarətdir. Damcılı düşərgəsindən tapılmış üst Paleolitə aid nüvələrin nümunələri 106-cı şəkildə göstərilmişdir.

Damcılı düşərgəsinin daş məmulatı arasından qeydə alınmış 2 ədəd diskşəkili nüvələr çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan nüvələrin ancaq bir üzündən qəlpə və lövhələr qoparılmışdır. Nüvənin əks üzündə isə təbii qabıq olduğu kimi saxlanılmışdır.

Düşərgədən aşkar edilmiş 3 ədəd birzərbəsəthli nüvələrin 2 ədədi çaxmaqdaşından, bir ədədi isə slanes daşından hazırlanmışdır.

Damcılı düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən qeydə alınmış ikizərbəsətli nüvələrin hər ikisi çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan nüvələrin üzərindən çoxlu qəlpə və lövhələr qoparılmışdır. Ona görə də təsvir olunan nüvələr qalıq nüvələrə çevrilmişdir.

1953, 1956-1958-ci illərdə Damcılı mağara düşərgəsində arxeoloji qazıntılar zamanı 6894 ədəd daş məmualtı aşkar edilmişdir. Onların 342 ədədi əmək alətlərindən, qalanları isə istehsal tullantıları və nüvələrdən ibarətdir (Hüseynov, 1975; Cəfərov, 1999).

Damcılı düşərgəsindən tapılmış daş məmulatı içərisindən üst Paleolitə aid aşağıdakı alətlər qeydə alınmışdır:

1. qəşovcuqlar (19 ədəd);
2. bizlər (11 ədəd);
3. kəsicilər (9 ədəd);
4. bıçaqlar (6 ədəd);
5. şələperron tipli alətlər (4 ədəd);
6. levallua itiucuları (8 ədəd);
7. dişəklənmiş levallua itiucuları (5 ədəd);

8. üzərində işlək izi
olan lövhələr (28 ədəd)4

9. ucluqlar (4 ədəd)

Qaşovcuqlar (19 ədəd). Onların 12 ədədi çaxmaq, 5 ədədi dəvəgözü, 2 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Qaşovcuqların zərbə səthləri və zərbə düyünləri olduqca yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan alətlərin işlək ağızları incə, nazik və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən qeydə alınmış qaşovcuqlar daha incə hazırlanmışdır. Bu da üst Paleolit II inkişaf mərhələsində (solyutre) hazırlanmış alətləri xatırladır. Təsvir olunan qaşovcuqların nümunələri 106, 1, 2 və 3-də göstərilmişdir.

Bizlər (11 ədəd). Onların 6 ədədi çaxmaq, 3 ədədi dəvəgözü və 2 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin ucları olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Sonuncu qeyd olunan xüsusiyyət alətlərdən iş prosesində əlverişli istifadə edilməsinə imkan verir. Həmin bizləri dəstək hissəyə bağlayıb, ovçuluqda istifadə etməyə yararlı olur. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 106, 5, 11-də göstərilmişdir.

Kəsicilər (9 ədəd). Alətlərin 5 ədədi çaxmaq, 4 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Kəsicilərin işlək ağızları olduqca incə dişəklə işlənmişdir. Onların vasitəsilə hər hansı bir

əşyanı asanlıqla kəsmək olur. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 107-də göstərilmişdir.

Bıçaqlar (6 ədəd). Onların 4 ədədi çaxmaq, 2 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Alətlərin zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanılmışdır. Bıçaqların 4 ədədinin işlək ağızları incə itiləyici dişəklə işlənmişdir. İki bıçağın işlək ağızı isə dişəksiz iti formaya salınmışdır. Damcılı düşərgəsindən tapılmış bıçaqlarla Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən tapılmış bıçaqların oxşar cəhətləri vardır. Təsvir olunan bıçaqların nümunələri şəkil 108-də göstərilmişdir.

Şatelperron tipli alətlər (4 ədəd). Alətlərin hamısı çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin zərbə səthi və zərbə düyünü olduqca yaxşı saxlanılmışdır. Alətlərin işlək ağızları nazik itiləyici və dik dişəklə işlənmişdir. Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən də bir neçə Şatelperron tipli alətlər qeydə alınmışdır. Belə əmək alətləri üst paleolit mədəniyyəti üçün xarakterik olan alətlər hesab olunur.

Levallua itiucluları (8 ədəd). Alətlərin 5 ədədi çaxmaq, 2 ədədi slanes və 1 ədədi isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Levallua itiuclularının hamısının zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanılmışdır. Təsvir olunan alətlərin bir neçəsinin üzərində iş prosesində əmələ gəlmiş geniş qopuq izləri nəzərə çarpır. Damcılı düşərgəsinin daş məmulatı içərisində qeydə alınmış

levallua itiucularının 3 ədədi I qoparma yolu ilə, 5 ədədi isə II qoparma üsulu ilə hazırlanmışdır.

Dişəklənmiş levallua itiucuların (5 ədəd). Alətlərin 3 ədədi çaxmaq, 1 ədədi slanes və 1 ədədi isə dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Dişəklənmiş levallua itiucularının zərbə səthi və zərbə düyünləri yaxşı saxlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Tağlar düşərgəsinin üst Paleolitə aid olan daş məmulatı içərisindən də Dameçılıda qeydə alınmış dişəklənmiş levallua itiucularına bənzər alətlər müəyyən edilmişdir. İşlək ağızları olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmiş itiucular Yaxın Şərq və Qafqazın üst Paleolit mədəniyyətinə aid düşərgələrindən də qeydə alınmışdır. Üst Paleolitə aid düşərgələrdən qeydə alınmış levallua itiucuları olduqca incə hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlərin nümunələri şəkil 106, 5-də göstərilmişdir.

Ucluqlar (4 ədəd). Onların 3 ədədi çaxmaq, biri isə dəvəgözü daşından hazırlanmışdır.

Alətlərin 4-nün zərbə səthi və zərbə düyünü ikinci dəfə işlənmə zamanı qoparılmışdır. Ucluqların özək hissəsi dəstəyə birləşdirilib istifadə olunmaq üçün əlverişli formaya salınmışdır.

Üst paleolit düşərgələrinin daş məmulatı içərisindən tez-tez ucluqlara və saplaqlı alətlərə rast gəlmək olur. Üst paleolitdə məskunlaşmış insanların şüurunun və təfəkkürünün inkişafı ilə

əlaqədar olaraq əmək alətləri olduqca təkmilləşmiş və yeni-yeni əmək alətləri hazırlanmağa başlanmışdır. Sonuncu qeyd olunan əlamətləri Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsinin daş alətlərində və Damcılının üst Paleolitə aid qeydə alınmış alətlərdə izləmək olur. Təsvir təsvir olunan ucluqların nümunələri şəkil 107, 5-də göstərilmişdir.

Üzərində ikinci işlənmə izi olan lövhələr (28 ədəd). Onların 12 ədədi çaxmaq, 10 ədədi dəvəgözü, 6 ədədi isə slanes daşlarından hazırlanmışdır. Təsvir olunan lövhələrin əksəriyyətinin üzərində zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Damcılı düşərgəsinin üst Paleolitə aid daş məmulatı içərisindən qeydə alınmış lövhələrin işlək ağızları olduqca incə dişəklə işlənmişdir. Bəzi lövhələrdə isə incə dişək əvəzinə iş prosesində əmələ gəlmiş qopuqlar nəzərə çarpır. Təsvir olunan lövhələrin nümunələri şəkil 108, 6, 7-də göstərilmişdir. Damcılı düşərgəsinin daş məmulatının texniki-tipoloji tədqiqi zamanı üst Paleolitə aid müəyyən olunmuş əmək alətləri düşərgədə sakin olan qədim insanların məşguliyyəti və həmçinin alət hazırlamasının ayrı-ayrı inkişaf xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verir. Eyni zamanda ərazinin heyvanat aləmini də düşərgədən tapılmış fauna qalıqları əsasında müəyyən etmək mümkün olmuşdur.

Damcılı düşərgəsindən üst Paleolitə aid qeydə alınmış əmək alətlərinə oxşar alətlər Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən,

Kəlbəcərin Zar ərazisindən, Qafqazın Çox, Taro-Klde, Sakajiya, Devis-Hveri, Qvardcilas-Klde, Yaxın Şərqi Varvasi, Hayonim, Kebara, Kzar-Akil və digər üst Paleolitə aid düşərgələrindən qeydə alınaraq arxeoloqlar tərəfindən tədqiq edilmişdir (Mənsurov, 1990; Nioradze, 1991; Əmirxanov, 1977; Kotoviç, 1974).

Cədvəldən göründüyü kimi, Dəmcılı düşərgəsinin daş məmulatı içərisində üst Paleolit mədəniyyətinə aid alətlər içərisində əsas yeri qaşovcuqlar, bizlər, kəsicilər, şatelperron tipli alətlər, levallua itiücluları və ucluqlar tutur.

Qobustanda üst Paleolit mədəniyyəti

1965-ci ildən başlanmış 2001-ci ilə qədər Qobustanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı üst Paleolit, Mezolit, Neolit, Eneolit, Tunc və Orta əsrlərə aid çoxtəbəqəli düşərgələr qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur (Cəfərzadə, 1973, Rüstəmov, 1994, Rüstəmov, Muradova, 2003).

Qobustanın Böyükdaş dağında “Ovçular zağası”, IV daşaltı sığınacaq, “Ana zağa”, “Kənistə”, “Öküzlər”, “Öküzlər-2”, “Maral”, “Daşaltı”, “Böyükdaş”, “Dairə”, Kiçikdaş dağında “Ceyranlar”, “Firuz”, “Firuz-2”, “Qayaarası”, “Qayaarası-2”, Şonqar ərazisində “Şonqar”, “Daşaltı” sığınacaqlarında,

Yazılıtpədə orta əsr məbəd yeri və 40-dan çox kurqan tipli və iki Daş dövrü qəbir abidəsi qazıntılarla tədqiq olunmuşdur (Rüstəmov, 1994, 2003).

C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın Qobustanda apardıqları elmi tədqiqatlar zamanı ilk dəfə olaraq müəyyən edilmişdir ki, bu ərazidə qədim insanların məskunlaşmağa başlamaları üst Paleolit mədəniyyətindən başlanır (Rüstəmov, Muradova, 2003). Bu baxımdan Qobustanın Kiçikdaş ərazisində yerləşən “Qayaarası” düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı tapılmış daş məmulatı içərisindən üst Paleolitə aid əmək alətlərinin qeydə alınması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir (bax şəkil 158-159).

C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova 1981, 1982, 1984 və 1986-cı illərdə Qobustanın Kiçikdaş ərazisində yerləşən “Qayaarası” düşərgəsində arxeoloji qazıntı işləri aparmış və zəngin maddi mədəniyyət qalıqları aşkar etmişlər. “Qayaarası” düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı burada çöküntünün 3 m-ə yaxın olması müəyyən edilmişdir (Rüstəmov, 2003). Düşərgədə aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Daş dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələlərinə aid alətlər qeydə alınmışdır. “Qayaarası” düşərgəsinin ən aşağı təbəqəsinin daş məmulatı içərisində üst Paleolitə aid alətlər müəyyən edilmişdir. Düşərgədən müəyyən edilmiş üst Paleolitə aid alətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olur:

1. qaşovcuqlar (7 ədəd);
2. bıçaqlar (9 ədəd);
3. bizlər (11 ədəd);
4. kəsici alətlər (5 ədəd);
5. şatelperron tipli alətlər (6 ədəd);
6. mikroit alətlər (54 ədəd);
7. üzərində işlək izi olan lövhələr (74 ədəd), (İsmayılov, 2006).

Qobustan ərazisində üst Paleolit mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının olmasını C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova öz tədqiqatlarında əvvəllər də qeyd etmişlər. Lakin “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən üst Paleolit mədəniyyətinə aid qaşovcuq, bıçaq, biz, kəsici, şatelperron tipli alətlərin qeydə alınması Qobustan ərazisində üst Paleolit insanların yaşamalarını elmi əsaslarla sübuta yetirdi (Cəfərov, İsmayılov, 2005).

Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsinin üst Paleolitə aid olan əmək alətlərinin əksəriyyəti çaxmaqdaşındandır. Lakin bir neçə alət dəvəgözü daşından hazırlanmışdır.

C.N.Rüstəmovun uzunmüddətli tədqiqatları zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Qobustanın Daş dövrünə aid düşərgələrindən olan “Ana zağa”, “Kəvizə”, “Öküzlər”, “Firuz”, “Ceyranlar”, “Qayaarası” və digərlərindən qədim insanlar uzun

müddət yaşayış məskəni kimi istifadə etmişlər (Rüstəmov, 1998). “Kəməz” və “Qayaarası” düşərgələrində qayaarası keçidlər yonulmamış daş parçaları ilə hörülmüşdür. Daş dövrünə aid sığınacaqların bəzən qalınlığı bir metrədən artıq olan mədəni təbəqələrdə çoxlu miqdarda daş məmulatı və ətrafında heyvan sümükləri atılmış ocaq qalıqlarına rast gəlinmişdir. Sığınacaqların qaya divarlarında və mədəni təbəqədən olan hörgü və bəzi adi daşlarda insan və heyvan rəsmlərinə təsadüf olunur.

Qobustanın “Qayaarası” və digər düşərgələrinin daş məmulatının tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, bu ərazidə məskunlaşan qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaqda üstünlüyü keyfiyyətli çaxmaqdaşına, çaydaşlarına və ovlanmış heyvan sümüklərinə vermişlər. Qobustanın Daş dövrü düşərgələrinin maddi mədəniyyət qalıqları içərisində tək-tək əhəngdaşdan hazırlanmış alətlər də qeydə alınmışdır. Lakin qədim qobustanlılar əmək alətləri hazırlamaqla üstünlüyü çaxmaq daşlarına vermişlər. Məhz bunun nəticəsidir ki, “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatı içərisində qeydə alınmış alətlərin 90%-i keyfiyyətli çaxmaqdaşından hazırlanmışdır.

Qobustan və ona yaxın rayonların ərazisində çaxmaqdaşı yatağı məlum deyil. C.N.Rüstəmovun qənaətinə görə ola bilsin ki, Qobustanın qədim sakinləri çaxmaqdaşını konqlomerat çıxıntıları, çay və dəniz daşları arasından və ya palçıq vulkanları tullantıları

içərisindən seçmiş, bəlkə də qonşu vilayətlərdən gətirmişlər (Rüstəmov, 1998).

Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatının tədqiqi zamanı hələlik üst Paleolit mədəniyyətinə 92 ədəd çaxmaqdaşından və digər daşlardan hazırlanmış alətlər qeydə alınmışdır. Düşərgənin daş məmulatı içərisində qeydə alınmış 7 ədəd qaşovcuqların hamısı olduqca incə və itiləyici dişəklə işlənmişdir. Düşərgənin daş məmulatı içərisində qeydə alınmış Şatelperron tipli alətlərin (6 ədəd) hamısı çaxmaqdaşından hazırlanmışdır. Alətlərin işlək ağızları itiləyici dişəklə işlənmişlər. “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən 54 ədəd mikrolit alətlər qeydə alınmışdır. Onların əksəriyyəti çaxmaqdaşından hazırlanmışdır.

Düşərgənin daş məmulatı içərisindən prizma və karandaşvari nüvələr də qeydə alınmışdır.

Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərinə görə onları üst Paleolit mədəniyyətinin son inkişaf mərhələsinə aid etmək olar (bax şəkil 158).

Qobustanın aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları əsasında həm üst Paleolit son inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərini və həmçinin Mezolit dövrünün ayrı-ayrı mərhələlərini tədqiq etmək mümkündür.

Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən tapılmış əmək alətlərinə oxşar tiplərə Dağıstanın Çox düşərgəsinin üst Paleolit mədəniyyətinə aid təbəqəsində rast gəlmək olur (Əmirxanov, 1977).

Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsinin daş məmulatı əsasında üst Paleolit sonu və Mezolitə keçid dövründə burada məskunlaşmış qədim insanların təsərrüfat həyatını, alət hazırlanma texnika və tipologiyasını tədqiq etməklə bərabər, həmin dövrün mənəvi aləmini tədqiq etmək üçün materiallar əldə olunmuşdur.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Mezolitə keçid dövründə Qafqaz və Ön Asiyanın bir çox Mezolit dövrü abidələrində olduğu kimi, Qobustanın Daş dövrü düşərgələrinin əmək alətləri də mikrolitik səciyyə daşıyır və ilk mikrolit alətlər üst Paleolit son inkişaf mərhələsində meydana gəlməyə başlayır (Cəfərov, 2004).

Eyni zamanda bu başlıca olaraq həmin dövrdə ox və yayın geniş yayılması ilə əlaqədardır. Üst Paleolit sonu, Mezolit dövrünün əvvəllərindən olduğca iti ucluqlar, kəsici alətlər, deşici alətlər, müxtəlif tipli qaşovcuqlar, bıçaqlar və digər alətlər bu dövrdə hazırlanmış səciyyəvi alətlərdir.

Qobustanın Mezolit dövrü üçün iynəvari xırda iti ucluqlar xarakterik alətlərdir. Belə alətlərin ilkin tiplərinə “Qayaarası”

düşərgəsinin üst Paleolitə aid daş məmulatları içərisindən də qeydə alınmışdır (Rüstəmov, Muradova, 2003).

Üst Paleolit və Mezolit dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan insanlar fiziki tipinə görə müasir əhaliyə qohum olmuşlar. Aparılan arxeoloji və paleoantropoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Qobustan ərazisində üst Paleolit – Mezolit mədəniyyətlərinin yaradıcıları Azərbaycanın yerli qəbilə və qəbilə qrupları olmuşlar (Rüstəmov, 1998).

Beləliklə, Qobustan ərazisində uzun müddət aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində bu ərazidə qədim insanların 15-20 min il bundan əvvəl məskunlaşması, əmək alətləri hazırlamaları, qayaüstü rəsmlərin burada məskunlaşmış yerli sakinlər tərəfindən yaradılması və burada maddi mədəniyyətin köklərinin hələ üst Paleoliddən başlanması müəyyən edilmişdir (Rüstəmov, 1994; Rüstəmov, Muradova, 2003).

Cədvəldən görüldüyü kimi, Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı üst Paleolitə aid ən çox daş alətlər Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən (170 ədəd) və Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən tapılmışdır. Eyni zamanda respublikamızın ərazisindən aşkar olunmuş üst Paleolitə aid abidələrdə əmək alətləri içərisində əsas yeri qaşovcuqlar, bizlər, bıçaqlar, ucluqlar, itiuclular və mikrolit alətlər tutur. Mikrolit alətlər ancaq Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən tapılmışdır.

Qayaarası abidəsində mikrolit alətlərin tapılması düşərgənin daş məmulatının və burada məskunlaşmış insanların üst Paleolitə son inkişaf mərhələsində yaşadıklarını söyləməyə imkan verir.

X FƏSİL

İBTİDAİ İNSANLARIN MƏNƏVİ ALƏMİ

Son 100 ildə Şərqi Afrikanın Tanzaniya, Efiopiya, Keniya və başqa ərazilərdə aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində ibtidai insanların əmələ gəlməsi, inkişaf etməsi və formalaşmasına aid zəngin arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji materiallar aşkar edilərək alimlər tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Məhz həmin maddi mədəniyyət qalıqları əsasında ilk insanların əmək alətləri

hazırlamasının texnikası, tipologiyası ovçuluq və yığıcılıq təsərrüfatının ayrı-ayrı xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir. Şərqi Afrika ərazisində aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının özünəməxsus xüsusiyyətləri olması, ilk insanların 6 milyon il bundan əvvəl çaydaşlarından kobud çapma alətləri hazırlamaları, öz yaşayışlarını təmin etmək üçün ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmaları elmi əsaslarla araşdırılmışdır. Maraqlıdır ki, bu gün hələlik yaşı 6 milyon ilə bərabər olan insan düşərgəsi ancaq Şərqi Afrika ərazisində qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2004, Lübin, 1998).

Qafqaz ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində yaşı 2 milyon ilə bərabər olan maddi mədəniyyət nümunələri, heyvan sümüklərinin qalıqları, paleoantropoloji tapıntıları hələlik Dmanisi paleolit düşərgəsindən, Azərbaycanın Azıx paleolit düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrindən və Cəbrayıl rayonu ərazisindən qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2004; Lübin, Belyayeva, 2006).

Avropa ərazisində aparılan kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı yaşı 1 milyon ilə bərabər olan arxeoloji materiallar Fransanın Vallone, Sent-Aşel və Kordeİ-Araqo qədim insan məskənlərində qeydə alınmışdır. Qeyd olunan elmi materiallar Fransua Bord, Sonnevil Bord, Kombiyye, Anri dö Lümley, Mariya Antuanetta dö Lümley, An Mari və digər görkəmli alimlər

tərəfindən tədqiq olunmuşdur (Bord, 1961; Lümley, 1969, 1971, 1998 və s.)

Beləliklə, son 100 ildə dünya arxeoloqlarının apardıqları elmi araşdırmalar zamanı minlərlə mağara düşərgəsi, açıq yaşayış yerləri, qaya sığınacaqları qeydə alınmış və orada arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı planetimizin ilk sakinlərinin həyat təzi, maddi mədəniyyət qalıqları əsasında öyrənilmişdir. Eyni zamanda dünyanın ilk sakinlərinin mənəvi aləmi də görkəmli arxeoloq, etnoqraf, antropoloq, paleontoloq, paleogeoloq və digər alimlər tərəfindən elmi faktlarla tədqiq edilmişdir (Boriskovski, 1979; Lübin, 1998; Oklavdnikov, 1983; Stolyar, 1976; Lümley, 1969, 1971, 1998; Hüseynov, 1984, 1986; Əliyev, 1998, 2003; Cəfərov, 1990, 1994 və s.).

Erkən tarixi dövrlərdə, xüsusilə ibtidai insan sürüsü mərhələsində Azərbaycan, Şərqi Afrika, Avropa, Asiya və digər ərazilərin sakinlərinin mənəvi aləmi haqqında bizim biliklərimiz çox azdır. Güman etmək olar ki, ibtidai insan sürüsü mərhələsi qədim paleolit (çaydaşı və yaxud Olduvay mədəniyyətinə; Azərbaycan ərazisində isə Quruçay mədəniyyətinə) və yaxud erkən (qədim) aşel (abbevil) dövrünə təsadüf etmişdir.

Lakin həmin dövr planetimizin ilk sakinlərinin məhz əmək alətlərinin nisbətən mürəkkəb məcmusuna arxalanaraq təbiətdən

fəal surətdə istifadə etmələri ilə heyvanlardan xeyli dərəcədə fərqlənməsi şübhə doğurmur. Onlar məhv olmamaq, açıq tipli məskənlərdə və mağaralarda həyatı davam etdirmək üçün ətraf mühitə yaxşıca uyğunlaşmalı idilər. Şübhə yoxdur ki, onlar güclü idilər, yaxşı silahlanmışdılar və əqli cəhətdən kifayət qədər inkişaf etmişdilər.

Güman etmək olar ki, artıq erkən Aşel dövründə (bu vaxtın tarixi güns mindəllə və mindəlin birinci yarısı ilə üst-üstə düşür, təxminən 900-700 min il bundan əvvəl təsadüf edir) insan ilk universal əmək alətini - əl çapacağı yaratmışdır. Bu, eyni tipologiya əsasında və eyni üsullarla hazırlanmış ilk “standartlaşdırılmış əmək aləti” idi.

“Standartlaşdırılmış əmək aləti öz-özlüyündə qazıntı halında tapılmış konsepsiyadır” (Q.Çayld), yəni mücərrədləşdirmənin heyvan üçün mümkün olmayan yüksək səviyyəsini tələb edir, bu əmək alətini yalnız “tanınma”, “təkrarlama” və digər hərəkətlər əsasında əldə etmək mümkün deyildir.

Belə nəticə hasil olur ki, “standartlaşdırılmış əmək aləti”ni hazırlamış fərddə həmin alət haqqında mücərrəd təsəvvür vardır. Bu aləti hazırlayan insanın beynində alətin hazırlanmasından əvvəl onun forması, nümunəsi mövcud idi. “Nümunənin təsəvvürə gətirilməsi, onun haqqında biliyin olması o deməkdir ki, bu bilik cəmiyyət tərəfindən mühafizə olunur və ötürülür” (Q.Çayld).

Əvvəllər bu hal yox idi və ola da bilməzdi. Bundan başqa, qədim Aşel dövrünə aid olan əl çapacağıının ritm hissəsinin mövcud olduğunu təsdiqləyən səliqəli simmetriyaya malik olması bizə deməyə imkan verir ki, həmin zamanın insanlarında bəsit də olsa, ilk estetik vərdişlər təşəkkül tapmış, sadəcə olaraq zəruri, faydalı əşyaların deyil, eyni zamanda gözəl əşyaların hazırlanmasına tələbat yaranmışdır.

Beləliklə, işlək əllər ritmi dəqiqliyin, həmahəngliyin və gözəlliyin ilk nümunələrini yaradırdı. Deməli, əmək prosesinin özündə artıq emosional məqam vardı və sonralar incəsənətin rüşeymləri həmin məqamdan başlanğıc aldı. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, əmək ritminin ardınca rəqsin, (bəlkə də mahnının), ritmik rəqslərin ardınca ornamentlərdə və sadə rəsmlərdə xətlərin ritmik sıralanmasının meydana çıxması şübhəsizdir.

Aşağı Paleolit dövründə yaşamış ilk insan artıq mağaralardan daimi yaşayış yeri kimi istifadə etməyə başladı. Yarandıqdan sonra başlanğıc dövründə həmin mağarada zaman-zaman yaxın bölgələrin sakinləri məskunlaşmışdılar. Bu bölgələrdə onların dayanacaqları, ya da köç yerləri mövcud idi. Həmin insanlar burada qərarlaşmış, müəyyən müddət ərazində mağarada yaşamış, sonra isə günsmindel dövründən başlayaraq yeni yaşayış

yerində intensiv surətdə məskunlaşmağa başlamışlar (Boriskovski, 1979;, Lümley,1998).

Azıx sakinləri ən böyük təbii qüvvə olan oda çox erkən yiyələnmiş, onu uzun müddət ərzində mühafizə etməyi bacarmışdır. Mağarada aşkar olunmuş ocaq qalıqları bunu sübut edir. Bu mağarada ocaq bir neçə yüz min il bundan əvvəl alovlanmağa başlamışdı (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 2004).

F.Engels göstərirdi ki, odun mühafizə olunması məharəti “nəhəng, öz əhəmiyyətinə görə demək olar ki, ölçüyəgəlməz kəşfdir”; od insanın nəinki həyatını, habelə şüurunu da dəyişirdi. Od nəhəng texniki və ictimai qüvvə olduğu üçün bu təəccüblü deyildi. Od insanın iqlimdən asılılığını aradan qaldırdı, insanın soyuqdan və vəhşi heyvanlardan daimi olaraq, etibarlı şəkildə qorunması, vasitəsinə çevrildi, onun qidalanma mənbələrini genişləndirdi, əmək alətlərinin hazırlanmasında ovlanmış üsullarının inkişafında və s. mühüm rol oynadı. F.Engelsin təbircə desək, “odun dərk olunması insanın təbiət üzərində ilk böyük qələbəsi idi” (Əliyev, 1998).

Bütün digər cəhətlərdən başqa odun kəşfi, mühafizəsi və istifadəsi insanların həyatında tamamilə yeni hadisə olan kəmiyyət-məkan münasibətlərinin dərk edilməsində də bilavasitə özünü göstərdi. İnsan odu daim mühafizə etmək üçün onu fasiləsiz surətdə müəyyən “paylarla”, yanacaq “qıdalandırmalı”,

mövcud olan “qıdanı” günün tələbinə uzlaşdırmalı, beləliklə, hesablamalar aparmalı idi. Heç də təsadüfi deyildir ki, qədim əfsanələrdə göstərildiyi kimi, Prometey insanlara odu bəxş etmişdir. Erkən onlara hesablamalar aparmağı öyrətmişdi. Tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, artıq indi bu süjetin keniantrop - Pitikantrop dövrünə gedib çıxma bilməsi haqqında iddia həddindən artıq cəsarətli fikir kimi nəzərə çarpmır (Əliyev, Cəfərov, 1998).

Qeyd etmək olar ki, artıq uzaq Aşel dövründə “İbtidai insanların şüurunda forma (qədim Aşel dövrünə aid olan əl çapacaqlarını xatırlayaq, çapacağın hazırlanması üçün insan onun haqqında, ilk növbədə onun forması haqqında mücərrəd təsəvvürə malik olmalı idi), ölçü (odun yanma müddətinə və yanacağın miqdarına da dair situasiyanı xatırlayaq) haqqında ən sadə təsəvvür meydana gəldi və şüur say haqqında təsəvvürün ərəfəsində dayanmışdır” (Florov, 1983).

Pitikantropalar erkən Aşel mədəniyyətinin yaradıcıları idi. Onlar təşəkkül tapmaqda olan insanlar sırasında ən qədimlərdən olmuş və elmi ədəbiyyatda “arxantropalar” kimi qeyd edilirdilər. Bu mərhələ insanın idrak fəaliyyətinin inkişafında yeni, əvvəlki dövrlə müqayisədə nəzərəçarpacaq dərəcədə yüksək səviyyə idi. Şübhə ola bilməz ki, Azıxın erkən Aşel mədəniyyətinin yaradıcıları da artıq təkəkkürə və təşəkkül tapmaqda olan nitqə,

habelə mənəvi mədəniyyətin müəyyən elementlərinə malik idilər (Cəfərov, 2004).

İnsanın və onun mədəniyyətinin inkişafında bu tərəqqi cəmiyyətin, xüsusilə əməyin uzunmüddətli inkişafının nəticəsi idi. Əmək prosesində insanın nitqində, aləmi dərk etməsində və s. mütərəqqi dəyişiklik baş verirdi. Bu dəyişiklik artıq insanın və insan cəmiyyətinin inkişafının erkən mərhələlərində - erkən Aşel mərhələsində baş verməkdə idi.

Orta Aşel mərhələsindən başlayaraq (mindelin sonu və mindel-rissin birinci yarısı – təxminən 400 min il əvvəl) son aşel mərhələsinədək (rissin sonu və rissvyurmun başlanğıcı – təxminən 100 min il əvvəl) olan zamanı Azərbaycan sakinlərinin həyatında müqayisə olunmayacaq dərəcədə daha yüksək mərhələ olmuşdur.

Azıx mağarasının orta Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqəsi yalnız əmək alətləri ilə deyil, həm də Azıx adamının mənəvi inkişafı haqqında danışmaq imkanı yaradan mədəniyyətilə kifayət qədər zəngindir. İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, artıq orta aşel mərhələsinin başlanğıcında Azərbaycanda arxantroplardan paleantroplara keçid təşkil etmiş insan yaşamışdır. Bu insan arxantroplara nisbətən daha sapiental idi və preneandertallara və yaxud, bizim elmi ədəbiyyatda qəbul edildiyi kimi, azıxantroplara aid oluna bilər. Azıxantrop təxminən 450 min il bundan əvvəl yaşamışdır (Hüseynov, Hacıyev, 1970).

Respublikamızın ərazisində aparılmış kompleks elmi tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın ilk sakinləri lap qədim zamanlardan, yəni Quruçay mədəniyyəti dövründə mağara düşərgələrində məskunlaşmağa başlamış, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün birlikdə yaşamış, çaydaşılardan əmək alətləri hazırlamış, ilk ibtidai tikililər qurmuş, təbiətin sirlərini öyrənmək və onu öz məqsədləri naminə istifadə etmək üçün birlikdə fəaliyyət göstərməli olmuşlar (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 1990, 1994, 1999).

İbtidai adamların birgə yaşayış tərzini onların qarşısına çıxan çətinlikləri aradan qaldırmağa, minilliklər keçdikcə əmək alətlərini təkmilləşdirməyə, maddi və mənəvi sərvətlər yaratmasına kömək etmişdir (Borisovski, 1979).

Aparılmış arxeoloji elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Paleolit dövrünün ilkin vaxtlarında (Olduvay və Quruçay mədəniyyətləri zamanı) ibtidai insanların əmək fəaliyyəti, əmək alətlərinin formalaşma xüsusiyyətləri, çaydaşlarından hazırlanmış kobud çapma alətləri 6-2 milyon il bundan əvvəllər tamamilə bir-birinə yaxın və demək olar ki, oxşar olmuşdur. Ən qədim ibtidai insanlar ilk zamanlar çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamış və bu alətlərdən özlərinin məşğuliyyəti üçün istifadə etməyə başlamışlar. Qədim paleolit ilkin vaxtlarında ibtidai insanların hazırladıkları daş alətlər olduqca

kobud və bəsit olmuşdur. Afrikanın Olduvay düşərgəsindən, Keniya və Efiopiya ərazilərindən aşkar olunmuş kobud çapma alətləri dediyimizi təsdiq edir (Qriqoryev, 1977; Klark, 1978; Lümley, 1998). Zaman keçdikcə yeni-yeni əmək alətləri meydana çıxmış, təkmilləşmiş və inkişaf etməyə başlamışdır. Azərbaycan və dünyanın başqa paleolit düşərgələrində aparılan tədqiqatlar göstərmişdir ki, əmək alətləri öz-özlüyündə inkişaf edə bilməz. Bu inkişaf insan beyninin, onun təfəkkürünün məhsuludur. Əmək alətlərinin inkişafı, təkmilləşməsi, yenilərinin yaranması ibtidai adamların beyninin, təfəkkürünün və insan cəmiyyətinin formalaşmağa başlaması ilə əlaqədardır.

Bəşəriyyətin ilk dövrlərində ibtidai insanlar ancaq təbiətin hazır nemətlərindən istifadə edir, ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olurdular.

Coğrafi şəraitin də ibtidai insanların yaranması və formalaşması prosesində mühüm rolu olmuşdur. Şərqi Afrikanın Olduvay və Azərbaycanın Quruçay mədəniyyətlərinə aid aşkar olunmuş arxeoloji tapıntılar göstərir ki, ibtidai adamların yaşaması üçün əlverişli coğrafi şərait harada olmuşdursa, məhz, həmin ərazilərdə ulu sakinlərimiz ilkin əmək fəaliyyətinə başlamış, bütün inkişaf və formalaşma mərhələlərini keçmişlər.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, planetimizin ilk sakinləri yaşayış üçün əlverişli olan yerlərdə -

təbii mağaralarda, qaya sığınacaqlarında, yerüstü yaşayış düşərgələrində və çay kənarlarında olan dərələrdə məskunlaşmışlar.

İbtidai insanlar iqtisadi tələbatlarını ödəmək, təbiətin vəhşi heyvanlarından qorunmaq və özlərini yaşatmaq üçün müəyyən çıxış yolları axtarırdılar. Minilliklər ötür, planetimizin ilk sakinləri isə axtarış yollarında addımlayırdılar. Uzun və gərgin axtarışlarından sonra ibtidai adamlar təbii yaşayış məskənləri tapır və bu düşərgələrdə məskunlaşmağa başlayırdılar. Eyni zamanda bu vaxtdan etibarən təbiətdə ilk dəfə olaraq daşdan əmək alətləri hazırlayıb ondan tələbatları üçün istifadə etməyə başlamışlar. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, ibtidai adamların ilk dəfə çaydaşlarından əmək alətləri hazırlaması 6 milyon il bundan əvvəl baş vermişdir. Məhz bu vaxtdan etibarən ibtidai insanlar əmək fəaliyyətinə, öz iqtisadi tələbatlarını ödəmək üçün ovçuluğa başlamaq məqsədilə təbii çaydaşlarını seçir, əldə rahat tutub istifadə etməkdən ötrü qəlpələr qoparmağa başlamışlar. Bu dövrdən etibarən bəşəriyyətin ilk sakinləri ictimai əməyin təsiri altında inkişaf edib formalaşmağa başlamışdır. İbtidai adamların əmək fəaliyyətinin başlanmasından etibarən insanlığın tarixi, artıq təbiət tarixi ilə deyil, ilk dəfə olaraq şüurlu surətdə hazırlanmış daş alətlərin inkişaf tarixi ilə başlanmışdır.

Əl çapacaqlarının hazırlanması və ondan istifadə olunması ibtidai insanların həyatında mühüm rol oynamışdır. Əl çapacağı vasitəsilə qədim insanlar ovçuluq təsərrüfatında mühüm irəliləyiş etmiş oldular. İndi artıq onlar bu alətləri ilə ov edir, ovlanmış heyvanları parçalayır və Azıx düşərgəsinə gətirirdilər. Düşərgələrdə isə ovlanmış heyvanların dərisini soyur, ətinə yeyir, sümükləri Azıx düşərgəsinə tullayırdılar. İbtidai insanlar heyvan ovlayarkən kobud daş çapacaqlardan istifadə etməklə yanaşı, qaya və iri ağac parçalarından da istifadə edirdilər. Qədim zamanlardan ovçuluqla məşğul olmaq o qədər də asan deyildi. Çünki heyvanlar sürətlə qaçır və onlara iri qaya daşları ilə zərbə vurmaq çətinləşirdi. Ona görə qədim insanlar ovçuluqla daha sıx meşələr və iri uçurum qaya aralarında məşğul olurdular. İbtidai sakinlər çox vaxt ovlayacaqları heyvanları iri qayalıqlar arasına qovur və daha yüksəkdə duran adamlar daş məmulatı və iri daşlarla heyvanlara zərbələr vururdular.

Arxeoloji qazıntılar zamanı məlum olmuşdur ki, ibtidai insanlar Azıx düşərgəsinə ilk dəfə süni odla qədim Aşel mədəniyyəti dövründə tanış olmuş və ondan istifadə etməyə başlamışlar. Süni odun kəşfi ilə əlaqədar olaraq ibtidai insanların həyatında yeni bir inkişaf mərhələsi başlamışdır. Azıx düşərgəsinin ulu sakinləri ayazlı-şaxtalı qış aylarında soyuqdan qorunmaq üçün Azıx mağarasının VI və V təbəqələrində ocaq

yerləri hazırlamış və oddan istifadə etməyə başlamışlar. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx düşərgəsinin qədim Aşel dövrünə aid təbəqəsindən bir, orta Aşel dövrünə aid təbəqəsindən isə üç ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqədən aşkar edilmiş ocaq yerləri qaya daşları ilə əhatə olunmuşdur. Ocaq yerlərindən çoxlu yanmış heyvan sümükləri tapılmışdır. Bu, ibtidai Azıx sakinlərinin ovlanmış heyvanların ətinə ocaqda bişirib yediklərini göstərir (Hüseynov, 1982, 1984, 1985).

Azıx düşərgəsinin Quruçay mədəniyyətinə aid təbəqələrdən daş məmulatı arasında 4-5 kq ağırlığında olan nəhəng kobud çapma alətləri diqqəti cəlb edir. Hələlik ölkəmizin, Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ərazisində olan paleolit düşərgələrindən belə alətlər qeydə alınmamışdır. Bu alətləri şərti olaraq Azıx tipli kobud çapma alətlər adlandırmaq olar. Azıx qədim insan düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş Quruçay mədəniyyətinin əmək alətləri Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti kompleksinin arxeoloji materialları ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin Azıx düşərgəsinin Quruçay mədəniyyətini əmək alətlərinin tipologiyasında və texniki hazırlanmasında fərqli cəhətlər və xüsusiyyətlər də vardır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azıx qədim insan düşərgəsində Quruçay

mədəniyyəti dövrü uzun müddətdən sonra Aşel mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Azıx mağarasının V və VI təbəqələrindən qeydə alınmışdır. Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət qalıqlarının elmi təhlili ibtidai insanların ilk dini təsəvvürlərinin meydana çıxmasına, ibtidai incəsənətə, ibtidai tikililərin meydana çıxmasına dair zəngin elmi məlumatların əldə olunmasına və həmin məsələlərə dair müəyyən elmi fikirlər söyləməyə şərait yaratmışdır (Hüseynov, 1982, 1985).

1972-ci ilin arxeoloji tədqiqatları zamanı Azıx düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqəsindən mağara divarının sağ tərəfində qaranlıq bir yerdən 3 ədəd mağara ayısının kəlləsi aşkar olunmuşdur (şəkil 57). Mağaranın bu sahəsi olduqca möcüzəli bir guşədə yerləşir. Bu hissədə qaya rəfi təbii surətdə əmələ gəlmişdir. Məhz bu rəfdə mağara ayılarının kəllələri qoyulmuşdur. Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olundu ki, düşərgənin bu sahəsində mağara ayılarının kəllə və çənələri ibtidai insanlar tərəfindən oyulmuşdur (Hüseynov, 1975, 1985). Bu proses qədim adamların ilk ibtidai dini görüşləri barədə məlumat verir və Azıx sakinlərinin mağara ayılarının kəllələrinə bir növ sitayiş etdiklərini söyləməyə imkan yaradır. Bu, ilk dəfə olaraq Azıx düşərgəsinin orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsində

müəyyən olunmuş və ibtidai Azıx sakinlərində ilk dini görüşlərin və təsəvvürlərin meydana çıxmasını orta Aşel dövründən başlanmasını söyləməyə əsas verir. Qafqazın Kudaro-1 və Fransanın Konde-l-Araqo mağara düşərgələrinin də orta Aşel dövrünə aid təbəqələrindən ibtidai insanların dini görüşlərinə aid maddi mədəniyyət nümunələri qeydə alınmışdır (Lübin, 1977, 1979; Lümley, 1969; Lübin, 1998).

Azıxın V təbəqəsində mağara ayılarının kəllə qapaqlarının qaranlıq bir guşədə qoyulması, görünür, düşərgənin bu sahəsi müqəddəs yer hesab olunmuş və ona görə də ibtidai adamlarda ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxmasına şərait yaratmışdır. Eyni zamanda Azıx düşərgəsinin orta Aşel təbəqəsindən zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin qeydə alınması, müqəddəs sahənin müəyyən olunması Azərbaycanın ibtidai adamlarında ilk dini təsəvvürlərin və görüşlərin orta Aşel mədəniyyəti dövründən, yəni 350 - 400 min il bundan əvvəl meydana çıxmasını söyləməyə imkan vermişdir.

Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin gizli yerindən qeydə alınmış ayı kəllələri içərisində bir ədədinin üzərində olan xətlər diqqəti cəlb edir. Həmin ayı kəlləsinin üzərində 8 əyri xətt çəkilmişdir. Xətlərin ayrı-ayrılıqda uzunluğu 15, 18, 20, 21, 30, 36, 45 və 47 *mm*-dir. Bu ölçülərdən müəyyən etmək olur ki, xətlərin uzunluğu və onların arasındakı məsafələr eyni deyildir.

Xətlərin hamısı dişli daş alətlə çəkilməmişdir. Güman etmək olur ki, ayı kəlləsi üzərində çəkilməmiş xətlər azıxantropların ideoloji və mənəvi aləmi ilə bağlı olaraq meydana çıxmışdır. Maraqlıdır ki, ayı kəlləsi üzərində olan xətlərin 7-si bir-birinə paralel, 8-ci isə çarpaz çəkilməmişdir. Arxeoloji ədəbiyyatlarda belə tapıntıya nadir hallarda rast gəlmək olur. Bu xətlərin ibtidai insanlarda say göstərdiyini və yaxud daş məmulatı üzərində 7 rəqəmin müqəddəs rəqəmlər olduğunu söyləmək olar. Lakin bəzi tədqiqatçılar isə bu xətlərin ibtidai insanlarda ilk incəsənət, ilk təsvirlərin meydana çıxması əlaməti olduğunu göstərir. Professor Stolyarın fikrincə, ayı kəlləsi üzərində olan xətlər ibtidai insanların ilk incəsənət təsvirlərinin meydana çıxmasını göstərir və təsvirlər qaya təsvirlərindən olduqca qədimlərdə meydana çıxmışdır (Stolyar, 1978).

Azıx mağara düşərgəsinin V təbəqəsindən tapılmış ayı kəlləsi üzərində xətlərə bənzər tapıntı Almaniyanın Turinqi ərazisində olan Bilsinsibəndən aşkar olunmuşdur (Borisovski, 1979).

Azıx mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, ulu sakinlərimiz orta Aşel mədəniyyəti dövründə düşərgənin içərisində torpaqda qazma üsulu ilə ocaqlar qurmuşlar. Aparılan elmi axtarışlar zamanı düşərgənin orta aşel təbəqəsindən üç ocaq yeri qeydə alınmışdır.

Ocaqlardan biri 4 kv. m sahəni əhatə edir. Maraqlıdır ki, ocağın hər tərəfinə yandırılmış ağac külündən dərin sədd çəkilmişdir. Əsas diqqəti cəlb edən cəhət ocağın yanında əhəng daşlarından qurulmuş divar qalığının müəyyən olunmasıdır. Divar qalığının hündürlüyü 30 sm-dən bir qədər artıq idi. Bu divarın yanında daha bir kiçik ocaq yeri aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, ocağın hər iki tərəfi yastı əhəng daşları ilə əhatə olunmuşdur. Azıxda orta Aşel mədəniyyətinə aid təbəqəsindən üç ocaq yerinin qeydə alınıb tədqiq olunması düşərgənin qədim sakinlərinin ictimai-iqtisadi həyatında ocağın mühüm yer tutduğunu göstərir. Azıx düşərgəsində zəngin ocaq qalıqlarının müəyyən olunması ibtidai insanların mənəvi aləmində onun əsaslı mövqe tutmasına dəlilət edir (Hüseynov, 1982, 1985).

Azərbaycanın qədim insan düşərgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Paleolit dövründə ibtidai tikililərin meydana çıxması elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir. Bütün Qafqaz və Yaxın Şərq ərazisində Paleolit dövrünə aid ilk ibtidai tikinti yeri Azıx düşərgəsinin V təbəqəsində müəyyən olunmuşdur (Hüseynov, 1985). Fransa ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Terra-Amata düşərgəsindən də qədim tikinti yeri aşkar olunmuşdur. Professor A.Lümleyin fikrinə görə, Terra-Amata düşərgəsində qeydə alınmış qədim tikinti yerində ibtidai adamlar müvəqqəti yaşamışlar (Lümley, 1969). Azıx və

Terra-Amata mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı qeydə alınmış ibtidai tikinti yeri hazırda ən qədim tikili yeri hesab olunur və ilk memarlığın tarixi də bu zamandan, yəni orta Aşel mədəniyyəti dövründə hesab olunur.

Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, istər Azərbaycanın, istərsə də Qafqaz və Yaxın Şərq ölkələri ərazisində 120 min il bundan əvvəllər son Aşel mədəniyyəti Mustye mədəniyyəti ilə əvəz olunmuş və qədim sakinlərin həyatında mühüm inkişaf baş vermişdir (Cəfərov, 2004).

Ümumiyyətlə, Azıx düşərgəsinin qədim və orta Aşel mədəniyyətlərinə aid təbəqələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində ibtidai icma dövrünün tarixinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri tapılmışdır. Tapılmış arxeoloji materiallar əsasında ulu Azıx sakinlərinin qədim və orta Aşel dövründə əsasən ovçuluqla məşğul olduqları müəyyən edilmişdir. Düşərgədən tapılmış fauna qalıqları əsasında müəyyən olunmuşdur ki, ovçuluq təsərrüfatının əsasını mağara ayısı və müxtəlif maral növləri təşkil edir. Ümumiyyətlə, azıxantropların ən çox ovladıqları heyvanlar içərisində ayı faiz hesabı ilə birinci, maral isə ikinci yeri tutmuşdur. Həmin heyvanların belə çox ovlanması, ilk növbədə, ibtidai sakinlərin iqtisadi tələbatlarından irəli gəlmişdir. Eyni zamanda güman etmək olar ki, ayı və

maralların ovlanması qədim mağara adamları üçün daha əlverişli olmuşdur. Qədim azıx sakinləri bu heyvanların sümüklərindən əmək alətləri də hazırlamışlar. Aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Azıx düşərgəsinin V-VI təbəqələrindən kobud şəkildə yonulmuş sümükdən əmək alətləri qeydə alınmışdır (Hüseynov, 1975, 1985).

İstər Avropa, istərsə də Qafqaz paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı ibtidai insanların mənəvi aləmini əks etdirən zəngin maddi mədəniyyət nümunələri əldə olunmuş və həmin arxeoloji materiallar əsasında ibtidai insanların həyat tərzi, alət hazırlama xüsusiyyətləri və mənəvi aləmi tədqiq olunmuşdur (Lümley, 1969, 1998, 2000).

Aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində dünyanın paleolit düşərgələrindən aşkar olunmuş Aşel mədəniyyətinə aid abidələrindən maral və ayı sümüklərinin daha çox aşkar olunması alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Eyni zamanda bu heyvanların bəzən kəllə qapaqlarının düşərgənin giriş hissəsinin küncündə və yaxud qaranlıq guşədə qoyulması müəyyən ayinlərlə əhatə olunmuşdur. Bu tapıntılar təsadüfi hadisə olmayıb, əksinə, o dövürün ideologiyasının və yaxud da ilk ibtidai dini təsəvvürlərin meydana çıxması ilə əlaqədar olmuşdur. Burada başlıca olaraq maraq doğuran hadisələrdən ən əsası mağaralarda ayı kəllələrinin gizli yerdə saxlanmasıdır. Mağara ayısı kəllələrinin Azıx

düşərgəsinin gizli guşəsində, ocaqların qabaq hissəsində qoyulması, eyni zamanda bu sümük məmulatının digər heyvanların sümükləri ilə birlikdə qoyulması və başqa xüsusiyyətlər qədim azıxantropaların dini təsəvvürləri ilə, onların bir növ sitayiş etmələri ilə əlaqədar olmuşdur.

Azıx düşərgəsinin Aşel mədəniyyətinə aid tapılmış ibtidai insanların mənəvi dünya görüşlərinə aid arxeoloji tapıntılara oxşar maddi mədəniyyət nümunələri Cənubi Osetiyanın Kudaro, Fransanın Kondel-Araqo, Lazaret və digər paleolit abidələrindən qeydə alınmışdır (Lübin, 1977, 1979; Lümley, 1969, 1998).

Azərbaycan və dünyanın ayrı-ayrı paleolit düşərgələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, insan cəmiyyətinin ibtidai inkişaf dövründə Aşel mədəniyyəti sona çatdıqdan sonra yeni bir inkişaf mərhələsi Mustye mədəniyyəti başlanmışdır. Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Aşel mədəniyyətindən fərqli olaraq Mustye mədəniyyəti dövründə ayrı-ayrı düşərgələrdə yerli xüsusiyyətlərdən asılı olaraq müxtəlif arxeoloji mədəniyyətlər mövcud olmuşdur. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar. Artıq əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış əmək alətləri – kobud çapma alətləri, əl çapacaqları insanların yeni tələbatlarını ödəmir və daha möhkəm, universal əmək alətlərinin hazırlanmasına başlamış və levallua

texnikası əsasında itiüclular meydana çıxmışdır. Bu dövrdən etibarən ovçuluq genişlənmiş və ayrı-ayrı icma birlikləri meydana çıxmışdır. Bu dövrdə qədim insanlar daha geniş ərazilərdə məskunlaşmağa başlamışlar. Onların əsas məşğuliyyəti müxtəlif daşlardan əmək alətləri hazırlamaq və ovçuluqdan ibarət olmuşdur (Hüseynov, 1985; Lübin, 1977).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid düşərgələrdən neandertal tipli insanların qəbirləri aşkar olunmuşdur. Demək, artıq mustye dövründə neandertal tipli insanların həyatında dəfn adəti meydana çıxmış və onlarda bəzi dini görüşlər formalaşmağa başlamışdır. Bu fikrimizi Mustye abidələrindən tapılmış paleoantropoloji tapıntılar da təsdiq edir. 1924-cü ildə Krımın Kiik-Koba mağarasında yaşlı adamın ətraf sümükləri və onun yanında uşaq skeletinin sümük qalıqları tapılmışdır. 1938-ci ildə Özbəkistanın Teşik-Taş mağarasından 8-9 yaşlı neandertal oğlan uşağının kəlləsinə digər sümük qalıqları aşkar olunmuşdur (Okładnikov, 1940). 1960-cı ildə Gürcüstanın Sakajiya mağarasında neandertal insanın sümük qalıqları aşkar olunmuşdur (Qobunya, 1961). 1978-ci ildə Qafqazın Barakayevsk mağarasında arxeoloji qazıntılar zamanı V.P.Lübin neandertal insanın çənəsini aşkar etmişdir. 1950-1951-ci illərdə İraqın Şanidar düşərgəsinin Mustye mədəniyyətinə aid təbəqəsindən 6 nəfər yaşlı adamın və bir uşağın skeleti

tapılmışdır. (Ranov, 1979; Korobkov, 1978; Lübin, 1998).

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Mustye mədəniyyətinə aid Tağlar, Azıx (III təbəqə), Daşsalahlı, Buzeyir, Qazma, Damcılı və başqa mağara düşərgələri aşkar olunmuşdur. Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Mustye dövründə daşdan əməl alətləri hazırlamaq üçün xammal toplamaqla xüsusi qrup insanlar məşğul olmuşlar. Digər insan qrupu isə düşərgələrə gətirilmiş çaydaşlarından əmək alətləri hazırlamışdır. Ona görə də daimi yaşayış yeri olan düşərgələrdə arxeoloji qazıntılar zamanı təbii çaydaşları ilə birlikdə onlardan hazırlanmış əmək alətləri, istehsal tullantıları, qəlpələr, lövhələr və nukleuslar aşkar olunmuşdur.

Azərbaycanda Tağlar mustye düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar respublikamızın ərazisində Mustye mədəniyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu göstərmişdir. Eyni zamanda Tağlar düşərgəsinin bütün Qafqaz və Yaxın Şərqi ərazilərində əsas mədəniyyət mərkəzi olması və Tağlar mustye düşərgəsində hazırlanmış əmək alətlərinin hələ Mustye mədəniyyəti dövründə İran və İraq ərazilərində yayılması maddi mədəniyyət qalıqları əsasında sübuta yetirilmişdir. Maraqlıdır ki, Tağlar mağara düşərgəsinin bütün təbəqələrində ocaq layları müəyyən olunmuşdur. Bu düşərgə sakinlərinin həyatında ocağın mühüm rol oynadığını göstərir. Düşərgədən

aşkar olunmuş sümük məmulatının müəyyən qismi odda yandırılmışdır (Cəfərov, 1983, 1999, 2004).

Damcılı düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində qırmızı boya aşkar olunmuşdur. Lakin Damcılı düşərgəsinin stratigrafiyası qarışıq olduğu üçün onun hansı dövrə aid olmasını müəyyən etmək qeyri-mümkündür (Hüseynov, 1973, 1975).

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, uzun müddət davam etmiş Mustye mədəniyyətini 35-33 min il bundan əvvəl üst Paleolit dövrü əvəz etmişdir. Azərbaycanda üst Paleolit 35 min il bundan əvvəl başlamış və 12 min il bundan qabaq sona çatmışdır (Cəfərov, 1994, 2004).

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, üst Paleolit dövründən başlayaraq, Azərbaycanın dənizkənarı və çay vadilərində yerin üst quruluşu tamamilə formalaşmış, dəniz geri çəkilməyə başlamış və düzən sahələr genişlənməmişdir. Xəzər dənizinin qədim və orta Paleolit dövründəki hücumları dayanmış, çay şəbəkələri həmişəlik öz yataqlarını müəyyənləşdirmişdir. Çay yataqları aşağı düşüb öz yataqlarını möhkəmləndirdikcə, Azərbaycanın qədim sakinləri yenidən quruya çevrilmiş sahələrdə özlərinin düşərgələrini salmışlar.

Üst Paleolit dövründə ovçuluq daha da genişlənmişdir. Bu dövrdə qədim insanlar əsasən Qafqaz maralı, dağ keçisi, cüyür, ceyran və başqa heyvanları ovlamışlar.

Üst Paleolit mədəniyyətinə keçid qədim insanların həyatında, təsərrüfatında, həyat tərzində, ideologiyasında və əmək alətlərinin hazırlanmasında mühüm dəyişiklərə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə daşdan və sümükdən daha incə və universal əmək alətləri hazırlanmışdır. Artıq üst Paleolit dövründən başlayaraq daş və heyvan sümükləri üzərində incəsənət nümunələri meydana gəlmiş və üst Paleolit dövründə prizmaşəkilli nukleuslardan yeni texniki üsullarla hazırlanmış uzunvari, bıçaqşəkilli çaxmaqdaşı lövhələrdən qaşov, qaşovcuq, tiyə, biz, ucluq və s. kimi daş alətlər hazırlanmışdır. Bu alətlərin çoxu sümük və ya ağac dəstəkli (saplaqlı) olmuşdur. Daş alətlərlə yanaşı, sümükdən hazırlanmış biz, bıçaq, qarmaq, süngü, iynə və s. alətlərdən də istifadə olunmuşdur. Son Paleolit dövrünün insanları əsasən mağaralarda, qazmalarda və əsasən yerüstü daxmalarda yaşayırdılar. Azərbaycanda üst Paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri Tağlar düşərgəsinin II təbəqəsindən, Damcılı mağarasından Yataq yeri, Zar açıq yaşayış məskənlərindən Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən, Masallı rayonunun Hişkədərə kəndindən və Viləş çay vadilərindən qeydə alınmışdır (Cəfərov, 2005).

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, üst Paleolit dövründə zəngin qəbir avadanlığına malik müxtəlif dəfn adətləri mövcud olmuşdur. Bu dövrün insanları fiziki cəhətdən (neantrop, kromanyon və s.) müasir insan formasında olmuşlar. Azərbaycan ərazisində üst Paleolit XII minillikdə Mezolit mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Bu vaxtdan insanların mənəvi həyatında daha mühüm dəyişikliklər baş vermişdir.

2001-2005-ci illərdə Ə.Q.Cəfərovun Avropa alimləri ilə apardığı Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramının elmi tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Daş dövrü sakinlərinin mənəvi aləmində planetimizin ilk sakinlərinin həyatında oxşar xüsusiyyətlər çox olmuşdur (Cəfərov, 2004).

Ə.Q.Cəfərovun Fransada apardığı elmi tədqiqat işləri zamanı Fransanın dünya şöhrətli Vallone, Terra-Amata, Konde-Araqo, Lazaret paleolit düşərgələrindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqları ilə çoxtəbəqəli Azıx paleolit düşərgəsinin qədim aşel və mustye arxeoloji mədəniyyətlərinə aid tapılmış əmək alətlərinin tipologiyasında oxşar əlamətlər qeydə alınmışdır. Eyni zamanda qeyd olunan qədim insan düşərgəsində məskunlaşmış insanların ovçuluq təsərrüfatında da oxşar xüsusiyyətlər izlənmişdir (Cəfərov, 2006).

İlk ibtidai insan yarandığı gündən yaşamaq üçün təbiətə mübarizə aparmışdır. O, çaydaşından alət hazırlamaqla gələcək

həyat fəaliyyətinin uğurlarının təminatını yaratmışdır. Zaman keçdikcə həmin daş alət təkmilləşmiş və ulu sakinlərin həyatının, təsərrüfatının və mənəvi aləminin zənginləşməsinə xidmət etmişdir.

XI FƏSİL

AZƏRBAYCANIN YERÜSTÜ (AÇIQ) DAŞ DÖVRÜ

ABİDƏLƏRİ

1. Aşel dövrü

Azərbaycanın yerüstü paleolit düşərgələri əsasən Aşağı Xəzər (Gürgən) dövründə, Poylu- Yağlıca arası ərazidə, indiki Kür

çayının hər iki sahilini əhatə etmiş böyük göl hövzəsinin ətrafında qeydə alınıb tədqiq edilmişdir (Mənsurov, 2005).

Açıq paleolit düşərgələrini geoloji, arxeoloji ardıcılıqla vermək daha məqsədə uyğundur. Respublikamızın ərazisində ən qədim (hələlik) açıq (yerüstü) paleolit düşərgəsi (abidəsi) Qara düzdür. Arxeoloji meyarla orta aşelin əvvəlinə, geoloji təsəvvürlə Bakı (mindel) əsrinin əvvəlinə (başlanğıcına), arxantropların paleoantroplara keçid mərhələsinə zəmin yaradan dövrünə aid etmək olar (Mənsurov, 2005).

Qara düz abidəsi 1988-ci ildə qeydə alınmışdır. Yaşayış yeri Kür çayının sol sahilində, Ceyrançölün Ağ göl sahəsinin şimal-şərqində, Keşik dağının cənub ətəyi maili düzənlikdə, Abşeron-Bakı yaşlı terras üzərində yerləşir. İbtidai insanın əmək fəaliyyətindən qalmış əşya çay çöküntüsündən götürülmüş vulkan mənşəli qara rəngli andezit daşından düzəldilmişdir. Daş məmulatı içərisində bir neçə yüz ədəd nüvə, qəlpə, lövhə və onlar üzərində hazırlanmış alət vardır. Əldə olunmuş daş materialının üçdə bir hissəsini alətlər təşkil edir. Təhlil-təsnifat içləməsi göstərir ki, abidə xammalın ilkin seçilmə, nüvə hazırlama, qəlpə-lövhə alma istehsalı, qismən də alət düzəltmə yönümlü olmuşdur. Abidədə 205 ədəd daş məmulatı tapılmışdır.

Nüvələr (23 ədəd) bir neçə başlanğıc-sınaq mərhələsində (ölçüsü 18 *sm*), digər qismi orta işlənmə həddində, əksəri son qəlpələmə vəziyyətindədir.

Birinci iki növ nüvələr bir vurma səthli, bir üzü işlənmişdir. Son həddə qalmış nüvələr də bir üzdən işlənmişdir. Lakin başlıca olaraq bir vurma səthli, radikal qəlpələmə sistemli nüvənin eninə və uzununa vurma səthli olub, xaç şəklində qoparılmış və birgə iki qütbündə vurulub lövhə alınmış üçbucaq şəkilli nüvə, onlara müvafiq gələn qəlpə daş məmulatı arasında olduqca azdır.

Qara düz abidəsində maraqlı texniki üsul nüvələri, kliver (balta) iskənə, qaşov, yonucu tipli alət kimi işləmək nəzərə çarpır. Bu emalatxana düşərgədə iti uclu və bütöv biryanlı, ikiyanlı alətlər (qaşov) azlıq təşkil edir. Bu da həm abidənin qədimliyi, ilkin istehsal-yarım fabrikat hazırlama məntəqəsi rolunu oynaması ilə izah edilə bilər. Burada mükəmməl işləkli alətlər, iriölçülü lövhələr bariz şəkildə nəzərə çarpır.

Ağır iri alətlər – kliver (balta, haşero), iskənə tiplilər. Birincilərdə, sanki qabarıq qalın düzbucaqlı nüvənin yanlarını düz vurub və əks ucunu yuxaldıcı qoparmaqla işlənmişdir. İskənə şəkilli alətlərdə nüvə qalığı üzərindədir, onların iki üzü də işlənmişdir. Əks ucları qalın və hamardır.

Qara düzdə dişli-gəzli və dimdik, buruncuq şəkilli alətlər iri ağır alətlər kimi massiv hazırlıqlar üzərində düzəldilmişdir. Onların kəsmə, sıyırma, çapma sahəsində istifadə olunmasını söyləmək olar.

Qaşovlar az olsa da orijinal və dövrə xarakterik alətlərdir. Trapes formalıdır. Yanları maili vurulub yuxaldılıb, enli ağzı iri fasetlərlə işlənmişdir. Yanlarında dəstəyə bərkitmək üçün yivlər açılmışdır. Bunlar yastı təbii andezit parçaları üzərindədir. Əsasları düzdür. Qəlpələr üzərində alt üzdən dişəkli alətlər də vardır. Yuxarı ucu çəp vurulmuş uc qaşovu qabarıq və düz ağızlı qaşovlarda üstün yer tutur. Alətlərin bir qismini çoxfunksiyalı alətlər təşkil edir. Onlar qısa yuxa lövhələr üzərindədir. Gah alt, gah da üst üzdən itiləndirici dişəklə işlənmişdir. Küncləri yonma, sıyırma iş elementlidir. Deşmə, burma işlərində istifadə oluna biləcək alətlər də vardır. Hələ ibtidai insanın əmək fəaliyyəti dairəsinin cəmi bir neçə əməliyyatı əhatə etdiyi duyulur.

Lövhələr üzərində olan alətlər də maraqlıdır. 7-si iri, 10-u orta ölçüdədir. Bir yanı adətən təbii qabıqda, o biri yanı dişəkdədir. Bəzilərinin uzunluğu 15 sm-ə çatır, eni 4-5 sm arasındadır. Əsasən bıçaq kimi və nizə ucluğu rolunda çıxış edə bilərdi. Bir ədədi iki ucda da kəsilmiş və altdan üstə tərəf işlənmişdir. Bəzən ucları itilənmişdir.

Kəsərlər qalın massiv qəlpələrin aşağı və ya yuxarı ucunda iki üzdən də yardımçı işlənmələrlə alınmışdır. Ağız hissəküncündə işlək yer vardır. Bərk material üzərində istifadədən kütləşmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, Qara düz abidəsində nüvələr və arıtlama qəlpələri qabarıq nəzərə çarpır. Alətlər xüsusi qəlpə və lövhələr üzərində hazırlanmışdır. Bununla belə tapıntı sahəsinin bəzi kvadratlarından bütün parametrləri qədim aşelə uyğun qəlpə və lövhələr tapılmışdır. Qəlpələr enli, uzunsov nazikdir. Lövhələr düzgün biçimli, paralel yanlı və kifayət qədər uzundur. Amma bu qəbil hazırlıqlar ikinci işlənməyə uğramamışdır. Ola bilsin, yararlı hazırlıqlar başqa yerə - ov bərəsində və ya müvəqqəti dayanacaq məntəqəsinə aparılmaq üçün hazırlanmışdır. Belə səhnələri biz Qayalıda, Çaxmaqlıda və Daşsalahlıda müşahidə edə bilirik. Qara düzü emalatxana – düşərgə adlandırmaq olar. Alətlərin bəzi nümunələri 142-ci şəkildə göstərilmişdir.

Ceyrançöldə digər aşel abidəsi Sarı burundur. Yaşayış yeri Ağ göldən şərqə, Karvan dərəsinin tirələrarası düzənliyə çıxdığı sahədə, təpə ətəyi ərazidə yerləşir. Abşeron-Bakı çay terrası üzərində salınmışdır. Qara düz abidəsində olduğu kimi, Sarı burun qədim paleolit yaşayış yerində də xammal kimi andezit daşından istifadə edilmişdir. Mütəxəssislərin fikrincə, andezit cinsli daş süxurları çay vasitəsilə Kiçik Qafqaz dağlarından gətirilmişdir.

Belə ki, Qabırrı (İori) çay vadisində belə süxurlara rast gəlinməmişdir.

Sarı burun ərazisindən 80-ə yaxın daş məmulatı tapılmışdır. Materiallar relyefin üst çöküntü qatı ilə əlaqədardır. Onların aşınmaya cüzi məruzluğu, tillərin itiliyi, sığallanma və diyirlənmənin hiss olunmaması, hətta bəzilərinin üzərində yüngül patinadan əlavə əhəng qabığıının yaranması məmulatın lay tərkibində olmasına və çöküntü daxilindən yaxın dövrlərdə üzə çıxmasını göstərir.

Daş məmulatı arasında nüvələr qabarıq yer tutur (26 ədəd) və bir neçə tipdə təmsil olunmuşdur. Qoparmalar bir üzdən getmişdir. Formalarına görə orta və son həddə qalmış nümunələri nəzərə çarpır. Bir qism nüvənin üzərində paralel izlər olmaqla yarı boyu üstə tərəf xırda fasetlər getmişdir. Tısağa şəkilli nüvələr də vardır. Qəlpələnməyə hazırlanmanın bir səpkili əlamətləri və nüvələr üzərində neqativləri levallua prinsipində olduğunu göstərən dəlillərdir.

Bu qədər levallua xarakterli nüvələrin mövcudluğu qarşısında onlara müvafiq qəlpə və lövhələr cüzi miqdardadır. Alətlər başlıca olaraq üz və çıxdaş qəlpə üzərində hazırlanmışdır. Çopperlər (5 ədəd), balta (haşero) tipli alət (2 ədəd), qaşovlar (4 ədəd). Sonuncu alətlər biryanlıdır, ağız hissələri yarım dik sıgallı retuşludur. Mükəmməl işlənmiş nümunələri vardır. Kina tipli

qaşov diqqəti daha çox cəlb edir. Uc qaşovları qısa qəlpə və lövhələrdə formalaşmış, yuxarı ucları əsas iş elementi kimi dişəklənsə də hazırlığın adətən bir yanı alt üzdən dişəklənmişdir.

Sarı burun abidəsində lövhələr xüsusi seçilir. Bəzilərinin uzunluğu 8-15 *sm*, eni 3-7 *sm*, qalınlığı 1,5-2 *sm*-dir. Bu yaşayış yeri üçün orijinal, dəhrə formalı alətlər xarakterikdir. Ona görə də onları “Ceyrançöl tipli dəhrə formalı alət” kimi qeydə almağı məqsədəuyğun hesab edirik. Bu tipə yaxın daha massiv və qədim alət Azıx (Hüseynov, 1975), Kudara (Lübin, 1980) və Soni (Kalandadze, 1965) mağara düşərgəsinin aşel təbəqələrindən əldə olunmuşdur.

Yerüstü paleolit düşərgələrinin böyük bir qrupu Kür çayının sağ sahilı boyu, Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəklərində, aşağı dağlıq qurşağında aşkar edilmişdir. Bunların sırasında ən böyüyü və həm də qədimi Qayalı abidəsidir. O, Qazax rayonunun II Şıxlı kəndindən 7 *km* cənubda, Acı dərənin yuxarısında, Kəkil dağının şərq ətəyində yerləşir. Material hündür terras üzərində qalmışdır. Cənub və şimal səmtlərində sərt yamaclı dərə vardır. Abidə 1965-ci ildə axtarış kəşfiyyat işləri zamanı qeydə alınmışdır. Tədqiqatlar sonrakı beş ildə davam etdirilmişdir. 3017 daş məmulatı tapılmışdır.

1967 və 1969-cu illərdə geomorfoloq N.Ş.Şirinov paleolit abidələri mövcud olan rayonlarda xüsusi geomorfoloji tədqiqat işi

aparmışdır. Onun fikrincə tapıntı yeri Acı dərənin yuxarı sahəsi, Göyvəlli çökəkliyində, Kəkil dağının cənub-şərqində aşınma yığımlı 58 m-lik terras üzərindədir. Terrasın yaşı alt Xəzərə (Gürgən), Avropa geoloji xronologiyası ilə Ris dövrünə müvafiq gəlir.

Qayalı yaşayış yerində geoloji-coğrafi şəraiti aydınlaşdırmaq üçün 1x1,5 m ölçüdə qərb-şərq istiqamətində yoxlama xəndəyi qazılmışdır. Kəsikdə aşağıdakı horizontlar görünmüşdür:

- 1) qara torpaq və itikünc çınqıl daş qırıntılı qat – 0,1-0,12 m;
- 2) sarımtıl-boz rəngli qumluca və çınqıl daş qarışıq qat – 0,13-0,25 m;
- 3) çınqıl daşlı göyümsov rəngli aşınma qabıqlı qat – 0,26-0,75 m;
- 4) tərkibində rəngarəng linzavari zehləri olan dəmir marqans qatı – 0,76-1,03 m.

3-cü və 4-cü geoloji laylar arasında nazik gips (qarğa düzü) horizontu yatmışdır. 4-cü horizontdan alta qalın bentonit gilləri gedir.

Qayalı abidəsində daş məmulatına 2-ci horizontda və 2-ci ilə 3-cü horizontlar qovşağında təsadüf edilir. Materialın əksəriyyəti yuyulma-yığılma şəraitindən asılı olaraq müxtəlif vəziyyətdə yer üstünə çıxmışdır.

Abidədə alət, nüvə və qəlpə hazırlamaq üçün göyümsov, yaşımtil və bozumtul rəngli fəlzit cinsli çaxmaqlaşmış kövrək, cingiltili daşlardan istifadə edilmişdir.

Yoxlama qazıntısından əldə olunan artefaktlar itiküncü, təbii rəngli və bəzən əhəng qabığı ilə örtülüdür. Ümumiyyətlə, əksəriyyətinin til və yanları itidir, üzəri yüngül patınalıdır. Patınlaşmanın (cəng bağlama) müxtəlif tərzdə olması daş süxurunun rəng çalarlığı və çaxmaqlaşma dərəcələrindən asılı olmuşdur.

Qayalı paleolit tapıntı yeri bilavasitə xammalın qaya və yumrular şəklində üzə çıxdığı dairədədir. Daş məmulatlarının böyük ölçülərdə olması istifadə olunan süxurların istənilən ölçülərdə rast gəlinməsi ilə izah edilir.

Daş kötükçələrin (nüvələr) ilkin formada biçimləri çox vaxt 22x11x9 *sm*-ə çatır. Burada başlanğıc, ilkin qəlpələmə və orta həddə qalmış nukleuslar qabarıq yer tutur. Qəlpə alma imkanı tam qurtarmış nüvələr də yox deyildir. Daş məmulatının üçdə iki hissəsini, arıtlama, tullantı xarakterli qopuqlar təşkil edir.

Abidədə materialın-xammalın ilkin formaları, onların seçilməsi, vurma səthlərinin açılması, üz qabığının təmizlənməsi, nüvəni qəlpələməyə hazırlama gedişinin sonunda üst və yan “qabırğa” tillərinin sıyırılıb götürülməsi istər nüvələrin, istərsə də tullantıların üzərində aydın nəzərə çarpır.

Daş kötürçələrin uzunsov, oval, düzbucaqlı, iki üzdən də qabarıq, dairəvi bir vurma səthli eninə qəlpələnmiş aşel tipli, piramida və prizma formalarında təmsil olunmuşdur.

Daş məmulatının üçdə birini alət və nüvələr təşkil edir.

İri ağır (nukleusvari, kobud vurma, mono fas, unifas tipli) alətlər, qəlpə və lövhə üzərində hazırlanmış qaşovlar – qabarıq ağız tutacaqlı, asimmetrik, bucaqvari, eninə ağızlı, alt üzdən işlənmiş, uc qaşovları – enli oval ağızlı, hazırlıqların küncələrində formalaşmış adi düz ağızlı, vurma səthi üstdə, ensiz qabarıq ağız, buruncuqlu, çıxıntılı, iskənə formalı alətlər, bəsit kəsərlər, deşicilər, təbii tutacaqlı bıçaqlar, gəzli və dişli (bir neçə müxtəlif dimdikşəkilli alətlər, iki başlı, iki üzlü) işlənmiş nümunələr təmsil olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün keyfiyyətlərlə ehtiva olunmuş, tipik levallua qəlpələri azdır, onların böyük hissəsi atipikdir. Qayalı abidəsindən tapılmış daş məmulatının texniki göstəriciləri aşağıdakı kimidir:

Levallua indeksi – 9,7%;

Lövhə indeksi – 6,81%;

Vurma səthlərinin işlənməsi (ümumi) – 25,0%;

İncə işlənmə indeksi – 2,71%.

Bunlar bütövlükdə bu məmulatın qeyri levallua və xüsusi işləməli vurma səthinin olmadığı kompleks kimi xarakterizə edir.

Nüvələrin hazırlanma üsulları və onların formalarından, eləcə də xeyli qəlpələnmiş nümunələrin üzərindəki neqativlərdən tam aydın etdik ki, abidədə bir neçə tipi nəzərə almasaq, seriyalar təşkil edən çoxnövlü nüvələrin hamısı levallua xarakterlidir. Belə olduqda bizim haqqımız var ehtimal edək ki, Qayalı sakinlərinin bir neçə istiqamətli hərəkətləri levallua göstəricilərinin yekununu təhrifə gətirib çıxarmışdır. Əhəmiyyətli sayda yaxşı hazırlıqlar (levallua qəlpə və lövhələri) bütün aydınlığı ilə görünür ki, qədim insanlar tərəfindən Qayalıdan daimi yaşayış yerlərinə aparılmışdır. Ola bilsin ki, müəyyən növ alətlər mövsümi ov bərələrinə də götürülə bilərdi. Qəlpələr üzərində ikinci işləmə (dişəkləmə)də iri və orta ölçülü fasetlərdən, dişli, pullu, iri hamar retuşdan, yonma üsulu, kəsəcik, sıyırma, yastı-qabarıq qoparmalı fəndlərdən istifadə edilmişdir.

Materialın təhlili göstərir ki, düşərgə emalatxana yönümlü abidə olub, daş kötükçələr hazırlamaq və onların arıtılmasından alınan xammal üzərində alət düzəltmək olmuşdur. İnkişaf etmiş texniki üsulla hazırlanmış nüvələrin seriyalarla çıxış etməsinə baxmayaraq düzgün biçimli növbənöv qəlpə və lövhələr yaşayış yerində qalmamışdır. Bu da forması əvvəlcədən nəzərdə tutulub qoparılaq alınmış hazırlıqların başqa yerə aparılıb istifadə edildiyini göstərir. Qayalıqdan tapılmış daş məmulatının nümunələri şəkil 143-149-da göstərilmişdir.

Daş məmulatı içərisində çoxlu miqdarda nukleus üçün hazırlıq və saysız qopuqlar (arılma məhsulu) vardır.

Qeyd etdiyimiz kimi nüvələri formaya salma texnikası və onların tipləri yalnız bu abidəyə məxsusdur. Onların bəzilərinə ətraf ölkə abidələrində də rast gəlinmir. Ona görə də bu nüvələri “qayalı tipli nüvələrə hazırlıq formaları” adlandırmaq daha məqsədə uyğundur.

Amma tipologiya və dişəkləmə üsullarına Qərbi Azərbaycan və ona bitişik ərazi abidələrində oxşarlıq vardır. Qayalı daş məmulatının təhlili imkan verir deyək ki, yaşayış yerində eyni qədim insan dəstəsinin bir neçə nəslə əmək fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Daş məmulatı üzərində müşahidələr texnikada təkmilləşməni, tipologiyada inkişafı aydın göstərir. Yaşayışın ən qədim layı aşelin ikinci yarısına müvafiq gəlir.

Qərbi Azərbaycanın aşağı dağlıq qurşağın məili düzənliklə qovuşduğu sahədə İncəsunun sol sahili hündür terrasdan və Acı dərənin aşağı və orta hissələrindən, həmçinin Kəmərlə kəndi ətrafından və bir də Yuxarı Salahlı kəndindən şərqə, Aşel dövrünə aid bifas, qəlpə və nüvələr tapılmışdır (Mənsurov, 1971; Lübin, 1984). Bunlardan xarakterik alət nümunələrini xüsusi qeyd etmək məqsədə müvafiqdir.

Uzunsov yarpaqşəkili nizə ucu yumşaq slanes cinsli yaşımtil boz rəngli daşdan hazırlanmışdır. Səthi bir qədər cəng bağlayıb, yüngül məsaməlidir, sarımtil boz rəngə çalır. Kənar və qabırğaları sığallı haldadır. Uzunluğu 21 sm, qalınlığı 3,2 sm, eni 7 sm-dir.

Alət üçün hazırlıq kimi, görünür çox uzun qalın üz qəlpəsi götürülmüşdür. Alətin üzü də qısa enli fasetlərlə işlənmişdir. Bu işləmələr alətin alt, üst səthlərində onun orta oxu boyunda edilmişdir. Buna oxşar alət Gürcüstanda, İnquri çayı hövzəsində (Minqreli) tapılmışdır. Bu tip alət Azov dənizi ətrafı Beqlisadan (Praslov, 1968) məlumdur. Belə alətlərin daha təkmiili Orconikidze şəhəri yaxınlığında mustye yaşayış yerindən əldə olunmuşdur (Lübin, 1967). Bizim təsvir etdiyimiz alət Qərbi Azərbaycanda dağətəyi qurşağın məili düzənliklə qovuşduğu sahədədir. Tapıntı yeri II Şıxlı (Qazax rayonu) kəndindən 2 km cənub şərqdə Acı dərənin orta bərabərində, onun şimal sahəsindən tapılmışdır. Buradan nizə ucu ilə birgə üçbucaq biçimli hamar vurma səthli nüvə, massiv oval qəlpə də tapılmışdır.

Acı dərədəki nizə ucu hazırlanma texnikasına, forma, tapılma şəraiti-relyefinə gətirilən müqayisələrə görə son Aşel dövrünə uyğun gəlir.

Badamsəkilli çapacaq Kür çayının sağ qolu İncəsü hövzəsindən, Aslanbəyli kəndi yaxınlığında dağətəyi qurşaqdan

çaydaşı, çınqıl, gil, qum qarışıq təpədən tapılmışdır (Mənsurov, 1972). Alət vulkan mənşəli andezit-bazalt çaydaşından hazırlanmışdır. Uzunluğu 11,9 sm, eni 7,6 sm, qalınlığı 4,4 sm-dir. Profildə asimmetrikdir. Bir yanı qabarıq, digəri batıqdır. Yuxarı ucu sivri olub nazildilmişdir. Küp hissə hamar və qalındır. Batıq yanı tərəf təbii qabıqdadır. Tutacaq hissədə təbii qabıq saxlanılmışdır. Qabarıq yanı daha mükəmməl işlənmişdir. İki səthi də əvvəl iri fasetlərlə, ikinci növbədə retuşla işlənmişdir. Bi kiçik dişəklər çapacağın yan xətlərində eyniliyi bir qədər götürmüşdür. Bu çapacaq Çiaturi rayonundan tapılmış bir neçə difasla müqayisə oluna bilər. Belə çapacaqlar orta aşel, qismən də yuxarı aşel abidələrindən əldə olunmuşdur.

Yarpaqşəkilli difaslara son Aşel və qədim Mustye abidələrində də rast gəlinir. Aşel dövrünə aid çapacaq, massiv nüvə və oval formalı iri qəlpə Yuxarı Salahlı kəndi yaxınlığından əldə olunmuşdur (Lübin, 1998).

Kiçik Qafqazın şimal-şərqətəyində qeydə alınmış daha bir paleolit yaşayış yeri Şişquzeydir. O, 1965-ci ildə axtarış-kəşfiyyat işləri zamanı qeydə alınmışdır. Abidə Qərbi Azərbaycanın Köçəsgər kəndi ətrafında yerləşir. Burada aşağı dağlıq qurşaqda Enli döş deyilən sahənin müxtəlif səmtlərində cürbəcür texniki yönümlü abidələr aşkar edilmişdir. Bunların hər biri xammalın rəngarəngliyi, məmulatının saxlanma dərəcəsi, hazırlanma

texnikası və alət tərkibinə görə bir-birindən tamam fərqlidir (şəkil 150-153).

Şişquzeydə daş məmulatı yəhərvari aşırında 60x20 m sahədə cəmləşir. Materialın yayılan yeri kvadratlara bölünüb öyrənilmişdir. Cəmi 1075 əşya toplanmışdır. Xammal kimi göyümsov mergel cinsli çaxmaqlaşmış əhəng daşından istifadə olunmuşdur. Qayalı düşərgə emalatxanasında olduğu kimi, burada da qaya çıxıntısı və təbii daş yumruları mövcud olan sahədə düşərgə salınmışdır. Yaşayış yerində qoyulan yoxlama xəndəyi Qayalıda açılan geoloji horizontları bir növ yada salır.

Şişquzeydə paleolit məmulatı 80 m-lik terras üzərində qeydə alınmışdır. Geomorfoloqun (N.Şirinov) fikrincə, terrasın yaşı alt Xəzər (Gürgən) dövrünü tutur. Abidədə üç mövsümdə tədqiqat getmişdir.

Daş məmulatı arasında 46 nüvə, 146 alət, qalanı isə qəlpə və tullantıdır. Material qalın örtüklüdür. Məmulatın üzərində hamarlama, aşınma daşların az-çox dərəcədə çaxmaqlaşmasından asılı olmuşdur.

Şişquzeydə qəlpələmə texnikası, nüvələrin çoxnövlüyü və hazırlıqların çox seriyada olmasından yaxşı izlənilir.

Nüvələr sırasında orta mərhələdə qalmış nümunələr azlıq, axıradək işlənənlər əksəriyyət təşkil edir. Nukleusları aşağıdakı qruplara bölmək olar:

Qeyri-levallua tipli nüvələr. Diskşəkilli ikiüzlü – 7, çoxüzlü – 4, yarım dairəvi – 3, bir vurma səthli aşel nüvələri – 6, prizmatik – 6, piramidal – 9, amorf – 7 şəkillidir. Levallua nüvələri, üçbucaqlı bir səthli (3), dördbucaqlı iki vurma səthli iki üzlü (2) işlənmiş tiplərə ayrılırlar.

Nüvələr üçün çox vaxt qaya lay qopuğu və kərpicvari təbii daş parçalarından istifadə olunmuşdur.

Daş məmulatının 90%-ni qəlpələr təşkil edir (739 ədəddən 679-u). Eləcə də hazırlıqlar bir qayda olaraq hamar vurma səthlidir. Müəyyən olunan 543 vurma səthindən 484-ü hamardır. Üçbucaqlı hazırlıq cəmi 26 ədəddir. Bütöv xüsusiyyətləri ilə çıxış edən üçbucaqlı qopuq tək-təkdir. Lövhə isə 34 ədəddir. Onu da qeyd etməliyik ki, həqiqi mənada lövhəyə, demək olar ki, rast gəlmirik. Amma bu da var ki, nüvələr üzərində lövhə izləri yaxşı qalmış və kifayət miqdarda vardır. Bu əlamətlər bir tərəfdən abidənin qədimliyi, digər tərəfdən kollektivin texniki ənənəsi ilə izah edilə bilər.

Alt hazırlamada Şişqzey sakinləri iki üsuldən – retuş və kiçik qoparmalar aparmadan geniş istifadə etmişlər. Alt üzdən retuşlama, bir yanı alt, o biri yanı üst üzdən dişəklənmiş abətlər və vurma səthi üst üzdən dişəklənmiş abətlər və vurma səthi üstə işlənmə tək-təkdir.

Məmulatın tipoloji təsnifində qeyd etməliyik ki, seriyalarla birinci növbədə qalın, qısa hündür formalar (çopperşəkilli vurma aləti, yan qaşov, uc qaşov, qalın buruncuqlu alət, nüvəşəkilli uc qaşovu) qəlpədə qaşov, iti uc alət, deşici, kəsərəcik, dimdikvari alət, gəzli və dişli alətlər abidə üçün xarakterikdir. Burada çoxfunksiyalı yan qaşov uc qaşov kimi ikiəgzli alətin ölçüləri 7,3x6,4x3,2 *sm*-dir.

Lövhə və digər sistemli hazırlıqlar onlar üzərində alətlər görünür başqa yerdə hazırlanmışdır.

Alətlər içərisində nukleus şəkilli material üzərində olan alətlər aparıcı rol oynayır və tipoloji baxımdan abidə sakinlərinin təsərrüfat-məşğuliyyət yönümünü göstərir. Xüsusi olaraq da qalın hündür uc massiv dimdikli iri alətlər Şişquzey düşərgəsi ibtidai insanları üçün xarakterik əmək alətləridir.

Klekton tipli uclular, iri dişli alətlər, biz kimi çıxıntılı elementlər, yonucu, dəyişkən ağızlı, uc qaşov - kəsər, uc qaşov-deşici alətlər də diqqəti cəlb edir.

Abidəni ətraf sinxron yaşayış yerlərindən fərqləndirən cəhətlərdən bəzilərini də qeyd etmək olar. Piramidal, prizmatik nüvələrin erkən nəzərə çarpması, yuxarı paleolitə xas uc qaşov və kəsərlərin Aşel dövründə meydana çıxması maraqlıdır. Bu kimi keyfiyyətlər belə təsir bağışlayır ki, yuxarı paleolit texnikası hələ aşəldə icad olunur, istehsalı mənimsənilir, müəyyən

inkişaf dövrü keçdikdən sonra sanki, bir ara sönükləşir, yaddan çıxır və bir də Mustyenin axırlarından üst Paleolitin başlanğıc özülündən yenidən başqa əsasda təzələnməyə, təkmilləşməyə, rəngarəngliyə keçir. Belə texniki maneərlə abidələrə tək-tək olsa belə digər iqlim qurşaqlarında da rast gəlinir (Korobkov, 1971; Anisyutkin, 1970; Şelinski, 2004; Derevyanko, Petrin, 2000).

Şişquzeydə yan qaşovlar, eninə ucunda formalaşan və bıçaqvarı qaşovlar, eləcə də dişli-gəzli alətlər diqqəti cəlb edir.

Abidə materiallarının birinci və ikinci işlənmə xarakteri və onların qonşu ərazi abidələri ilə müqayisəsi göstərir ki, burada nüvəni formaya salmada və qəlpələnmə sistemində birbaşa oxşarı yoxdur. Amma Şişquzeyin prizmatik, qütblü nüvələri arxaikliyinə baxmayaraq Çaxmaqlının (Qərbi Azərbaycan) müvafiq formalı nüvələrini xatırladır. Bundan başqa bəzi piramidal nüvələr (qəlpələnmənin böyür, arxa hissəyə keçməsi ilə) Qayalıda da rast gəlinirsə, bu da təsadüfi oxşarlıq ola bilər.

Şişquzeyin qəlpələnmə texnikasında klekton ənənəsi aydın izlənilir. Belə nüvələr və qəlpələnmə texnikası Qara dəniz sahili Qafqaz abidələrində rast gəlinirsə, bu da müqayisəyə adı çəkilən abidələrin eyni mənşəli, ümumi köklü olduğunu demir. Qeyd etdiyimiz kimi, Şişquzeyin bəzi nüvələri və bir çox alət formaları, onların dişəklənməsi qayalı abidəsinin qədim komplekslə müqayisə olunur və ümumilik yarada bilər.

Qəlpələnmə üsulları, ikinci işlənmə fəndləri və alət hissələri göstərir ki, bu düşərgə Köçəsgər ətrafı abidələrdən qədimdir və onu təxminən Aşelin ikinci yarısına aid etmək olar. (Mənsurov, 1993).

Digər böyük paleolit abidəsi dağətəyi maili düzənliyin daha aşağı terrasa keçdiyi qurşaqda yerləşir. Qəbirdərə düşərgəsi Azərbaycanda ilk böyük açıq yaşayış yeridir (Mənsurov, 1965).

Yaşayış məskəni hələ 1960-cı ildə qeydə alınmışdır. Sonrakı illərin tədqiqatı nəticəsində burada paleolitə münasib mənşəli mərhələlərinə aid zəngin materiallar əldə olunmuşdur. Düşərgənin daş məmulatı monoqrafik şəkildə öyrənilərkən daş məmulatı içərisində Mustye dövründən daha qədimə aid hazırlıq və alətlər olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Ara müddətdə əsas tapıntı yerindən nisbətən hündür terrasda axtarış aparılaraq daha qədim dövrə aid yeni materiallar üzə çıxmışdı.

Qafqazın ən qədim paleolit düşərgələri materialları fonunda Qəbirdərə paleolit yaşayış məntəqəsini çoxdövrü, geniş təsərrüfat sahəli abidə olduğu qabarıq nəzərə çarpır (Mənsurov, 2003).

Abidə Qərbi Azərbaycanda Qazax rayonunun Şıxlı kəndi arasında Taxta adlanan düzənlik sahəsinin daha aşağı terrasa keçdiyi zolaqda yerləşir. Arxeoloji qalıqların yayıldığı yerdə qoyulan yoxlama xəndəyi kəsiyinin təhlili və geomorfoloji

müşahidələrə əsasən düşərgənin Çaybasar burunda yeləşdiyi güman edilir. Qədim düşərgə yeri hündür terrasın üzərində olmuşdur. Sonrakı yuyulmalardan əksər məmulat aşağı döz və dərəyə səpələnmişdir. Bu abidədə səviyyələrlə iri kvadratlarda axtarış apararkən müəyyən edilmişdir.

Düşərgədə başlıca olaraq yaşımtil rəngli müxtəlif dərəcədə çaxmaqlaşmış roqavik cinsli daşdan istifadə olunmuşdur. Burada qonur və çəhrayı rəngli, qismən çaxmaqlaşmış xammaldan da alət hazırlanmışdır. Süxurların bir qismi Kəkildağ ətəyində yerləşən Qayalı aşel emalatxanasında istifadə edilmiş daş cinslərinə uyğun gəlir. Ümumiyyətlə istifadə olunan daşların cins müxtəlifliyi, rəngləri Qəbirdərdədə yaşayışın uzunmüddətli olduğuna bir işarə ola bilər. Keyfiyyət fərqləri burada həm də ov, əlaqə axtarış, səfərlərin geniş dairəni əhatə etdiyini göstərə bilər.

Daş məmulatı içərisində qəlpələr iki ölçüdə təmsil olunmuşdur. İri qəlpələr 10-14 *sm*, orta ölçülü hazırlıqlar 7-9 *sm* arasında olanları aid etmişik. İri qəlpə və lövhələrin vurma səthləri başlıca olaraq hamar və ikitillidir. Orta ölçülü qoparmalarda üçbucaqlıya da rast gəlinir. Bunların da vurma səthləri hamar və iki aşırımlıdır.

Qəbirdərdədə qədim yaşayış yerinin ilk kompleksində 85 əşya vardır. Bundan 10 ədədi nukleusdur. Bunlar bir üzlü

işlənmişdir. Qoparıma səmtlərinə görə radial və bir qütblü tiplərə ayrılır.

Hazırlıqların demək olar ki, yarısı dişəkdir. Əmək alətləri bir neçə qrupda birləşir. İri alətlər, qaşovlar, gəzli, çoxvəzifəli və alt üzdən dişəkli alətlər lövhələr üzərində bütöv perimetrli boyu işlənmiş, bir yanı təbii qabıqlı və s. alətlər təmsil olunmuşdur.

İri alətlərə əl çapacaqları, ox ucu formalı, diskşəkilli, kobud çapma tipli məmulatlar aid edilir. Massiv qəlpələr üzərində formalaşmış alətlər də ikiəgzildir. Çox güman ki, belə alətlər çoxsahəli böyük həcmli işlərdə istifadə olunmuşdur. Orta ölçülü qəlpələr üzərində düzəldilmiş alətlərdə dişəkləmə kiçik işləmələrlə aparılmışdır. Belə qəlpələr üzərində ikiyanlı qaşovlara gəzli dişli, yonucu tipli alətlərə təsadüf edilir.

Çoxfunksiyalı alətlərdə - uclu qaşov, enli qaşov və yivli alət kimi dişəklənmiş iş elementləri vardır.

Buruncuqlu alətlərdə işləmə uclarda və künclərdədir.

İkinci işləmə bəzən qəlpənin bütöv üst üzünü, bəzənsə alt üzünü örtür.

Lövhələr üzərində gəzli, sıyrığa tipli alətlər düzəldilmişdir. Üçağızlı alətdə iş elementlərini uc qaşovu, yan qaşovu sıyrığa vəzifələrini yerinə yetirə bilərdi.

Qədim kompleksə daxil olan materialların bir çoxu ikiqat patinadan əlavə əhəng qabığı ilə də örtülüdür. Materialların

təhlilindən aydın olur ki, Qədirdərdə bir neçə dövrdə uzunmüddətli yaşayış olmuşdur. Həmçinin də alətlərin tərkibindən çoxsahəli təsərrüfat qruplarının olduğu nəzərə çarpır.

Yerüstü paleolit düşərgələri materiallarının təsnifi və çoxcəhətli təhlili göstərir ki, əvvəlcə iki böyük mədəni zona, iki texniki inkişaf xətti, ənənəli abidələr üzə çıxır. Bunlardan birincisi Kiçik Qafqazın şimal-şərq ətəyi və Kür çayının sağ sahilinin dağlıq qurşağı arasında yayılmışdır. Qədim paleolit yaşayış yerləri və emalatxanalar orta dağlıq qurşaqda mövcud olmuşdur.

İkinci böyük abidələr zolağı Kür çayının sahilində

Ceyrançöl düzənliyinin keçmiş dağ silsiləsi ilə qovuşduğu ətəklərdə salınmış ibtidai insan məskənləri və ilkin istehsal məntəqələridir (Mənsurov, 2003).

Maraqlıdır ki, birinci mədəni zonada xammal kimi müxtəlif cinsli rəngbərəng (çaxmaq, roqavik, yaşma, bazalt, slanes) süxurlarından istifadə olunmuşdur. Buradan aydın olur ki, emalatxanalar xammalın üzə çıxdığı sahədə sıx yayılmış ərazilərdə aşkar edilmişdir. Uzun müddətli, çox dövrlü və ya gur kollektivli insan dəstələrindən qalmış böyük, zəngin yaşayış yerlərində işlənmiş daş cinsləri növbənöv, rəngarəng daş süxurlarından istifadə olunmuşdur. Bu da ilk ibtidai insanların axtarış, ov, əlaqə radiusunda rast gəldiyi gözəgəlimli, möhkəm daş cinslərini seçib baza yaşayış yerinə gətirməsindən irəli gəlmişdir.

İkinci qrup texnika inkişaf xəttində yalnız bu mədəni zolağa məxsus yerli xammaldan nüvə hazırlayıb, qəlpə almış, lövhə biçmiş və çapacaq, kalun tipli iri ağır alətlər hazırlanmışdır.

İstifadəyə gedən material bozumontul və qara vulkan mənşəli andezit daşı olmuşdur. Andezit daşının müxtəlif ölçü və formalı yumruları yaşayış yerinin özündə, ətraf sahədə qədim Kürün deltasını təşkil etmiş tirələrdə külli miqdarda səpələnmiş halda yayılmışdır.

Hər iki mədəni qurşaqla qismən oxşar qəlpələmə sistemi, nüvə formaları olsa da, qəlpə üçbucaq, lövhə qoparmaları başqa-başqadır. Alət tipləri də müxtəlif işləkli, müxtəlif formalıdır.

Çoxsahəli işləmələr göstərir ki, Kiçik Qafqazın şimal-şərqətəyi zolağındakı paleolit abidələri bir neçə texniki variantda olmuşdur. Bunlar Qayalı emalatxana düşərgəsi və Şişquzey yaşayış yerləridir.

Şişquzey aşel düşərgəsinin alət tiplərinə Damcılıda, Azıxda, Qərbi Gürcüstan, Mərkəzi Ukrayna və Özbəkistan ərazilərindəki paleolit abidələrində təsadüf edilir. Şişquzey yaşayış kompleksi bütövlükdə yuxarı paleolit prototiplərini bariz şəkildə əks etdirir. Söhbət müxtəlif texniki daş işləmə ocaqlarından gəlir.

Deməli, sağ sahilə iki inkişaf xətti paleolit mədəniyyəti izlənir. Bu abidələrdə ikiüzlü işlənmiş alətlər (çopper, kobud

vurma aləti, çapacaq) tək-təkdir. Həqiqi iti uclu alətə nadir halda rast gəlinir, o da atipik formalıdır, dişli-gəzli alətlərsə bütün çeşidlərdə təmsil olunmuşdur. Qaşovlar növbənöv, həm də mükəmməl işləklidir.

Kür çayının sol sahilində Ağ göl ətrafı tirə və məili düzənliklərdə eyni bir inkişaf xətti qədim insan dəstələrinin bir neçə nəslinin müxtəlif istehsal, ov, müvəqqəti dayanacaq yönümlü emalatxana və düşərgələrin varlığı aydın olur. Aşelin müxtəlif inkişaf mərhələlərinin əks etdirən abidələrdə kalun (balta), dəhrə, çopper formalı iri ağır alətlər, spesifik qaşovlar qabarıq seçilir. Abidələrdən üzə çıxarılan alətlər yaşayış yerinin istehsalat, məşğuliyyət və təsərrüfat sahələrini müəyyən etməyə imkan verir.

Ağ göl ətrafı Ceyrañçöl yaşayış yerlərinə uyğun abidələr Yuxarı Kür hövzəsində, Pəri gölü, Axalsi ətrafında aşkar edilmişdir. Bu xarakterli daş məmulatı qonşu ərazilərdə də qeydə alınmışdır (Kiokodze, 1993).

Ağ göl ətrafı paleolit abidələri müəyyən ərazini əhatə etdiyindən və ən başlıcası spesifik alət kateqoriyalarına malik olduğundan və ətraf həmdövr abidələrdən texniki parametrlərinə görə kəskin fərqləndiyindən Ağ göl aşel abidələrini **“Ceyrañçöl paleolit mədəniyyəti”** kimi ədəbiyyata salmağa imkan verir. Orta Kür hövzəsində, digər bir mədəniyyəti Qayalı, Şişquzey abidələri

fönunda ayırmağa haqqımız vardır. Qayalı makroaşel, Şişquzey isə mikro aşel variantı (Derevyanko və b. 2003; Lübin, 1986) kimi xarakterizə edilə bilər.

Deməli, iki texniki-tipoloji ənənəyə bağlanan miqrasiya dalğasının yayılma yollarının izləri Qafqaz ərazisində aşkar edilib tədqiq olunmuş abidələr (düşərgələr) silsiləsində bariz şəkildə özünü göstərmişdir.

2. Mustye abidələri

Qafqazda Mustye dövrü təxminən 100-120 min il əvvəl başlanmışdır. Bu da Xəzər-Xvalın (Ris-Vyurm) geoloji dövrünün istiləşmə mərhələsinə uyğun gəlir. Hələ Ris-Vyurm (Xəzər-Xvalın) və Xvalın (Vyurm) əsrlərinin keçid dövründə aşel ənənəli texniki-morfoloji xüsusiyyətlər davam edirdi. Həm də Xvalının (Vyurmun) birinci yarısı mərhələsinə uyğun gələn təbəqələrin tədqiqi göstərir ki, bu dövr mülayim rütubətli iqlim şəraitində keçmişdir. Azıx mağarasının III təbəqəsinin alt horizontları buna əyani sübutdur (Hüseynov, 1975). Artıq Xvalının ortalarından getdikcə soyuq rütubətli iqlim hakim rol oynamağa başlayır və bu səbəbdən neandertal tipli insan kiçik fasilələrlə daimi ocaq yandırır, onu qoruyub saxlayır ki, həm nəmişlikdən, həm də

soyuqdan qorunsun. Belə mənzərə Yaxın Şərqi, Orta Asiya və Qafqaz, o cümlədən Tağlar düşərgəsində aydın izlənilir (Məmmədov, Cəfərov, 1974).

Mustye mədəniyyətinin yaradıcıları ilk şüurlu insanlar – paleantrop tipli neandertallar olmuşlar. Bu tip qədim insanların ilk inkişaf mərhələsi Azıx mağarasının orta aşel çöküntüsündən aşkar edilmişdir (Hacıyev, Hüseynov, 1970).

Erkən paleolit yekun mərhələsində daha inkişaf etmiş fiziki insan tipi fəaliyyət göstərməyə başlayır və onlara müvafiq də inkişaf etmiş yüksək səviyyəli maddi mədəniyyət Mustye dövründə yaranır.

Mustye dövründə dini təsəvvür, inam etiqadı və qəbilə kök əlaqələrindən irəli gələn qəbir – dəfnətmə meylləri yaranır.

Mustye dövründə təsviri incəsənətin, zərifliyin, simmetriyanın rüşeymləri özünü göstərir. Sümüklər üzərində kəsmələr, oxradan istifadə, qaşov, itiüclü və çapma tipli alətlərdə mütənasiblik, onlar üzərindəki neqativlər, dişək düzümündəki incəlik bu daxili və zahiri kamillikdən xəbər verir.

Orta paleolit abidələri Aşel dövrünə nisbətən çox, həm də sıx yayılmaqla daha geniş ərazini tutmuşdur. Bu dövr abidələri yerləşmə zonalarına görə bir neçə qrupa bölünür. Bunlar Quruçay-Köndələnçay hövzələri, araz çayı yuxarı hövzəsi, Talış subtropik

dağları Tərtərçay, Həsənsu, İncəsü, Təvədöy çay hövzələri və Ağgöl qruplarından ibarətdir.

Quruçay-Köndələnçay hövzəsi abidələri Azıxın III təbəqəsi və Tağlar mağarasının düşərgələri ilə təmsil olunmuşdur (Hüseynov, 1985; Cəfərov, 1999).

Araz hövzəsi Naxçıvanın Qazma mağara düşərgəsi (Cəfərov, 1999; Zeynalov, 2004) Talış zonası Buzeyir və Alar mağara (Cəfərov, 2004) materialları ilə xarakterizə olunur.

Həsənsu-İncəsü-Təvədöy çayları hövzələrinin Mustye dövrü abidələri. Bu qrup abidələr Qazax rayonunun Şıxlı, Kəmərli və Ağstafa rayonunun Köçəsgər kəndləri ətrafında yerləşir. Bunlardan ilk qeydə alınan, ən qədimi və zəngin material verəni Qədirdəre paleolit yaşayış yeridir. O, Şıxlı kəndinin cənub-qərbində, Qədirdərenin şimal üzündə, maili düzənliyin orta terrasla qovuşduğu burunda yerləşir. Geomorfoloq N.Ş.Şirinovun fikrincə, materiallar Qədirdərenin 15 m-lik terrasının çarxac çöküntülərilə bağlıdır. Daş məmulatı 1023 əşyadan ibarətdir. Xammal kimi düşərgədə boz və göyümsov rəngli müxtəlif dərəcədə çaxmaqlaşmış süxurlardan və andezit daşından istifadə olunmuşdur. Yaşayış yeri 1960-cı ildə qeydə alınmışdır (Mənsurov, 2005). Mustye kompleksində 25 nüvə vardır. Bunlar, hər şeydən əvvəl, arxa tərəfdən yastı şəklə salınmaları ilə xarakterizə olunur. Bu nüvələrin 10 ədədi son işləmə həddində

qalmışdır. Amma əsas kütlə orta işləmə mərhələsində gəlib bizə çatmışdır (şəkil 158).

Nukleuslar forma və qəlpələnmə sistemlərinə görə diskşəkilli – 12, dördbucaqlı – 7, üçbucaqlı – 7 kimi qruplara ayrılırlar. Hamısı birüzlü işlənmişdir. 8 ədədi levallua, 10 ədədi qeyri-levallua xarakterlidir.

Hazırlıq materiallarında uzunsov-lövhəvari biçimlilik üstünlük təşkil edir. Bunlar məmulatda qabarıq nəzərə çarpır. Bu da Qədirərə ərazisini digər abidələrdən kəskin fərqləndirir. Lövhəalma hələ alt Paleolit – Aşelin sonunda müşahidə olunur (Monse, 2001; Derevyanko, 2005). Hazırlıqlar sırasında ikinci yeri üçbucaqlar tutur. Bunlar müxtəlif ölçülərdə təmsil olunmuşdur. Vurma səthi bir çox halda üçbucağın küncündə və ya böyründədir. Xüsusilə yalançı levallua itiuculları çoxdur. Bununla belə uzunsov və qısa, enli, əsas simmetrik levallua itiuculları da nəzərə çarpacaq yer tutur. Alət hazırlamaq üçün adətən lövhəşəkilli qoparmalar, tək-tək hallarda isə üçbucaqlıdan istifadə etmişlər. Levallua indeksi 13,6 faiz, lövhə indeksi 12,5 faiz, vurma səthini narın qoparma 10,0 faiz, ümumi işləmə indeksi 36,8 faizdir.

İkinci işləmədə əsas üsullar. Dişli alətlərin hamısı xırda dişəklə işlənib. Pulcuq, maili və yarımдық dişəklə qaşov tipli alətlər hazırlanmışdır. İskənə şəkilli alətlər yonma fasetlərlə

alınmışdır. Kəsər qopuqları ilə yan - uc qaşovu tipli ikili alətlər və bir də bəzi itiucular əlavə işlənmişdir. İri dişli alətlər, klekton tipli gəzlər və uzun itiucular zərb üsulu ilə pilləli dişəklənmişdir.

Alətlərin tipologiyası. Alət qruplarından itiucular – 12; qaşovlar: iki ağızlı massiv – 4, ikiyanlı düz ağızlı – 3, ucları sivri birləşənlər – 7, biryanlı tutacaqlı (düz və qabarıq) – 14, eninə ağızlı qabarıq – 5, gəzli – 12; dişli alətlər: bir ağızlı – 13, eninə qabarıq ağız – 6, iki ağızlı – 12; uclu qaşovlar: xüsusi buruncuqlu – 3, oval uclu – 8, düz ağızlı – 8, batıq ağız – 2, çıxıntı və dimdiklə təmin olunmuş alətlər – 11, burğu tipli alətlər – 5, bizlər – 6, dişəkli lövhə - 10.

Qədirdərə yaşayış yeri alət tərkibi və onların ağızlarının formaya salınma xüsusiyyətlərinə görə bu ərazidə cəmlənmiş paleolit abidələrindən fərqlənir. Burada uclu qaşovu, iskənə şəkilli alətlər və dimdikvari uclu qaşovları zəif təmsil olunmuşdur. Tipoloji tərkibə görə düşərgə çox təsərrüfat sahəli kollektivin əmək fəaliyyətindən qalmışdır.

Texniki və tipoloji baxımdan abidə orta Paleolitə ilk pilləsinə müvafiq tipik mustye variantına yaxın səviyyədə olmuşdur (şəkil 159).

Qədirdərəyə ən yaxın abidə Daşsalahlı mustye düşərgəsidir. Axırıncı abidədə oxşar itiucular (bərabəryanlı və asimmetrik), qovuşan yanlı qaşovlar, uzunsov lövhələrdə bıçaqlar

vardır. Ancaq texniki inkişaf səviyyəsinə (hazırlıqların morfolojiyası və en kəsiklərinin incəliyi) görə Daşsalahlı və Köçəsgər düşərgəsinə yaxınlaşır. Hərçənd tipoloji oxşarlıq bu iki abidə arasında daha azdır. Belə ki, Köçəsgərdə itiüclular bir ölçüdə təmsil olunmuşdur. Amma Qədirdərə ilə Daşsalahlı, ola bilsin ki, genetik əlaqəli müəyyən dəstələrin yalnız xüsusi təsərrüfat sahəsini əks etdirir, çünki bu bir neçə texniki mərhələ incəliyi bir-birini tamamlayır. Qeyd etdiyimiz kimi, qoparmaların morfoloji əlamətləri, onların ikinci işlənməsi və alətlərin görkəminə görə Qədirdərə Daşsalahlıdakı texnikadan daha qədimə çəkir. Qədirdərənin bir sıra alətləri Arzni (Paniçkina, 1950) və Sopi (Qriqoliya, 1963) abidələrinin müəyyən alətləri ilə oxşarlıq təşkil edir.

Kəmərli mustye düşərgəsi. Abidə İncəsu hövzəsində eyni adlı kəndin şimalında Qara yalın şərqində məili döşdə yerləşir. Tapıntı yeri 1977-ci ilin payızında çöl axtarışları zamanı aşkar edilmişdir. Buradan 1000-dən artıq çaxmaq əşya toplanmışdır. Yaşayış sahəsində qoyulan yoxlama xəndəyi göstərmişdir ki, ibtidai insanın əmək fəaliyyətindən qalmış alətlər sonrakı yuyulma və relyefin dəyişmələrindən üzə çıxmışdır.

Kəmərli düşərgəsində istifadə olunmuş çaxmaqlaşmış əhəngdaşları rəng, tərkib və patina dərəcələrinə görə Şişquzey və Qayalı paleolit abidələrinin məmulatı ilə yaxınlıq təşkil edir.

Sanki onlarca xammal eyni qaya zolağı yatağından götürülmüşdür. Düşərgə salınan terrasın yaşı geoloji xronologiya üzrə aşağı Xəzər-Gürgən dövrünə uyğun gəlir. Daş məmulatı arasında 46 nukleus, 145 alət, hazırlıq qəlpələri, qopuqlar və tullantılar vardır. Nüvələr içərisində orta işləmə dərəcəli nukleuslar üstünlük təşkil edir. Kiçik (işlənmiş) nüvələr və son həddə olanlar cüzi miqdardadır. Nukleusları aşağıdakı qruplara bölmək olar: disklər 7, çoxüzlü 4, aypara şəkilli – küplü nüvələr 3, bir vurma səthli aşel nüvələri 6, prizmaşəkilli 6, piramida formalı atipik 7, levallua tipli 7, ikiqütblü 2 ədəddir. Hazırlıq materialı içərisində qəlpələr (73 qoparmadan 67-si) üstünlük təşkil edir. Vurma səthi müəyyən olunan 54 qəlpədən 48 hamar vurma səthlidir. Üçbucaqlı qoparmaların sayı 26 ədəddirsə, həqiqi üçbucaqlı tək-təkdir.

Qəlpələrin üzlənməsindən qalan izlərin istiqamətlərinə gəldikdə - radial üzlü 161, qovuşan 26, paralel yaxın və paralel üzlülər 14 ədəddir. Bu müşahidələrdə nüvələrin forma və işlənmə üsulları ilə düz mütənasib gəlir. Burada disk və şar şəkilli nüvələrin (çoxüzlü) azlıq təşkil etməsinə baxmayaraq qarışıq səmtli üzləməyə malik qəlpə həddən artıq çoxdur. Belə uyğunsuzluq, görünür, nüvələrin bir şəkildən başqasına keçməsi, forma dəyişikliyinə uğraması ilə izah edilə bilər. Qısa, iri, hündür qəlpələr Kəmərli abidəsində başlıca yer tutur. Eyni zamanda onun

xarakterini müəyyənləşdirir. Bir neçə halda alət hazırlamaq üçün əl qalınlığında təbii yastı daş parçalarından istifadə olunmuşdur.

İkinci işləmə üsulları əsasən dişək və kiçik qəlpəciklər qoparmaqla aparılmışdır. Dişəklənmədə arxaik məmulata xas şaquli və diş dişəklə yanaşı novça şəkilli qopuqlarla işlənmələr qabarıq nəzərə çarpır. Bəzi halda hələ başlanğıc şəklində olsa da, kəsərcik qopuqlarından istifadə olunmuşdur.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, qalın massiv qəlpələrdə hazırlanmış hündür formalı alətlər – çopperşəkilli vurma alətləri, qaşov-qaşovcuq tipli ikili alətlər abidədə əsas yer tutur. Qalın buruncuqlu və nukleusa bənzər alətlər müxtəlif növ qaşovlar, sivri uclu, dimdikvari, uclu qaşov, biz, kəsərcik və iskənə şəkilli alətlər bu abidənin texniki və təsərrüfat yönümünü göstərir.

Kəmərli abidəsində qəlpələnmə texnikası Kəkil (Qayalı), Çaxmaqlı, Damcılı (mustye kompleksi) düşərgələri xəttinə uyğundur. Materialı təhlilə çəkilən yaşayış yerində düzgün formalı hazırlıq materialı və nüvələr olduğu halda, alətlər amorf qəlpələr üzərindədir. Deməli, yenə də simmetrik, yararlı hazırlıqlar müəyyən məqsədlər üçün başqa yerə istifadəyə götürülmüşdür.

Texniki-tipoloji təhlildən müəyyənləşdirmək olur ki, Kəmərli paleolit tapıntı yerində yaşayış Mustye dövrünün birinci

yarısında mövcud olmuşdur. Geoloji bölgü ilə Xəzər-Xvalın (ris-vyurm) əsrinin üstü xvalın (vyurm) dövrünün əvvəlinə uyğun gəlir.

Qayalı (Kəkildağ) mustye düşərgəsi. Qeyd etdiyimiz Qayalı paleolit abidəsi son Aşel-Mustye dövründə qədim insanların emal, qismən də istehsal məskəni olmuşdur. Bu qədim yaşayış yeri Kəkildağın 2 km cənubunda sıldırım qayalığın üstünə yaxın yerdə salınmışdır. Düşərgənin şərqindən yuxarı hissədə Göyvəlli, aşağı sahələrdə Acı dərə kimi tanınan qıfvari çökəklik keçir. Qərbindən isə başlanğıcda Çömçəli, orta hissədə Ağ bulaq, aşağılarda İncilli bulaqları axan dərin, qayalı dərə keçir. Hər iki dərə şimal-şərq və şimal-qərb istiqamətlərində davam edərək dağətəyi maili düzənliyi kəsb keçdikdən sonra terras düzənliyinə çıxır. Məhz belə dərələrin orta terrasla qovuşduğu zolaq boyunca bir sıra mustye tapıntı yeri qeydə alınmışdır.

Qayalının inkişaf etmiş kompleksində daş məmulatının yan və üst tilləri iti, patinası isə zəifdir. Nüvələrin qalınlığı və ölçüləri kiçilir. Qoparmaların izləri, hazırlıqların özləri yastı və düzgün biçimlidir. Hazırlıq növlərinin alınmasında, ikinci işləmədə və tipologiyada müəyyən fərqlər gözə dəyir. Belə ki, materialın ölçüsü qısılır, en kəsiyi nazilir və vurma səthi kiçilir. Bir neçə qədim ikinci işləmə (iri dişli dişək) və bir sıra bəsit

alətlər (çoppinq, iri dişli alətlər, massiv kəsərlər, kləkton tipli dik gəzlər) aradan çıxır.

Nüvələr aşağıdakı növlərə bölünür: şarşəkilli – 5, disk formalı – 8, bir vurma səthli aşel nüvəsi – 4, çaydaşından nüvə - 2, uzunsov oval – 3, düzbucaqlı uzunsov – 7, düzbucaqlı iki üzdən də qabarıq düzbucaqlı bir, iki və üç vurma səthli – 14, üçbucaqlı – 3, prizmaşəkilli – 4 və piramida formalı alət tərkibi bir neçə qrupa bölünür. Qaşovlar: bir yanı qabarıq belli – 7, sadə qabarıq ağızlı – 5, küplü - 2, xırda dişli qaşov – 5, eninə ağızlı – 3, iki ağızlı qabarıq – 4, alt üzdən dişəkli – 2 ədəddir.

Uc qaşovları: күnclü qabarıq – 9, yuxarı uca düz ağızlı – 5, kiçik buruncuqlu – 8, uc qaşov tipli çıxıntılı alət – 5 ədəd.

Başqa tip alətlər seriya təşkil etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: iskənə şəkilli – 9, tutacaqlı bıçaqlar, ikiüzlü-bıçaq tipli alət – 2, күncdə kəsərsəkilli çıxıntılı – 9, bizlər – 6, gəzli -5, dişli -12, dimdikli alətlər -10.

Daş məmulatının təhlili göstərir ki, Qayalı abidəsi başlıca olaraq nüvələr və yarımfabrikat istehsalı üçün emalatxana-düşərgə rolunu oynamışdır. Tapıntı yeri materialların texniki tipoloji inkişafı abidədə müəyyən kollektivin bir neçə nəslinin Mustye dövründə məskunlaşmasını göstərir. Tipologiya və ikinci işləmədə istər Qərbi Azərbaycanın, istərsə də qonşu ərazilərin

abidələri ilə ümumilik çoxdur. Təxmini olaraq Qayalının ikinci kompleksini Mustye dövrünün ikinci yarısına aid etmək olar.

İncəsü-Təvədöy çayı hövzələri arasında qeydə alınan Mustye abidələrindən biri də Çaxmaqlıdır. Bu, Kiçik Qafqazın aşağı dağlıq qurşağının ətəyində - II Şıxlı kəndindən 7 km cənubda yerləşir. Daş məmulatı uçurum qayalıq dərənin üstündə yerləşmişdir. Məmulat yayılan sahə 60x40 m ölçüdədir. Daş məmulatı arasında 365 əşya vardır. Bundan 58-i nüvə, 153-ü alət, 30-u qəlpə və tullantılardır. Düşərgədə boz çaxmaqdaşından istifadə olunmuşdur. Xammalın yatağı yaşayış yerinə bitişik təpədə yumrular və lay şəklində əhəng çöküntüsündən üzə çıxmışdır.

Alətlərin ilkin işlənməsi. Nüvələrin abidədə çox işlənməsi ümumən xarakterik xüsusiyyətdir. Digər fərqləndirici cəhət axıradək işlənmiş nüvələrin qaşov, iskənə, uc qaşovu kimi yenidən istifadəyə gətirilməsidir. Nukleusların əksəri qəlpələmə üçün xüsusi hazırlanmış, arxa üzləri yastılanmışdır. Onlar levallua (9) və qeyri-levallua (39) növlərinə ayrılır. Sonuncu qrup nüvələrdə - disşəkili (20), yarım disk (3), bir, iki və üç vurma səthli üçbucaq, dördbucaq formalı bir üzü işlənənlər (13), şarşəkili (2), prizma formalı (4) tiplərə ayrılırlar.

Levallua nüvələri qəlpələməyə qədər xüsusi hazırlanmaları və işlək səthdə yastı neqativlərin olması ilə

fərqlənir. Vurma səthi bunlarda dəqiq seçilmiş yerlərdədir. Onların tərkibində bir vurma səthi (5) 9 (üçbucaq, oval, dördbucaq formalı) və iki vurma səthi (4) nüvələr vardır.

Qəlpələmə texnikasında kənardan ortaya vurulub qoparma üsulu üstünlük təşkil etmişdir. Levallua texnikası Çaxmaqlıda mövcud olmuşdursa da, onun ikinci dərəcəli rol oynadığı müəyyən olunur. Tək-tək son Paleolit üsulunda qoparmalar da aparılmışdır.

Qəlpə və lövhələrin təhlilində qeyri-levallua hazırlıqlarının, bura atipik levallua qoparmalarının daş məmumatını daxil etsək, xüsusi çəkisi levallua nüvələrindən bir qədər artıq alınır. Levallua indeksi 18,7%, lövhə indeksi 10,4% təşkil edir. Vurma səthlərinin işlənmə göstəriciləri çox aşağıdır: aritlama indeksi (ümumən) 45,3%, incə işləmə 16,3%-dir.

İkinci işləmə üsullarına gəldikdə, əksər vaxtı xırda dişək (62 halda) və iri fasetlə dişəkləmə (71 halda) tətbiq olunmuşdur. Bu dişək növləri alət tərkibinə öz təsirini göstərmişdir. Alətlərdə yonma-sığallama və kəsmə-deşmə elementli iş hissələri qabarıq nəzərə çarpır.

Tipoloji tədqiqdən aydın olur ki, qəlpələrin demək olar ki, hamısı dişəklənmişdir. Alətlər sırasında kiçik mustye formaları cüzdür. Qalan daş məmumatı atipikdir – qaşovlar itiucular yoxdur.

Alətlər aşağıdakı tiplərdən: belli qaşovlar 10, iri, hündür qaşovlar 6, batıq qaşovlar 10, narın dişəkli qaşov 4, tutacaqlı bıçaqlar 5, gözli alətlər 10, dişlilər 25, uc qaşovları 39 ədəddən ibarət olmuşdur. Uc qaşovları tip dəyişkənliyi, kamil işlənmələri və aydın seriyaları ilə seçilir.

Uclu qaşovların tipləri: yuxarı ucda olanlar – 15, qaşov ağızlı yanlarla birləşənlər – 4, hündür tiplər – 6, buruncuqlu – 2, iki başlı, dimdik çıxıntılı – 6, vurma səthi üstə olan – 1. Başqa alət növləri: iskənşəkili – 6, yarpaqşəkili itiuculu, iti ucu küncdə olan – 7, deşici – 5, qısa iti çıxıntılar (şiplər) - 11, dimdikşəkili alət – 19, çoxvəzifəli alətlər – 3 və kəsərdən ibarətdir.

Çaxmaqı düşərgəsinin xarakter əlamətləri: 1. Böyük miqdarda ikinci işlənməyə məruz qalmış daş məmulatının mövcudluğu; 2. Alətlərin ara-sıra dişəklənməsi, bəzən müxtəlif ölçülü dişəklənmə, ikinci dişəklənmənin gah alt, gah da üst üzə keçməsi mütləq çoxluq, düzgün, aramsız pullu dişəklənmə və çox azlığı təşkil edir; 3. Tam tipik mustye alətlərin (qaşov, itiuculu) təmsil olunmaması; 4. Bütün alət tiplərində xüsusi və ya təbii tutacaqlı varlığı; 5. Hazırlıqların küncündə işlənmələrlə xüsusi iş (iti uc, dimdik, biz, sıyırma, kəsmə və s.) elementlərinin ayrılması; 6. İkili və dəyişkən formaların, xüsusilə uclu qaşovun iti uclu çıxıntısı ilə birləşməsi, iti çıxıntının kəsərlə, dişli dimdik və s. birgə çıxış etmələri; 7. İskənşəkili alətlərin açıq-aydın

mənimsənilməsidir. Çox güman ki, Çaxmaqlı sakinləri mövsümi oturaq həyat keçirmişlər. Alət tərkibinin yüksək faizi, çoxnövlüyü, onların cürbəcür əlavə iş elementləri ilə yüklənməsi sakinlərin bura yalnız yüksək keyfiyyətli çaxmaqdaşı üçün gəlməsini göstərmir. Əksinə, onların burada uzun müddət çoxsahəli fəaliyyət göstərdiklərini bildirir. Ona görə də Çaxmaqlı abidəsində təbaşir dövrünün çöküntüsündən aşınmış xammala emal etmək kimi yox, yuyulub dağılmış düşərgə qalığı kimi baxmalıyıq.

Həsənsu hövzəsinin digər maraqlı paleolit tapıntı yeri (Şişquzeydən sonra) Köçəsgərdir. Abidə Köçəsgər kəndindən 6 km cənubda dağın döşündə yerləşir. Daş məmulatı əmək uzunluq zolaq sahədə yerləşirdi. Geomorfoloqun fikrincə, material dağ döşündəki çıxıntılı yüksək terras üzərində mövcud olmuşdur. Qədim insanlar burada yayılmış müxtəlif ölçülü yastı lay daş parçalarından istifadə etmişlər. Belə xammal hissələrinin yan və baş tərəflərində yüngül arıtlama aparmaqla yastı düzgün nüvələr almışlar.

Daşın ilkin işləməsində, yəni nüvələr hazırlamaq, onlardan qəlpə-lövhe qoparmaq bütövlükdə levallua prinsipində aparılmışdır. Amma tək-tək Mustye dövrünə uyğun radial qəlpələmə sistemində işlənmişdir. Kolleksiyada bir, iki vurma səthi birüzlü işlənmiş nüvələr üstünlük təşkil edir. Bunlar forma və texniki əlamətlərinə görə aşağıdakı qruplara ayrılır: diskşəkilli

bir və iki üzlülər, eninə qəlpələnmiş nüvələr, bir və iki vurma səthlilər, bir üzlü dördbucaqlı; qeyri-levallua diski – 5 ədəd. Qalan tiplər qeyri-levallua üsulundadır – 23 ədəd.

Qəlpə və lövhələrdə təyin oluna bilən vurma səthlərinin $2/3$ hissəsi hamardır – iki aşırımlı qabarıq vurma səthində aparıcı rol oynamır. Levallua qoparma layında vurma səthi nazik olub bəzi hallarda fasetlidir. Hazırlıqların əsas hissəsini (155-dən 97-ni) lövhələr tutur. Onlar müxtəlif ölçülü seriyalar təşkil edir. Üçbucaqlı qoparmalar incə nümunələrlə təmsil olunmuşdur. Bunların vurma səthləri çox halda xırda işlənib qabarıq şəkildədirlər və bəzən gərilməmiş qanadı xatırladır. Hazırlıq materiallarının texniki göstəriciləri aşağıdakı kimidir: levallua indeksi – 31,8%; lövhə indeksi – 22,8%; narın işləmə indeksi – 17,7%; səthlərinin ümumi işlənməsi – 34,4%-dir. Göründüyü kimi, levallua texniki göstəricisi olduqca yüksəkdir. Həmçinin lövhə indeksi böyükdür. Köçəsgər kompleksi, sözsüz ki, lövhə texniki yönümlü, levallua biçimlidir. Bunlar daş məmmlatında incə işləmə aşağı həddədir. Hazırlıqların üzəri ilkin işləmədən paralel və paralelə yaxın izlərlə örtülüdür. Bu nisbət üzləmədə nüvələrin formalarına uyğun gəlir. Daş məmmlatı tullantıları qabarıq görünür (kiçik qopuqlar, pulçuq və qırıqlar 223 ədəddir). Alətlərin dişəklənməsində üç-dörd üsuldan istifadə olunması nəzərə çarpır. Bunlar dik, pullu dişli retuş və bir də yonma

fasetlərdən ibarətdir. Köçəsgərə bitişik yerləşən Şişquzey abidəsindən fərqli olaraq burada alt üzdən dişəklənməyə tez-tez müraciət olunub. Düşərgədə həmçinin qoparmaların kəsilərək ucları iş elementi kimi dişəyə çəkilməsi bəlkə də bütöv Qərbi Azərbaycan abidələri üçün yeganə haldır.

Kompleksin tipoloji təhlilinə gəldikdə alət tərkibində: qaşovlar (düz yanlı – 7, qabarıq – 11, altdan işlənən - 5, küncvari) itiüclular – 5, unifas – 2, uc qaşovlar – 12, iskənə şəkilli - 6, bıçaqlar – 11, kəsərlər – 4, kəsilmiş qəlpə və lövhələr – 7, gəzlər – 5, dişli alətlər – 4, çopper – 2. Düşərgədə ən çox istifadə olunan alət itiüclu, qaşov və bıçaqlardır.

Lövhəvari hazırlıq texnikası bu zonada Qədirərə abidəsində də mövcud olmuşdur. Amma sonuncuda lövhələr daha qalın və daha çox uzunsov üçbucaqlıdır. Köçəsgərdə isə qoparmalar 1,5 dəfə nazikdir. Texniki və alət tipləri baxımından hər abidə özünəməxsus texniki ənənəyə və təsərrüfat yönümünə malik olmuşdur. Köçəsgər və Qədirərədə daş işləmənin bütün mərhələləri əks olunur.

Levallua mustye xarakterli paleolit kompleksləri İranda Kirman vilayətinin Bisitun (Skinner, 1965; Smith, 1971) və Türkiyənin Şərqi Anadoludakı Tikəli mağaralarında (Şenyurek, Bostançılı, 1958) aşkar olunmuşdur. Bu qonşu ərazilərin daş məmulatı dövrü abidələrində texniki, tipoloji göstəricilər Qərbi

Azərbaycanın Daşsalahlı, Köçəsgər və Qədirəbə düşərgələri ilə yaxınlıq təşkil edir. Tikəlidə uzunsov, orta və kiçik ölçülü itiüclular dəsti yuxarı ucu sivri birləşən qaşovlar, qaşov-bıçaqlar, tutacaqlı qaşovlar, lövhəvari müxtəlif hazırlıqlar öz ölçüləri, formaları və tərkib hissələrinə görə Qədirəbə ilə həmahəng səsələrlər.

Ağ göl qrupu mustye abidələri silsiləsindən Qarabığ paleolit tapıntı yeri Kür çayının sol sahilində Böyük Kəsik dəmir yolu stansiyası yaxınlığında, Ağ gölün şimal-şərqində yerləşir.

Geomorfoloqun fikrincə, Qarabığ paleolit abidəsi Bakı terrasının üzərində salınmışdır. Görünür ibtidai insan dəstələri təbii bükülümün güney səmtində məskən salmışlar. Qarabığ yaşayış yerində relyefdən çıxış edərək iki yerdə qazıntı aparılmışdır. Kəsikdə üç çöküntünün qatı qeydə alınmışdır.

1. Xırlı, tünd qara rəngli torpaq qatı – 20 *sm*.

2. Müxtəlif ölçülü çaxrac daşı qarışıq boz rəngli gillicə - 10 *sm*.

3. Xır daşı qarışıq Sarı qumluca – 30 *sm*.

Daş məmulatı nümunələri üst çürüntülü qat və orta çöküntü layının yuxarı hissəsi ilə bağlı idi. İbtidai insan fəaliyyətindən qalmış nümunələr patina, ərp və əhəng qabığı ilə örtülmüşdür. Qarabığ mustye yaşayış sahəsində iki mövsüm tədqiqat işi aparılmışdır. Nəticədə 164 daş məmulatı tapılmışdır.

Nüvələr (44 ədəd) forma və qəlpələnmə istiqamətlərinə görə müxtəlif tiplərə bölünür. Disk formalı nüvələr (9 ədəd). Bir üzlü işlənmişlər – qəlpə qoparıma dərəcələrinə görə əksəri orta işlənmə vəziyyətində qalmışdır. Bir qismində işlək üz yastı, digərlərində iki səthdə də qabarıqdır. Nukleusların son həddədək istifadə olunanları da vardır.

İkiqutblü nüvələrin (5 ədəd) həm vurma səthləri, həm də yanları boyu xırda arıtlamalar qalmışdır. Düzbucaq formalı nüvələrin işlənməsi, qoparılması yandan aparılmışdır. Bir vurma səthli (11) nüvələr müxtəlif formalarda qalmışdır. Nüvələrin demək olar ki, $2/3$ hissəsi lövhə almaqda işlənmişdir. Üçbucaq biçimli nüvələr maraqlı seriya təşkil edirlər. Onların üzərində üçbucaq qoparma izləri qalmışdır. Daş məmulatının nümunələri şəkil 154-157-də göstərilmişdir.

Ümumiyyətlə, üçbucaq tipli nüvə Qərbi Azərbaycanın paleolit abidələrində nadir hallarda özünü göstərir.

Çoppinqlər (2) dairəvi formada olub miniatür ölçüdədir. Küp hissəsi qalın olub təbii qabıqdadır. Ağız tərəfi qövsvari olub, üçpilləli işlənərək iki üzdən də nazildilmişdir. Sıyrıcı-yonucu abətlər (4) yelpikşəkillidir. Qəlpə üzərində hazırlanmışdır. İki ədədi üst, ikisi isə alt üzdən yonma qopuqlarla işlənmişdir. Görünür, iri bərk material üzərində istifadə olunmuşdur.

Qaşovlar (16 ədəd) biri alt, digəri üst üzdən, ağızları yalnız alt üzdən dişəkli, enli lövhəvari qəlpədə düzəldilib. Küncvari uc qaşovu kimi işləkli, tutacaqlı, qabarıq yanlı, ərsin formalı və çox ağızlı- müxtəlif funksiyalı nümunələrdə gəlib bizə çatmışdır. Ola bilsin ki, kamil retuşlu alətlər axtarış və qısa dayanacaq yerlərində qalmışdır. Dişli (5), gözli (9) alətlər qalın qəlpələr üzərində formaya salınmışdır. Bəzisi küt, başqa qismi iti iş elementlidir.

İskənə və yonucu tipli alətlər xüsusi seriya təşkil edir.

Uc qaşovları (14) böyük qrupda birləşirlər. Onlar lövhə və qəlpələr üzərində hazırlanmışdır. Kəsər və bıçaqlar daş məmulatı içərisində xüsusi seriya təşkil edir.

Ceyrançöl abidələrində kamil işlənmiş iri ağızlı alətlərə arabilir rast gəlinir. Kiçik iş elementli alətlər bu kompleksdə qabarıq təmsil olunmuşdur. Paleolit dövründə əksər abidələrdə təsadüf edilən xarakterik, klassik alətlər bu qurşağın abidələrində demək olar ki, cüzi miqdardadır. Ona görə də Ceyrançöl paleolit yaşayış yerlərində qısa iş elementli alətlər aparıcı rol oynayır. Bu abidələrdəki alət tərkibi göstərir ki, Ceyrançöl ibtidai insanların texniki ənənəsi, təsərrüfat məşğuliyyəti, Azərbaycanın qalan zonalarındakı yaşayış yerlərinin alət növləri və təsərrüfat sahələrindən köklü surətdə fərqlənir. Qara düz emalatxana düşərgəsində və Sarı burun qədim paleolit yaşayış yerlərindən

fərqli olaraq Qarabığ abidəsində orta ölçülü hazırlıqlar üstün yer tutur. O, tam mənada düşərgə olmuş və burada qədim insanın bütün iş mərhələləri izlənir. Qəlpələnmə sisteminin səviyyəsi, alətlərdə dişəyin xüsusiyyəti Qarabığ abidəsini qədim mustye dövrünə aid etməyə əsas verir. Kür hövzəsinin yuxarı axarında qeydə alınmış paleolit tapıntı yerləri və Qaxet yaylası mustye yaşayış məntəqələrinin materialları ilə müqayisə oluna bilər (Buqianişvili, 2004). Geoloji baxımdan düşərgə Xəzər-Xvalın (Ris-vyurm) və Xvalın (Vyurm) dövrünün ara istiləşmə mərhələsində mövcud olmuşdur.

Mustye dövrü yaşayış yerlərinin digər qrupu Tərtərçayı hövzəsində qeydə alınmışdır. Burada həmin çay hövzəsinin axarında Bəzixana suyu ilə Zar kəndi arasındakı sıldırım qaya altında təsadüfi torpaq işləri vaxtı mədəni təbəqələrdən dəvəgözü daşından hazırlanmış alətlər təsadüf edilmişdir.

3. Üst paleolit

Zar tapıntılarının tipoloji xüsusiyyətləri.Zar ərazisindən tapılmış daş məmulatını aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

1. Levallua itiuculu (2 ədəd). Onların hər ikisi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. İkisinin də zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır.

2. Dişəklənmiş levallua itiucluları (7 ədəd). Onlar dəvəgözü daşlarından hazırlanmışdır. Onların ikisinin dəstək hissəsi iş və ya ikinci dəfə işlənmə zamanı sınımışdır. Dişəklənmiş levallua itiuclularının uc hissələri biz formasına salınmışdır (bax şəkil 166, 6).

3. Birağızlı qabarıq qaşovlar (2ədəd). Hər ikisi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Hər iki alət nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir. Alətləri əldə yaxşı tutub istifadə etmək üçün bel hissə əlverişli formaya salınmışdır. Birinci alətin ölçüləri 7x3 və 9x1,1 *sm*-dir. İkinci alətin ölçüləri isə 7,1x2 və 2x1,3 *sm*-dir.

4. Sadə bir işlək ağızlı düz qaşov (2ədəd). Bunların hər ikisi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Qaşovların ikisi də olduqca incə itiləyici dişəklə işlənmişdir. Maraqlıdır ki, təsvir olunan alətlərin işlək ağızları olduqca səliqəli itilənmiş və onlardan iş prosesində bıçaq kimi istifadə etmək mümkündür.

5. Bıçaq tipli alətlər (5 ədəd). Bunların hamısı dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Alətləri əldə rahat tutub istifadə etmək üçün əlverişli formaya salmışlar.

6. Belli qaşov (2 ədəd). Hər ikisinin işlək ağızları subparalel dişəklə işlənmişdir. Eyni zamanda işlək ağız olduqca mükəmməl işlənmiş və itilənmişdir. Əldə yaxşı tutub istifadə etmək üçün bel hissə əlverişli formaya salınmışdır.

7. Bizşəkilli alətlər (2 ədəd). Bunlar dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlər zərif dişəklənmiş və nəticədə biz formasına salınmışdır. Bizşəkilli alətlərin hər ikisinin zərbə səthi və zərbə düyünləri yaxşı saxlanmışdır.

8. İki işlək ağızlı qaşovlar (3 ədəd). Alətlərin hər üçü dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Maraqlıdır ki, alətlərin ikisinin zərbə səthi və zərbə düyünü iş prosesində və ya ikinci dəfə işlənmə zamanı sınımışdır. Təsvir olunan alətlərin üçü də nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir. Bu alətlər Tağlar mustye düşərgəsinin alətlərini xatırladır və onlara oxşar əmək alətləri düşərgənin II və III təbəqələrinin əmək alətləri içərisində müəyyən olunmuşdur (Cəfərov, 1999, 2004).

9. Limas tipli alət (1 ədəd). Alət dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Alətin bir üzü tamamilə dişəklənmişdir. Alətin işlək ağızları itiləyici dişəklə işlənmişdir. Tağlar mustye düşərgəsinin daş məmulatı içərisindən nadir hallarda belli qaşov tipli alətlərə təsadüf olunur.

10. İki işlək ağızlı belli qaşov (1 ədəd). Alət dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Alətin hər iki işlək ağızı subparalel dişəklə işlənmişdir. Maraqlıdır ki, Qafqaz və Yaxın Şərqi üst Paleolit düşərgələrinin daş məmulatı içərisindən nadir hallarda belli qaşov tipli alətlərə təsadüf olunur.

11. Kəsici alətlər (2 ədəd). Alətlərin hər ikisi dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Təsvir olunan alətlər eyni texniki üsulla hazırlanmışdır. Alətlərin ikisinin işlək ağızları incə dişəklə işlənmişdir.

12. Qaşovcuqlar (9 ədəd). Təsvir olunan alətlərin hamısı dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Qaşovcuqların işlək ağızları nazik itiləyici dişəklə işlənmişdir. Təsvir olunan qaşovcuqların nümunələri şəkil 165, 5; 166, 8; 168, 5-də göstərilmişdir.

13. Üzərində ikinci dəfə işləmə əlamətləri olmayan qəlpələr (11 ədəd) dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Qəlpələrin zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Bəzi qəlpələrin üzərində batıq izləri nəzərə çarpır və bu da ola bilsin ki, iş əsnasında alınmışdı.

14. Üzərində ikinci dəfə işlənmə izləri olmayan lövhələr (76 ədəd). Onların hamısı dəvəgözü daşından hazırlanmışdır. Ölçülərinə görə qeydə alınmış lövhələri üç qrupa ayırmaq olar: uzunluğu 2,0-2,5 *sm* olan kiçikölçülülər (17 ədəd); uzunluğu 3,0-4,5 *sm* olan orta ölçülülər (14 ədəd); uzunluğu 5,0-10 *sm* olan iriölçülü lövhələr (35 ədəd). Zardan tapılmış daş alətlərinin nümunələri şəkil 165-168-də göstərilmişdir.

Cədvəldən aydın olur ki, Zardan tapılmış üst Paleolitə aid alətlər içərisində əsas yeri qaşovcuqlar, bıçaqlar, levallua itiücluları və qaşov tipli alətlər tutur.

Zar ərazisində əldə olunmuş lövhələrin bəziləri üzərində qopuq və əzilmə izləri nəzərə çarpır, bu da ola bilsin ki, iş prosesində baş vermişdir. Lövhələrin əksəriyyətinin üzərində zərbə səthi və zərbə düyünü yaxşı saxlanmışdır. Zarın daş məmulatlarından seçilmiş lövhələr texniki hazırlama əlamətlərinə görə Tağlar paleolit düşərgəsinin II təbəqəsinin daş məmulatı arasında qeydə alınan lövhələri xatırlayır. Bu da ola bilsin ki, üst Paleolitə ilkin mərhələsində yaşayan qədim insanların eyni qrupa mənsub olmalarını söyləməyə əsas verir. Eyni zamanda Tağlar düşərgəsində hazırlanmış alətlərin Kəlbəcərin Zar ərazisində də istifadə olunduğunu göstərir. Zar ərazisində üzə çıxan alətlərin nümunələri şəkil 165-167-də göstərilmişdir.

Hələlik yuxarı Paleolitə xarakterik xüsusiyyətlərini Tağlar, Damcılı mağara düşərgələrində, Yataq yeri və Zar açıq paleolit yaşayış yerində izləyə bilərik. Bunlar üst Paleolitə rüşeym mərhələsini (Tağlar), mustyedən son Paleolitə keçid ərəfəsini (Zar), son Daş əsrinin orta və final (Yataq yeri, Damcılı) mərhələlərini əks etdirən abidələr olmuşdur.

Üst paleolitə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, başlanğıc mərhələsi çoxtəbəqəli paleolit mağara düşərgəsi Tağlar abidəsində saxlanılmışdır. Üstdən 2-ci təbəqədən tapılmış daş məmulatında mustye texnikası ilə yanaşı, son Paleolitə başlanğıc pilləsinə xas olan texniki-morfoloji və tipoloji əlamətlər özünü göstərir.

Qəlpələmə əsasını nisbətən kiçik linzaşəkilli yuxa disklər, prizma və düzbucaqlı nüvələr təşkil edir. Hazırlıq materialları üçbucaq və lövhə biçimlidir. Lövhələr uzunsov ensiz olub, bir neçə ölçüdə təmsil olunmuşdur. İtiucluların əsasları olduqca nazildilmişdir. Alətlərdən qaşov, biz, iskanə və başqa bu kimi tiplər aparıcı rol oynamışdır. Kəsər səpkili işləməsi olan əmək alətləri də hazırlanmışdır. İtiucluların aşağı hissəsində saplaq açmaq mənimsənilmişdir (Cəfərov, 1983; tabl. 4-9, s.70-75).

Belə texniki xüsusiyyətlərə malik komplekslər Göyçə gölü ətrafında - mərkəzi Kiçik Qafqazın qərb-şərq ətəklərində yerləşən Zəngi və Tərtər çaylarının hövzələrində də aşkar edilib tədqiq olunmuşdur (Erisyan, 1970; Mənsurov, 1988).

Tərtər çayının yuxarı hövzəsində dördüncü dövr vulkan lavaları geniş yayılmışdır (Müseiyəv və b., 1993).

Son Paleolit dövrünə aid daş məmulatı Yataq yeri abidəsindən də tapılmışdır. Yaşayış yeri Qazax rayonunun I və II Şıxlı kəndləri arasındakı Acıdərənin şimal üzündə yerləşir. Tapıntı yeri 1963-cü ilin yazında M.Hüseynovun başçılığı ilə aparılan arxeoloji kəşfiyyat işləri zamanı qeydə alınmışdır. Düşərgənin salındığı sahə dağətəyi məlii düzənliklə Kür çayının üçüncü terrasının qovuşduğu zolağa düşür. Burada geniş yarım dairəvi bükülüm sahənin cənubundan qərb-şərq istiqamətində erozion mənşəli kiçik çökəklik keçir. Yağışlar

zamanı torpağın yuyulması, aşınması nəticəsində çökəyin kəsiyindən çıxmaq, dəvəgözü və gil qab nümunələri üzə çıxmışdır. Deməli, yaşayış yeri çoxtəbəqəli, çoxdövrü olmuşdür. Materialların çoxcəhətli təhlili göstərir ki, burada Eneolit (Əliyev, Nərimanov, 2001), Neolit, Mezolit və son Paleolitdə yaşayış olmuşdur. Bunları texniki – tipoloji əsasına, alət formalarına, dişəklənmə üsullarına və cəng atma dərəcəsinə görə bir neçə dövrə ayırmaq mümkün olmuşdur. Ən qədim kompleks son Paleolit daş məmulatıdır. Bunlar qəlpə və lövhələr üzərində hazırlanmış olan qaşov, uclu qaşov, kəsər, bıçaq və nüvələrdən ibarətdir.

Uclu qaşovlar böyük qrup təşkil edir. Qəlpələrdən hazırlanmış yelpikvari uclu qaşovlar ilə yanaşı, xırda qəlpələrdə formalaşmış qaşovcuqlar da vardır. Lövhələrin yuxarı ucunda dişəkləmə yolu ilə alınmış uclu qaşovları qabarıq ağızlıdır.

İtiuclu alətlər üçbucaq biçimli qəlpələrin yanlarını və sivri ucunu dişəkləməklə meydana gəlmişdir. Ümumiyyətlə, qəlpələrdən qaşov və üçbucaq qoparmalardan iti uclu alət əmələ gətirmə Qafqaz paleolitində mustyedən törəmə ənənə kimi üst Paleolitə birinci yarısından davam edir (Lübin, 1989). Biz, burun və çıxıntılı alətlər dövrə müvafiq kiçik və orta ölçülü qəlpələr üzərində hazırlanmışdır.

Kəsərlər hazırlıqların yan, künc və orta hissələrində qalmışdır. Seqment formalı ensiz uzunsov alət qara rəngdə bazalt lövhəsi üzərində hazırlanmışdır. Bıçaqlar üçün istifadəyə lövhə və qəlpələr seçilmişdir. Iskənə tipli alətlər dördbucaqlı qalın qəlpə qırıqları üzərindədir. Hazırlıqların yuxarı ucunda yonma fasetlərlə düz ağız alınmışdır. Gəzli alətlər – qəlpə lövhələrin müxtəlif yerlərini gah dişəklə ovmaqla, gah daş məmulatı batıq faset qoparmaqla alınmışdır. Nüvələr disk və prizma şəklindədir. Birincilər kiçik ölçüdə olub və ikiüzlü işlənmişdir. Prizmatik nüvələr axır həddə qaldıqlarından qısa olmaqla ucları dik burulmuşdur. Bəzi nüvələri ikinci işləmədən keçirib massiv yonma, sıyırma aləti kimi istifadə etmişlər (şəkil 169).

Tədqiq olunan əraziyə yaxın coğrafi rayonlarda da ayrı daş məmulatı son Paleolitə aid düşərgələr tədqiq olunmuşdur. Qərbi Gürcüstanın (Tuşabramişvili, 1984) üst Paleolit məskənlərindən materialları İmeretiya yuxarı Paleolitinin təsnifatında ikinci – orta mərhələyə daxil edilən (Zamyatnin,1957) abidələrindən Motsametsi Bnelikdə tipli komplekslərlə uyğunluq təşkil edir. Xüsusi olaraq qeyd olunan düşərgələrdə nukleusvari sıyırğa və iskənə tipli alətlərin morfoloqiyası, dişək üsulu bir – birinə yaxın texniki səviyyədə durur. Motsametsi yaxınlığındakı Uvarova adlandırılmış düşərgədən düz ağızlı uclu qaşovlar, dişəkli lövhələr, mikrolitlər, dairəvi və gəzli qaşovlar tapılmışdır.

(Nioradze, 1975). Onlar Yataq yeri abidəsinin daş məmulatı ilə oxşarlıq təşkil edir.

Göyçə gölünün qərb üzündə Zəngi çayı hövzəsində qeydə alınıb öyrənilmiş üst paleolit abidələrindən Gatkranda prizmatik nüvələr, nukleus, biçimli yonucu qaşovlar, iskanə formalı alətlər, biz burun alətlər, uclu qaşovlar və kəsərlər başlıca yer tutur. Buradakı Nurnus son Paleolit məskənlərində isə sivri uc alətlər, yuxarı ucu xüsusi ayrılmış buruncuq şəkilli alətlər, nukleus qırıqları üzərində hazırlanmış iskanə və uc qaşovları qabarıq nəzərə çarpır (Paniçkina, 1950).

Azərbaycanın son Paleolit abidələri materiallarının qonşu ölkələrin sinxron kompleksləri ilə müqayisədən aydın görünür ki, texniki – tipoloji cəhətdən əsaslı fərqlənən düşərgələr vardır. Bu ənənəvi texniki əsasdan gəlməklə tipologiyada da daş məmulatı özünü göstərir. Belə ki, arxaik mustye texnikalı inkişaf xəttində də ona müvafiq son Paleolit törəməsi alınır. Belə fərq bəzi abidələrdə xammalın keyfiyyətsizliyindən, bir çox halda isə məşğuliyət, təsərrüfat profili ilə bağlı yarana bilərdi. Xammalın boşluğu, kövrəkliyi də tipologiyada amorfluq yaratmışdır. Mütərəqqi texniki əsaslı qəlpə və lövhələrdən arxaik tipoloji tərkibli komplekslər də formalaşmışdır.

Demək olar ki, üst Paleolit dövründə Cənubi Qafqaz və ona həmsərhəd ərazilərin abidələri daxilində oxşar – tipoloji inkişaf

xətti olmuşdur. Görünür Yaxın Şərqlə Qafqazın təbii coğrafi şəraitinin, flora, fauna aləminin yaxınlığı təsərrüfat həyatına və texniki dəyişməyə bir axarlıq gətirmişdir. Bir mədəni dairə yartamışdır.

Azərbaycanın üst Paleolit abidələrindəki alət tipləri Yaxın Şərqlə sinxron abidələrində də müşahidə olunur (Ranov, 1978).

Paleolit abidələrinin çoxillik tədqiqi göstərir ki, mustyedən yuxarı Paleolitə keçid ərafəsi qısa müddətdə getmişdir. Ona görə də dünyanın əksər yerində bu mərhələnin qalıqları tapılmır (Qriqoryev, 1968). Keçid ərafəsi yadigarlarının tək-tək coğrafi qurşaqlarda, həm də az sayda tapılması tarixə qədərki dövrün ilk tədqiqatçılarını bir-birinə zidd fərziyyələr yürütməyə sövq etmişdir. Bu müddətdə ətraf mühitdə, insanın fiziki tipində, biosferada köklü dəyişikliklər baş vermişdir. Belə təkamül səviyyəsində yeni insan dövrə müvafiq ov silahları, əmək alətləri hazırlamağı mənimsəmişdir. Mustyedə xarakterik alət qaşov, itiüclü, çapacaq sayılırsa, bu dövrdə uc qaşovu, kəsər, biz, itiüclü, yanı kütləşmiş lövhə, iskanə şəkilli alət, bıçaq formalı dişəkli lövhə və sümükdən müəyyən alətlər hazırlanmışdır.

Yeni tip insanlar növbənöv ucluqlar, nizə ucluqları, xüsusi bıçaq-qaşovlar hazırlamağa başlamışlar. Mağara düşərgələrindən əldə olunan alətlər deməyə imkan verir ki, bu müasir insan dəstələri 3-4 heyvan cinsini ovlamağa uyğun alət düzəltmiş,

qovub bərəyə salmaq, güdmək sahəsində peşəkar ovçular olmuşdur. Məsələn, ayı, maral, keçi, at ovlamağa müqabil alətlər, onları işlətməyə qadir dəstələr mövcud imiş. Uzunsov itiucular, qalın massiv itiucular, yarpaqşəkilli uzunsov itiucular, əsası kəsilib nazıldılmış ox ucluqları belə fikir yürütməyə əsas verir.

Yeni insanların yaşayış dairəsinin genişlənməsi, onun fiziki quruluşu, şüur səviyyəsi, alət düzəltmə bacarığının yeni mərhələyə qalxdığını göstərir. Müasir insan ovladığı heyvanların dərisindən geyim, koma örtüyü və döşəməsinə isti material kimi istifadə edə bilməsi, ona yüksək relyeflərə yayılmağa şərait yaratmışdır.

Yuxarı Paleolit dövründə neantrop tipli insanlar icma halında kiçik kəndlərdə yaşamışlar. Aşkar edilən yaşayış yerləri və düşərgə sahəsi onların ailə evlərindən ibarət qəbilə yaşayış tikililərində həyat sürdüklərini göstərir. Hər ailənin komasında bir ocaq, birləşərək arası açıq böyük evlərin içində bir neçə (ailə sayına görə) ocaq yanmışdır.

Bu dövrdə kollektiv qəbiristanlıq, geyim, silah və bəzəklə dəfnətmə, ölünü oxrayla boyama adəti mövcud olmuşdur. Yuxarı Paleolit dövrünə aid (Sungir) qəbirlərin açılması bunu sübut edir. Son Paleolitdə ictimai şüur formasının yüksək növü incəsənət – heykəlciklər, yonma, kəsmə, oyma, naxışaçma, kəmərlər düzəltmə, asmalarda oyuq açma meydana gəlmişdir.

Stolyar, 1978

XII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN MEZOLİT DÜŞƏRGƏLƏRİ

Azərbaycanda Mezolit dövrü abidələri ilk dəfə XX əsrin 50-ci illərində M.M.Hüseynov tərəfindən Qazax rayonunun Daşsalahlı kəndi ərazisində Avey dağıdakı Damcılı mağarasında aşkar edilib öyrənilmişdir (Hüseynov, 1975).

Həmin əsrin 60-cı illərindən başlayaraq Qobustanda C.N.Rüstəmov, P.M.Muradova tərəfindən Böyükdaş və Kiçikdaş dağları ərazisində “Ana zağa”, “Kəməz”, “Ovçular”, “Daşaltı sığınacaq”, “Öküzlər”, “Öküzlər-2”, “Maral”, “Daşaltı”, “Ceyranlar”, “Qayaarası”, “Qayaarası-2”, “Firuz” düşərgələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Mezolit dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları tapılmışdır. Göstərilən düşərgələr iri qayalar

və onların parçaları arasında yaranmış mağara-sığınacaqlardan ibarət olub, uzun müddət yaşayış üçün istifadə edilmişdir.

Damcılı mağarasından əldə edilmiş arxeoloji materialların az bir qismini də Mezolit dövrünə aid daş məmulatı təşkil edir.

Bunkar kiçikölçülü, yanlarında gəz açılmış, bir ağız kütləşmiş və ucu çəpinə dişəklənmiş xırda bıçaqvari lövhələr, karandaşvari nukleuslar, mikro qaşovlar, kəsərlər və biz kimi işlənilə biləcək alətlər Mezolit və Neolit dövrünün əvvəllərinə

qədim tipli dişəkli xırda ox ucları və cilalanmış daş əşya isə Neolit dövrünə aid edilmişdir (Hüseynov, 1960).

Tapılmış materialların təhlili, təxmini dövrləşdirilməsi Damcılı mağarasında oturaq həyatın uzun müddət, fasiləsiz davam etdiyini göstərir.

Damcılının sakinləri əsasən ovçu, balıqçı və yığıcı olmuşlar. Əldə olunmuş daş məmulatı qarışıq olsa da, son Paleolitdən Mezolitə keçid izlənilir. Damcılı mağarasının müxtəlif dövrlü daş məmulatı burada oturaq həyatın uzunmüddətli və fasiləsiz olduğunu söyləməyə əsas verir.

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olmuşdur ki, bəşər tarixi bir neçə mərhələdən keçmişdir. Onlardan biri Mezolitdir. Mezolit (mezos-orta, lithos-daş) Orta Daş dövrü deməkdir. Bu mərhələnin başlanğıcı təxminən son buzlaşma dövrünün qurtardığı Pleystosenədən holosenə (müasir dövr) keçid

dövrünə, insanı əhatə edən ətraf mühitdə həyat üçün əhəmiyyətli dəyişikliklərin baş verdiyi dövrə təsadüf edir.

Mezolit dövrünə aid olan dəyişikliklər Şərqi Avropada geoloji cəhətdən buzlaşma dövrünün sonunda Pleystosendən holosenə keçid dövrünə, e.ə. IX-VI minilliklərə aid edilir. Şərqdə isə, o cümlədən Azərbaycanda da Mezolit mədəniyyətinin yaranması tarixi daha qədimdir. Bu tarix e.ə. XIII minilliyə təsadüf edir və VIII minilliyə kimi davam edir.

Mezolit Daş dövrünün ən az öyrənilən mərhələsidir. Bu dövr arxeoloji ədəbiyyatda çox vaxt epipaleolit adlandırılaraq Paleolit son mərhələsi və ya gil qaba qədərki Paleolit dövrü kimi təqdim olunur. Mezolit dövrü cəmiyyət həyatında böyük dəyişikliklərlə səciyyələnir. İnsanlar bu vaxtdan etibarən fəallaşır, təbii qüvvələrdən istifadə etməyə, baş verən hadisələrin mahiyyətini dərk etməyə, onları öz həyatının təlimatçısına çevirməyə başlayır, əmək alətlərinin təkmilləşməsi nəticəsində ictimai və mənəvi həyatda da dəyişikliklərə səbəb olur.

Mezolit dövrünün başlanğıcı üst Paleolit sonunda əsasən yay-oxun kəşfindən, yığma alət düzəltmək texnikasının ilk istifadəsindən başlanır və bu göstərilənlər Mezolit dövründə geniş yayılır. Uzaq vuran silah yay-oxun meydana gəlməsi və yığma alət hazırlanması təkbaşına ovçuluğun məhsuldarlığının çox

böyük yüksəlişinə və cəmiyyətdə həyatın yeni ictimai quruluş kimi fərqlənməsinə səbəb olur.

Mezolit dövrü yay-oxun geniş istifadəsilə yanaşı, həm də istehsal qüvvələrinin inkişaf dövrü kimi səciyyələndirilir. Arxeoloji ədəbiyyatda yay-oxun, həndəsi formalı mikrolitik alətlərin də hələ Paleolit dövründən mövcud olması haqqında məlumatlar vardır (Bader,1970). Bu fikri Qobustanda üst Paleolitə sonuna aid “Qayaarası”, “Qayaarası-2”, “Şonqar” düşərgələrində aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri təsdiq edir. Elmi araşdırmalar zamanı insanların həyatında Mezolit dövrünün əsas yer tutması müəyyən edilmişdir.

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, Mezolit dövrü insanların təsərrüfatının əsasını ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq təşkil etmişdir.

Mezolit dövrü bəşər tarixində, onun bütün sonrakı inkişafını müəyyən edən bu mühüm mərhələ mənimsəmə təsərrüfat formasından istehsalədirici təsərrüfata keçid formasına keçilməsilə xarakterizə olunur.

Bu dövrdə bütün müasir inkişaf üçün zəmin yaranır, cəmiyyətdə və insan həyatında dönüş ərafəsi başlanır. Mezolitə sonunda yığıcılıq və ovçuluqla yanaşı, maldarlıq və əkinçilik kimi istehsalədirici təsərrüfat növlərinin yaranması sahəsində ilk addımlar atılır.

Mezolit dövründə baş verən dəyişiklikləri çox vaxt üst Paleolitdə ovçuluq təsərrüfatında baş vermiş inkişafı bağlayırlar. İbtidai kollektivçilik təsərrüfatının əsasını ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıqdan əldə olunan ərzaq məhsullarıyla təmin olunan mənimsəmə təsərrüfatından başlanır, istehsal edici iqtisadiyyatın ilkin mərhələsi də elə bu təsərrüfat növünün inkişaf etmiş son mərhələsində meydana gəlir. Bu dövrdən başlayaraq bəşəriyyətin əsas inkişaf xəttini təbiətin hazır nemətlərini mənimsəmək yox, ərzaq istehsal etmək yolu müəyyən edir.

Mezolit dövrünün sonlarından uzunmüddətli düşərgələrdə (yaşayış yerlərində) yığıcılıqla bağlı bitki, ovçuluqla bağlı heyvanat aləmində baş verənləri minilliklər boyu əyani surətdə, yaxından izləyən insan kollektivi bu sahədə müntəzəm bilik toplamış, təsərrüfat təcrübəsi qazanmışdı.

Mezolit dövründə tarixin əvvəlki dövrlərinə nisbətən insanların sayca artması, yay-oxdan geniş istifadə etmək nəticəsində ovçuluğun yüngülləşməsi, ətraf ərazidə ov heyvanlarının tərkibinin dəyişməsi onların sayının azalmasına səbəb olur. Bu dövrün əsas təsərrüfat təminat vasitəsi ətə olan ehtiyaqla bağlı ibtidai cəmiyyətin ov obyektləri olan heyvanların ovlanması tənzimlənməsinə və sonrakı dövrlərdə daimi ət ehtiyatı kimi heyvanların əhliləşdirilməsi, bitkilərin mədəniləşdirilməsi üçün lazımi hazırlıq yolunun keçilməsi,

toplanmış təcrübə əkinçilik və maldarlıq kimi istehsaledici təsərrüfat sahələrinin yaranmasında həlledici rola malik olmuşdur.

Əkinçilik və maldarlıq kimi istehsaledici təsərrüfat sahələrinin yaranması bütün ərazilərdə eyni vaxtda baş verməmişdir. Bəzi yerlərdə ilk olaraq əkinçilik, sonra maldarlıq və ya əksinə, bəzən isə bunların hər ikisi eyni vaxtda meydana çıxmışdır.

Xəzərin cənubunda Azərbaycana yaxın çoxlu ərazidə Zaqrosda, eləcə də Qobustanda arpa və buğdanın yabanı növləri bitirdi. Ev heyvanlarının vəhşi növləri otlayır və ovlanırdı. Bu cür şərait yeni istehsaledici təsərrüfat formasına keçmə işini xeyli yüngülləşdirmiş və sürətləndirmişdir.

Mezolit (eləcə də başqa tarixi dövrlərin) dünyada müxtəlif coğrafi ərazilərdə müxtəlif minilliklərə təsadüf etməsi bu və ya başqa ərazidə qədim insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitin müxtəlif zamanlarda yaranmasıyla bağlı olmuşdur. Nəzərə alaq ki, insanın meydana gəlmə ocaqları ilk dəfə əsasən Yer kürəsinin isti, təbiətə zəngin həyat üçün əlverişli, ekvatora yaxın orta zolağında aşkar edilmişdir. Bu ocaqlarda həyat yaranıb davam etdiyi dövrdə qütblərə yaxın sahələr buzlaqlarla örtülü olmuşdur. Deməli, ilk insan məskənlərində yaranmış həyat da, yeni mədəniyyət də buzlaqların yeni-yeni çəkilməsilə yayılmışdır.

Qobustanda insanların ilk məskunlaşması üçün əlverişli təbii coğrafi şərait xvalın dövründə e.ə. XVIII-XV minilliklərdə üst Paleolitın sonundan yaranmışdır.

Qobustanda Mezolit dövrü sakinləri Kaspi sahillərində yaşayıb balıq tutur, suiti vurur və əsasən ceyran ovlayırdılar.

Qobustanın Kiçikdaş dağında Qayaaltı daş məmulatlarına daxil olan “Qayaarası” düşərgəsinin qazıntısından əldə edilmiş fauna qalığının 98%-dən çoxunu, professor D.V.Hacıyevin təyinatlarına görə, iri ölçülü ceyran sümüyü təşkil etmişdir. Buna görə də Qobustan mezoliti “Ceyran mezoliti” adlandırılmışdır. Görünür, “Qayaarası” düşərgəsində yaşayış olan zaman Qobustanın təbiəti savanna səciyyəli olmuş, burada çoxlu sayda ceyran sürüləri otlamış, gurlar isə tək-tək məskunlaşmağa başlamışdı.

E.ə. VIII-VII minilliklərdə Zaqrosda əkinçi, maldar təsərrüfatı artıq üstün yer tuturdu.

Qobustanda aparılmış arxeoloji qazıntılardan əkinçilik və maldarlığın ilkin meydana çıxması ilə bağlı lazımi material olmasa da, burada istehsaledici təsərrüfatın rüşeymlərinin yaranması sahəsində ilkin addımların Mezolitın sonunda atıldığını güman edirik.

Qobustan mezoliti paleolit ənənəlidir. Üst Paleolitın sonunda Mezolit üçün səciyyəli sayılan yay-ox, yığma dişli

alətlərin külli nümunələrinin meydana çıxdığını və onların tədricən Mezolit dövrünün əsas göstəricisinə necə çevrilməsini üst Paleolitə sonuna aid düşərgələrin maddi mədəniyyət qalıqlarında və eləcə də təsvirlərdə aydın izləmək olur.

Qobustan Mezoliti məlum Mezolit abidələrindən özünün bu dövrə aid qayaüstü təsvirlərinin olması ilə fərqlənir. Sığınacaqların Mezolit dövrü təbəqəsindən tapılmış kiçik ölçülü rəsmlə daşlar, təbəqənin ördüyü qayalar üzərində açılmış dövrü dəqiq qayaüstü təsvirlər Qobustanın qayaüstü təsvirləri arasında Mezolit dövrünə aid təsvirlərin seçilib dövrünün dəqiqləşdirilməsi işində son dərəcə qiymətli vəsaitdir.

Qayaüstü təsvirlərlə müşayiət olunan Qobustan mezoliti xüsusi bir mədəniyyət adı altında təqdim etmək üçün bütün lazımı tələblərə cavab verir.

Üst paleolitə sonlarına aid (madlənə sonu) “Qayaarası”, “Qayaarası-2”, “Ana zağa”, “Kənizə”, “Ovçular zağası” düşərgələrinin arxeoloji materiallarında bu dövrün içərisində sonrakı dövr üçün səciyyəvi sayılan elementlərin necə meydana gəldiyini əyani surətdə izləmək olur. Qobustanın ilk Mezolit abidələrinin arxeoloji qazıntı materialları arasında üst Paleolit əlamətli maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması – şatelperron tipli köndələn bıçaq nümunələrinin, iskanə, kəsər, müxtəlif növlü qaşov tipli əmək alətləri, yığma dişli alətin həndəsi formalı kiçik

ölçülü seqment, trapes, üçbucaq və s. ibarət dişləri, yay-oxun geniş istifadə olunması, sonrakı dövrlərdə də fəaliyyət göstərməsi, Qobustan mezolitinin doğrudan da üst Paleolit ənənəli olduğu barədə söylədiyimiz fikri təsdiq edir. Bu fikri üst Paleolit sonunda yaranıb sonrakı Mezolit dövründə də davam edən qadın heykəlləri, öküz başı təsvirləri, ceyran, öküz, gur kimi ovlanmış heyvan sümükləri obyektlərinin, döymə üsulu ilə çəkilməş qadın və kişilərdən ibarət qayaüstü təsvirlərə də aid etmək mümkündür.

Qobustanda heyvanların qovma üsulu ilə ovlanması, dəniz balıqçılığı və eləcə də başlanğıc səviyyəsində olan əkinçilik və maldarlıq təsərrüfatının aparılması qonşuluqda yaşayan qəbilə üzvlərinin birliyini tələb edirdi. Bu da Mezolit sonundan etibarən qəbilə birliklərinin yaranmasına, tədricən qəbilə ittifaqının meydana çıxmasına gətirib çıxarırdı.

Mezolit dövrü eyni zamanda insan kollektivlərinin miqrasiyası dövrüdür. Bu köçmə zamanı mədəni yeniliklər yeni-yeni ərazilərə yayılır.

Kaspi sahilində məskunlaşmış Qobustan balıqçı qəbilələri artıq dənizin dərinliklərində ov etmək üçün ağac gövdəsindən qayıq düzəltmişlər. Bunu qayalardakı çox az sayda qayıq təsvirləri təsdiq edir. Qobustan qayalarında artıq əhliləşdirilmiş itdən istifadə olunması göstərilmişdir.

Mezolit dövründə insanlar öz səhlələriylə müqayisədə təbii nemətlərdən daha çox istifadə edirdilər. Dövrün səciyyəvi daş alətləri sırasına çaxmaqdaşından kiçikölçülü (mikrolitik) həndəsi formalı üçbucaq, seqment və trapesşəkilli alətlər, müxtəlif itiüclular, bir yanı kütləşdirilmiş lövhələr, əsasən kiçikölçülü və müxtəlif tipli qaşovlar, kəsər və kəsərciklər, bizlər, sıyıraclar, döymək, çapmaq üçün alətlər, iriölçülü qazanlar, yığılmış dəni və bitki köklərini əzmək üçün süzgəc və s. daxildir.

Qobustanın daş məmulatı arasında çoxluq təşkil edən müxtəlif növlü qaşovlar gön və dəri işləmədə, ağac və sümük alətlərin və s. hazırlanmasında istifadə olunmuş universal alətlərdir. Xırda kəsici alətlərdən sümük və ağac üzərində aparılan zərif işlərdə istifadə olunurdu. Əmək alətləri arasında oxun çubuğunu hamarlayan dəvəgözü daşından, üstündə diametri 1 sm-ə yaxın nov açılmış əşyalar Qobustanın Mezolit dövrü təbəqələrindən tapılmışdır. Qobustanın yüksək estetik zövqə malik sakinləri qayalarda təsvirlər çəkməklə yanaşı, əmək alətlərini bəzəməyi də bacarmışlar. Hamarlayıcı daşlardan birinin novunun yaxınlığında ceyran təsvirləri, bir neçəsində isə novun kənarları zərif kəsmə xətlər, dalğalı və bir-birini kəsən xətlərlə bəzədilmişdir. 1 ədəd yastı oval formalı çaydaşından ikiüzlü süzgəc, itiücları döymə şaquli paralel xətlər, ətrafi isə döymə nöqtələrlə bəzədilmişdir.

Qobustanın Mezolit düşərgələrindən tapılmış əmək alətlərinin nümunələri şəkil 172-180-də göstərilmişdir. Mezolit dövründə insanlar arasında peşəyənlü ixtisaslaşdırma böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu dövrdə daşışləmə, sümük və ağac işləmə, əmək alətləri, silah nümunələri, bəzək əşyaları, qayıq düzəltmək, tor toxumaq, qarmaqlar düzəltmək, hətta ovlanmış heyvanların dođranmasıyla belə ayrı-ayrı peşəkar insanlar və ya insan qrupları məşğul olurdular.

Söz yox ki, adı çəkilən təsərrüfat sahələrinin hamısı qida əldə olunmasına yönəlmişdir.

Hər peşə sahəsinin özü də bir neçə mərhələdə, müəyyən ixtisaslaşmış insanlar tərəfindən icra olunurdu. Ov ətinin dođranıb bölünməsi bir neçə əməliyyat mərhələsindən keçirdi. Hər mərhələsinin öz peşəkar insanları var idi. Ov elə ustalıqla bölünməyi tələb edirdi ki, bu iş görülərkən heç bir itkiyə yol verilməsin. Heç bir məhsul artıq sayılmır və atılmırdı. Ət yemək üçün istifadə edilirdi. Dəridən geyim, ayaqqabı, baş geyimi, yaşayış evinin üstünü örtmək, döşəməyə salmaq və s. məqsədlərlə, göndən zənbil, torba, kəmərlər və ya kəmərcik və s. hazırlamaq üçün istifadə olunurdu. Çox güman ki, Qobustanın qədim kişi təsvirlərinin kəmərciliyi də göndən hazırlanmışdır.

Buynuz və sümükdən əmək aləti və silah hazırlanırdı. Heyvanın qurudulmuş damarlarından oxun, yayın

hazırlanmasında, ip əvəzi müxtəlif əşyaların bağlanması (əmək aləti və ya silahın dəstəyə bərkidilməsi) və s. istifadə olunurdu.

Əmək alətlərinin hazırlanması çox vaxt tələb edirdi. İnsanların bütün əmək tələbatını tam ödəmək üçün alətlər müxtəlif növlü olmuşdur.

Yemək sadə ocaqlarda hazırlanırdı. Bəzən daşdan xüsusi ocaqlara da təsadüf olunurdu.

Üst paleolitın sonları üçün səciyyəvi olan qayaüstü təsvirlər Mezolit dövründə azlıq təşkil edir. Incəsənət sxematikləşmiş səciyyə alır. Həndəsi naxış çoxalır. Əsas bəzək növü xətlər, nöqtələr, kəsmə xətlər, sünbülvari sınıq xətlər və torşəkilli bəzəkdən ibarət olmuşdur. Xırda heyvan və insan heykəlciklərindən ibarət incəsənət nümunələri yaranır. İqtisadi baxımdan Mezolit üst Paleolitdə ovlanmış heyvan sümükləri üsullarının dəyişməsi, yeni təsərrüfat sahələrinin yaranması və inkişafı ilə fərqlənir.

Mezolit dövrələşdirilməsi üçün hələlik ümumi bir qayda işlənməmişdir.

Lakin 1973-cü ildə Avropa mezolitinə həsr olunmuş Varşava simpoziumunda Mezolit iki- qədim və son mərhələdən ibarət olması qaydası ilə öyrənilməsi təklifi qəbul olunmuşdur. İlk Mezolit dövrü düşərgələrinin daş məmulatında hələ paleolit elementləri üstünlük təşkil edir, son Mezolit dövrü insan

kollektivlərinin dövrüdür. Kaspi sahilində məskunlaşmış Qobustanın balıqçı qəbilələri artıq dənizin dərinliklərində balıq ovlanması üçün ağac gövdəsindən qayıq hazırlamışlar. Bunu qayadakı qayıq təsvirləri təsdiq edir. Balıqçılıq artıq müstəqil təsərrüfat sahəsinə çevrilmişdir. Qobustan qayalarında çəkilmiş Mezolit dövrünə aid ovlanmış heyvan sümükləri səhnələrində artıq əhliləşmiş itdən istifadə olunduğu göstərilmişdir.

Mezolit dövründə insanlar öz sələflərilə müqayisədə təbii nemətlərdən çox istifadə edirdilər. Dövrün səciyyəsi daş alətləri sırasına çaxmaqdaşından kiçikölçülü (mikrolitik) həndəsi formalı üçbucaq, seqment və trapes alətlər, müxtəlif tipli qaşovlar, kəsər və kəsərciklər, bizlər, sıyrığaclar, döymək, çapmaq üçün alətlər, iriölçülü yerqazanlar, yığılmış dənli və bitki köklərini əzmək üçün sürtgəc və s. daxildir.

Qayalarda təsvirlər həkk etmək işiylə yəqin ki, bu işdə təcrübəli və qabiliyyətli, incə zövqü olan insanlar məşğul olmuşlar.

Mezolit dövründə sümük əşyaların çeşidi artır və onlardan geniş istifadə olunmağa başlanır. Sümükdən və buynuzdan balıq tutmaq və vurmaq üçün qarmaqlar, nizə tipli yığıma alətlər üçün əsaslar, ox ucları, xəncər, bıçaq və s. başqa alət və ucluqlar hazırlanırdı.

Mezolit dövründə mağara və sığınacaqların açıq tərəflərini örtmək üçün komalar (bəsit evlər) düzəltmək, ağac qırmaq işində istifadə olunan balta və kərki tipli iri alətlər geniş yayılır.

XIII FƏSİL

AZƏRBAYCANIN NEOLİT DÜŞƏRGƏLƏRİ

Neolit bəşər tarixində Daş dövrünün son mərhələsi, cəmiyyətin təsərrüfat həyatında əsaslı dəyişikliklər dövrü, maddi mədəniyyətin inkişaf səviyyəsinin, dini və dünyəvi görüşlərin dəyişməsi ilə səciyyələnən tarixi mərhələdir. Bu dövrdən əkinçilik və maldarlıq ərzaq təchizatının əsas mənbəyinə çevrilir, istehsal təsərrüfatı sürətlə inkişaf edir. Yeni istehsal formasına keçid insanların maddi həyatı ilə yanaşı mənəvi mədəniyyətində də dəyişikliklərə səbəb olur ki, bu, arxeoloji ədəbiyyatda “Neolit inqilabı” kimi qiymətləndirilir. İstehsaledici təsərrüfat formasının inkişafı daimi ilkin əkinçi məskənlərinin meydana gəlməsinə səbəb olur. Möhrə və çiy kərpicdən dairəvi evlər tikilir, gil qab yaranır. Bütün bunlar Neolit dövrünün başlıca əlamətləridir. Qədim yaşayış yerlərində torpaq işlərində daşdan, sümükdən (lülə,

kürək və buynuz) düzəldilmiş toxalar, çaxmaq və dəvəgözü daşı lövhələrindən dişləri olan biçin bıçaqları, sürtgəc, dən əzən daşları və s. adi əmək alətinə çevrilir.

Neolit dövrünün daş materialının işlənməsində özündən əvvəlki Mezolit dövründən qalma əmək alətlərinin daha da təkmilləşməsi, insanların həyat tələbatının daim ödənilməsini təmin edəcək ilkin maldarlıq və əkinçilik kimi istehsaledici təsərrüfat sahələrinin yaranması toxa və yığım üçün oraq kimi əkinçilik alətlərinin, su yığmaq üçün ibtidai tərپənməz daş qablar – yalaqların və bir qədər gil qabın, daş alətlərin yonma üsulu ilə kiçik hissəciklər qoparmaqla hazırlanması, cilalama, burama üsulu ilə oyuq açma texnikası və s. kimi yeniliklərin meydana gəlməsiylə fərqlənir. Balta, kərki, iskanə kimi ağac işləmə alətləri işə düşür, sümükdən harpun və qarmaq kimi alətlər çoxalır. Bu cür əlamətlərin və gil qabın meydana çıxması, istehsaledici təsərrüfatın yaranması, Neolit dövrünün başlanmasının əsas göstəricisidir.

Mezolit dövrünün sonunda başlanmış balıqçılıqda istifadə olunmaq üçün qayıq düzəldilməsi işi genişlənir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı məlum olmuşdur ki, dünyada Neolit dövrünün həyat səviyyəsi müxtəlif ərazilərdə müxtəlif xronoloji çərçivədə keçmişdir.

Hazırda aparılmış tədqiqatların nəticələrinə görə Azərbaycanda Neolit dövrünün e.ə. VIII minilliyin sonundan VI minilliyin III rübünə kimi davam etdiyini demək mümkündür. Göstərilən tarixdən Ön Asiyanın bir çox vilayət və rayonları, o cümlədən Cənubi Azərbaycanda da tam məskunlaşma başlanır. Bu dövrdən başlayaraq möhrədən birotəqlı evləri olan yaşayış yerləri yaranır. İlk əkinçi məskənləri qalıqları Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü hövzəsində Həsənli, Hacı Firuz, Yanıqtəpə və s. kimi qədim yaşayış yerləri və qonşu Zaqros ərazisindən məlumdur.

Şimali Azərbaycanda Neolit dövrünün əkinçi-maldar əhəlisinin yaşayış yerləri hələlik az öyrənilmişdir. Bunun başlıca səbəbi onların gec aşkarlanması və həm də bu dövr materiallarının özündən sonrakı dövrə (Eneolit dövrünə, Kültəpə, Şomutəpə) və gec dövrü materiallarının Eneolitə şamil edilməməsidir. Azərbaycanda Neolit dövrü qalığı ilk dəfə 1938-1941-ci illərdə Gəncəçay rayonunda Gillikdağda 78 saylı çaxmaqdaşı emalatxanasında (Hümmel, 1941), Qazax rayonunda Damcılı mağarasında (Hüseynov, 1959), bu dövrün son mərhələsinə aid abidələr Ağstafa rayonunun Aşağı Göycəli kəndindəki Töyrətəpənin alt təbəqəsində (Rüstəmov, 1965, Nərimanov, 1960), Şomutəpədə, Qarğalar təpəsinin alt təbəqəsində, Qarabağda Çalağantəpədə (Nərimanov, 1965), Naxçıvanda Kültəpənin (1a)

qatında (Həbibullayev, 1959) qeydə alınmışdır. Neolit dövrünün bu mərhələsi təsərrüfatda toxu əkinçiliyinin vüsət alması, maldarlığın bərqərar olması ilə səciyyəlidir. Qəbilə birləşmələrinin yaranması, oturaq həyat tərzinə keçmək prosesinin başa çatmasıyla qurtarır. Azərbaycanın bir sıra Neolit düşərgələri səhv olaraq Eneolit abidələri kimi tədqiq edilmiş və çap olunmuşdur.

Qobustanda Neolit dövrünün ilk mərhələsinə aid qalıqlar “Ana zağa”nın orta təbəqəsində, “Ovçular zağa”sında üst layda, Kəvizədə I kamerada Mezolit təbəqəsinin üstündə, II kamerada və düşərgədə (Daşaltı sığınacağı) giriş yolunun qarşısında 134, 134a, 116a, 134 №-li daşların arxasındakı sahədə “Firuz-2”, “Qayaarası-2”, “Öküzlər”də və s. qeydə alınmışdır (Rüstəmov, Muradova, 1975).

Neolit dövrü burma üsulu ilə alətlərdə oyuq açma, alətlərin cilalanması, kobud daş toxalar (yer qazanlar) və hələ yabani dənli bitkilərin sünbülünü yığmaq üçün yığma bıçaqların meydana gəlməsi, balıqçılıqla bağlı sümükdən qırmaq və balıq toru toxumaq üçün xüsusi alətlərin hazırlanması, təsərrüfatda heyvanların əhliləşdirilməyə, bitkilərin mədəniləşdirilməyə başlanması istehsal təsərrüfatının inkişafı ilə başlanır.

Qobustanda qayaüstü təsvirlər arasında özünəməxsus yer tutan qayıq təsvirlərinin də şübhəsiz ki, müəyyən qismini Neolit dövrünə aid etmək olar.

Qobustanın qədim qayaüstü təsvirləri arasında Böyükdaş dağı yuxarı səki üzrə 33 və 45, aşağı səki sahəsində 9 №-li daşlarda qazılmış tor təsvirlərindən , heyvan ovunda tələ kimi və balıq toru kimi bu tor və qayıq təsvirləri, eləcə də qazıntılardan tapılmış balıqçılıq toru üçün çoxlu ağırlıq daşlar (pərsənglər), “Firuz-1” düşərgəsində son Mezolit dövrünə aid qəbir materialları arasında tor toxumaq və həmçinin balıq sümüyünün tapılması və s. balıqçılığın qədim qobustanlıların həyatında böyük rol oynadığını göstərir.

Pribaltika abidələrindən Latviyada Sernat, Litvada Şvanqoyidən, Severtis kimi Mezolit-Neolit dövrünə aid 23 m uzunluğunda balıq toru tapılmışdır. Bu yerlərdə balıq tutmaq üçün çubuqdan hörülmüş müxtəlif qurğulardan da istifadə olunmuşdur (Qurina, 1970).

Qobustanın qədim balıqçılarının da balıq ovunda bu cür müxtəlif qamış qurğulardan və bir sıra bizə məlum olmayan üsullardan istifadə olunduğunu söyləmək olar.

İlkin Neolit dövründə Qobustanda ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq hələ də üst Paleolit dövründə olduğu kimi əsas təsərrüfat sahələri olaraq qalırdı. O dövrdə yerli sakinlərin ov etməsi üçün

ətraf ərazidə çoxlu öküz, ceyran və gur sürüləri otlayırdı. “Ana zağa”da Mezolit və Neolit dövrü təbəqələrindən tapılmış heyvan sümüyünün 40%-i ceyrana, 40%-ə qədəri gura aiddir.

Qobustanın yuxarıda adı çəkilən düşərgələrinin erkən Neolit dövrü təbəqələrindən tapılmış çaxmaqdaşı və çaydaşından hazırlanmış daş məmulatı nümunələri Mezolit dövrünün eyni tip alətlərinin oxşarı, onun böyük dəyişikliyə malik olmayan davamıdır. Mezolit və Neolit dövründə daş məmulatındakı bu oxşarlıq qabarıq nəzərə çarpır. Neolit dövründə Mezolitdə olduğu kimi karandaşvari, konusvari və silindr formalı nüvələr daş məmulatı arasında çox, pazşəkillilər isə azdır. Çəp vurma səthinə malik bir üzlü nüvələr aradan çıxır, qələpəldən düzəldilmiş qaşovlar, ucu yonulmuş alətlər azalır. İynəvari itiüclular (ox uclar) və digər lövhədən olan alətlər çoxluq təşkil edir. Simmetrik itiləyici dişəklə işlənmiş və bəzən yuxarı uzun alt üzündən qopuqlar alınmış trapeslər azalır. Kiçikölçülü hündür qövsvari tərəfi qarşılıqlı küt dişəklə işlənmiş seqmentlərə təsadüf olunur. Qobustanda Neolit dövrü təbəqələrinin çaydaşı materiallarında az dəyişikliklə bir növ Mezolit dövrü tipləri saxlanılır, toxa tipli alətlər az da olsa, əvvəlki dövrdəkinə nisbətən iri və yöndəmlidir. Kiçikölçülü sürtgəclər, dən əzən daşlardan yenə istifadə olunur, daş qablar, ağız cilalı alətlər və s. meydana gəlir. Oxun çubuğunu hamarlayan, novçalı daşların sayı xeyli artır. Üstü naxışlı

nüsxələrin sayı çoxalır. Qobustanın Mezolit və Neolit dövrü daş məmulatında olan yaxın oxşarlıq qədim qobustanlıların tarixi mədəni inkişaf ənənələrindəki varislik və minilliklərlə burada yaşamış qəbilələrin eyni etnik qrupa daxil olduğuna əyani sübutdur. Qobustanda daş toxaların, sürtgəclərin, dənəzən daşların, bıçaqvari lövhədən biçin bıçağı tipli alət nümunələrinin tapılması əkinçiliyin yaranacağından xəbər verir. Bu alətlərdən yabarı dənli bitkilərin biçilməsi, döyülməsi, əzilməsində istifadə olunurdu. Burada bəzi heyvanların əhliləşdirilməsinə doğru ilk addımlar atılır. İ.M.Cəfərzadə Qobustanda Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 45 №-li daşın cənub üzündə boynuna ip bağlanmış öküz təsvirinin olduğunu əsas tutaraq burada heyvan əhliləşdirilməsini iribuynuzlu heyvandan başladığını göstərmişdir. Ancaq bu daşın arxa üzündə eyni texniki üslubda işlənmiş öküz ovu səhnəsinin təsvir olunması Qobustanda qaramalın əhliləşdirilməsinin onun hələ ovlandığı dövrdə - e.ə. VIII minilliyin sonlarında baş verdiyini söyləməyə əsas verir.

Neolit dövründə Qobustanda ovçuluq, balıqçılıq və yığıcılıq təsərrüfatı hələ də aparıcı sahələr olaraq qalır və fəaliyyət göstərirdi.

Qobustanda “Ana zağa” və “Kənizə” düşərgələrində və onların yaxınlığındakı daşlarda çoxlu kasavari yalaqlara rast gəlinmişdir. Onlar daş alətlə qazılmış əsl tərپənməz qablardandır.

Bu formaca konusvari yalaqlardan yağış suyu, qurban qanının yığılması və şübhəsiz, duru xörəklərin hazırlanması üçün istifadə edilirdi. Bunun üçün ocaqda qızarmıcaya qədər qızdırılmış çaydaşları yalağa atılır və alınan hərarət oradakı mayeni bişirirdi. Düşərgələrdə odda yanmış qızarmış çox sayda çaydaşı qırıqlarının ocaq və yalaqlar ətrafında tapılması deyilənləri təsdiq edir.

Qobustan Neoliti gil qaba qədərki ilk mərhələyə aiddir. Bu abidələrdə hələ gil qab yoxdur.

Burada Neolit dövrünün inkişaf etmiş – gil qabın meydana gəldiyi və son mərhələsi zəif və çətin izlənilir.

Görünür, Neolitə keçid dövrünün ilk çağlarında Qobustanda baş vermiş təbii hadisələr (qayaların uçması, yerinin dəyişməsi, bəlkə də güclü zəlzələ) nəticəsində, “Ana zağa”, “Kəvizə”də müəyyən müddətə həyat kəsilmiş, sonrakı dövrlərdə, təxminən Eneolitin sonu, ilk Tunc dövründə yenidən canlanmışdır.

Qobustanda “Kəvizə” düşərgəsində Neolit dövrünün gil qaba qədərki mərhələsinə aid qəbir aşkar edilmişdir. Burada 1 yaşlı qadın, 2 kişi sıx bükülü vəziyyətdə, ikisi başı cənuba sağ böyrü üstə, biri başı şimala, sol böyrü üstə, ikinci skelet isə ayaq-ayağa dəfn olunmuşdur. Skeletlərin təyinatına görə nisbətən yaxşı saxlanmış qadın kəlləsinin Qafqazda ən qədim insan tipi sayılan kaspı tayfalarının dəniz sahilində yaşayan tayfalar olub, bir vaxtlar

hətta dəniz də bu tayfaların adı ilə Kaspi dənizi adlandırılmışdır. Bunlar qədim qobustanlılardır.

Qəbirdən ağ rəngdə mərmərdən daş toppuz - əsa başı, çaxmaqlaşmış çaydaşından ağzı cilalanmış balta, sümük bizlər, sümükdən bəzək əşyası, daş asma, çaydaşı və qumdaşından sürtgəclər (onların birində qırmızı oxra əzilmişdir), iskenə tipli alət, dəvəgözündən uclu qaşov, çaydaşından şəkil döymək üçün alətlər, qumdaşından bıçaq kimi işlədilər bilən seqment formalı iri alət, bir parça bərkidici qara maddə (qır) tapılmışdır. Gil qabın ixtirası Neolit dövrü adamının təbiəti dərk etməsi və onun ehtiyat mənbələrinə yiyələnməsi yolunda əhəmiyyətli addım sayılır.

Neolitin gil qabın meydana çıxdığı orta və Eneolitə keçid təşkil edən inkişaf etmiş mərhələsinə aid maddi qalıqlar Ağstafa rayonunda, Töyrətəpə (alt təbəqə), Şomutəpə, Qarğalar təpəsi (alt təbəqə), Qazaxda Qiyaməttəpədə, Naxçıvanda Kültəpənin alt təbəqəsində aşkar edilmiş, inkişaf etmiş Neolitə aid qalıqlar Azərbaycanda Gəncəçay rayonunda, Xanlar şəhərindən qərbdə Gilikdağda da tapılmışdır. Bu abidənin məmulatına bir üzlü işlənmiş yastı, vurma səthli saxlanılmış hündürlüyü 4, 5-9 sm-ə çatan nüvələr, iri bıçaqvari lövhələrdən hündür dişləklə işlənmiş uclu qaşovlar, burğular, çaxmaqdaşından zərb alətləri, tiyəsində istifadə olunma parıltısı saxlanmış yığma oraq dişləri,

nüvə-qaşovlar, ağ rəngli keyfiyyətli çaxmaqdaşı və dəvəgözündən qəlpə və lövhələr daxildir.

Damcılı mağarasının daş materialı arasında da Neolit materialı vardır. Bunlar kəsərlər, biz kimi deşmək üçün işlədə biləcək alətlər, Neolitin əvvəllərinə aid qədim tipli sapalqlı xırda ox ucları, cilalı əşya və s. ibarətdir (Hüseynov, 1975).

Qazax-Ağstafa Neolit abidələrinin daş məmulatı prizmatik və karandaşvari nüvələr çaxmaqdaşı və dəvəgözündən çoxlu qəlpə və bıçaqvari lövhələr, qaşov, dəndaşları, dəstəklər, üstündə bərkidici qara maddə saxlanmış, yığma oraq dişlər, maral buynuzlu və qaramalın kürək və lülə sümüyündən toxalar və s. ibarətdir. Bəzi daş alətlərin tiyəsi artıq cilalanmış, bəziləri dəstək üçün hazırlanmışdır.

VII minillikdə Zaqros ərazisində dulusçuluq mərkəzləri yaranır. Urmiya gölü ətrafından da Neolit dövrü qabları tapılmışdır.

Azərbaycanda Kürün orta axarı boyunda yerləşən, Şomutəpə mədəniyyəti adı altında tanınan (Nərimanov, 1987) abidələrdə təsadüf olunan az sayda Neolit dövrü gil qablar tərkibinə daş əziyi qatılmış, kobud hazırlanmış, gen və düz oturacaqlı, altında bitki liflərindən hörmə izi olan, zəif bişirilmiş, qırmızıya bənzər rəngdə, qulpsuz və naxışsız qablardan ibarətdir. Çox az faiz qabın gilinə doğranmış saman qatılmışdır.

Şomutəpənin və Töyrətəpənin alt qatının gil qabları Aşağı Şilovdan düz oturacaqlı, bankavari keramika ilə (Formozov, 1962, şəkil 27) oxşardır. Gürcüstanın Borçalı ərazisindəki Şulaveri abidəsindən tapılmış gil qablar da Şomutəpə, Töyrətəpənin alt təbəqəsinin gil qabları ilə oxşardır və onlar tədqiqatçı tərəfindən Neolit dövrünə aid edilmişdir (Kiquradze, 1976). Şomutəpədən C14 analizi e.ə. VI minilliyin II yarısı (5560+701E-631) tarixi vermiş və Şomutəpə-Şulaveri mədəniyyəti kimi tanınmışdır. Şomutəpə mədəniyyəti üçün səciyyəvi əlamətlərdən biri sümük toxalar əgər doğrudan daş məmulatı toxadırsa, onda onlar yalnız e.ə. Neolit dövrünün əkinçiliyi üçün yararlı ola bilməz. Bu cür toxalar vasitəsilə əkin üçün işlənmiş torpaqdan alınan məhsulun az olub, il boyu qəbilənin taxıl məhsuluna olan tələbatını ödəyə bilməz, onunla izafi məhsul ehtiyatı əldə etmək mümkün olmazdı. Qab istehsalında saman qarışıqlı qab nümunələrinin azlığı daş məmulatı əkinçiliyin ilk meydana çıxdığı mərhələ - Neolit dövrü olmasıyla izah oluna bilər. Eyni fikri Şomutəpə orağına da aid etmək olar (Nərimanov, 1964, 1965).

Şomutəpə orağı tipli əsası maral buynuzundan yığma dişli orağ (uzunluğu 25 sm) Kültəpədə 22,1 m dərinlikdən və Anadolunun cənubundakı Hacılardan tapılmışdır. Hacılar abidəsi e.ə. VI minilliyin ikinci yarısına aiddir. Kültəpənin 1a təbəqəsinin Ön Asiyanın göstərilən abidəsiylə xronoloji yaxınlığı həmçinin də

ilkın Kltrnn alt tbqsndn Xlfli boyalı qabın olmasıyla daş məmulatı təsdiqlənir (Nərimanov, 1987). Son vaxtlar bəzi tdqiqtçılar Xlf mədəniyyətinin ilkin inkişaf mərhələsini e..VI minilliyin ortalarına aid edirlər. Kltrnn 1a təbəqəsinin də e..VI minilliyin ikinci yarısına, inkişaf etmiş Neolit dövrünə aid olduęunun mmknlyn əsas tutan İ.H.Nərimanov Kürün orta axarı boyundakı ən qədim yaşıyış yerlərinin də olduęunu göstərmiş və onların, blk də daha qədimə aid olduęunu qeyd etmişdir (Nərimanov 1987).”Ana zaęa” düşərgəsi: Qobustanda Böyükdaş daęının yuxarı səki sahsnd, zrnd qədim qayaüstü təsvirlər qeydə alınmış 29, 30, 31, 32 qayaların arasında əmələ glmış kiçik iriölçülü iki gözdən ibarət qayaaltı boşluqda aşkar edilmişdir. Yarıaçıq maęaranı xatırlayan bu boşluęun divarlarını təşkil edən qayalar zrnd tarixin müxtəlif dvrlrnd yüzlərlə qayaüstü təsvirlər məmulatının qədim nümunələri saxlanmış şəkilli qayaların yarıya qdrinin olduęu kiçik sahədə mərkəzi yer tutmasına, divarları və onlara bitişik daşlarda çoxsaylı qədim təsvirlərin saxlandıęına görə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin ilk tdqiqtcısı İ.M.Cfrzed tərəfindən çox yerdə “Ana zaęa”nın iriölçülü 100 kv.km sahəyə məlik qərb kamerası arxeoloji qazıntı işləri aparmaqla tdqiqt edilib öyrənilmişdir.

Arxeoloji qazıntılar nticsnd “Ana zaęa”nın çkntlrnd litoloji cəhətdən fərqlənən üç əsas mədəni təbəqə

aşkar edilmişdir. Onlardan qazıntı sahəsinin orta hissəsində aşkar edilmiş alt (Mezolit) və orta (Neolit) mədəni təbəqələr üst son (son Neoliddən ilk orta əsrlərə qədərki dövrlərə aid az və ya çox miqdarda material verən) qarışıq təbəqədən, 10 sm lal həyat izi olmayan təbəqə ilə ayrılırdı. Mezolit dövrü materialları saxlanmış alt təbəqənin qalınlığı 1,0 m, bəzən 1,2 m-ə qədər idi. Bu təbəqə rəngi boza çalan, sementləşmiş kimi olduqca bərk, içərisində qaya - əhəngdaşı qırıqlarına rast gəlinən gillicədən ibarət idi. Mezolit sonu ilə ilk Neolit dövrünə aid orta təbəqə ilə alt, Mezolit dövrü təbəqəsi arasında lal təbəqə yoxdur. Onlar bir-birindən torpağın rəngi, materialları arasında fərq-onların tiplərə görə bir-birinə çox yaxın və eyni olması, ümumi səciyyəsiylə seçilir.

Orta təbəqə alt təbəqəyə nisbətən yumşaq, qəhvəyi rəngə çalan 0,2-0,6 m qalınlığında torpaq qatından ibarətdir.

“Ana zağa” düşərgəsində Daş dövrünə aid mədəni təbəqələr (alt və orta) düşərgənin əsasən orta hissəsində, onun şimal divarını təşkil edən 30 №-li qayanın cənub dibində, 1965 və 1966-cı illərdə qazılmış sahədə aşkar edilmişdir. Düşərgəni əhatə etmiş qayaların təxminən e.ə. VII-VI minilliklərdə baş vermiş yerdəyişməsi nəticəsində yaranmış təhlükəli vəziyyət qazıntı sahələrinin hər yerində qazıntını alt (Mezolit) mədəni təbəqə səviyyəsinə çatdırmağa imkan verməmişdir.

“Ana zağa” daş məmulatının alt təbəqənin dövrü üst Paleolitdən Mezolitə keçid və Mezolitə ilk mərhələsinə, orta təbəqənin dövrü isə əsasən Mezolit və Mezolitdən Neolit keçid mərhələsinə aiddir. Burada alt və orta təbəqələr arasında lal qatın olmaması onların yaranma dövrü arasında bir elə fasilənin olmamasıyla bağlıdır. Təbəqələrin litoloji tərkibi və rəngi arasındakı fərq çox güman ki, təbii iqlim dəyişikliyi ilə bağlıdır. Bunu hər vaxt təbəqənin əsas arxeoloji materialları – daş alətlər və fauna qalıqları arasındakı yaxınlıq, eynilik və bir-birini tamamlaması həli də təsdiq edir.

“Ana zağa”nın alt və orta təbəqənin materiallarının oxşarlığı, dövr fərqi qəti göstəricisi olan nümunələrin azlığı üzündən düşərgənin Neolitlə bağlı məmulatların çox hissəsi Mezolit dövrü məmulatları içərisində verilir.

Bütün Qobustan düşərgələrində və eləcə də “Ana zağa”nın daş məmulatı əsasən çaxmaqdaşı və çaydaşındandır.

Qobustanın Daş dövrü düşərgələrinin sakinləri əmək aləti, silah hazırlamaq üçün çaxmaqdaşını çox qədim geoloji dövrlərə aid açılmış süxurları və palçıq vulkanlarının püskürmə zamanı ətrafa atmış olduqları tullantılar arasından çay və dəniz sahilindən tapıb istifadə etmişlər. Yəqin elə bu səbəbdən də Qobustanda bir dənə də olsun diametri 5-7 sm-dən artıq çaxmaqdaşı parçası və ya iri çaxmaqdaşı parçasından nüvə-qəlpə

və bıçaqvari lövhəyə təsadüf olunmamışdır. “Ana zağa”dan tapılmış nüvələrdən çoxunun bir üzündə saxlanmış təbii qabıq qalığı əsasında onların kiçiközlü çaxmaqdaşlarından hazırlandığı məlum olur.

Qobustan sakinlərinin əmək alətləri, silah və s. hazırlanması üçün xammalın haradan tapdıqlarını müəyyənləşdirmək məqsədilə Böyük Qobustanın başlıca çayları olan Pirsaatçay, Ceyrankeçməz və Sumqayıtçay yataqlarında aparılan xüsusi axtarışlar nəticə verməmişdir. Görünür, qədim qobustanlılar çaxmaqdaşı və çaydaşını Abşeron geoloji dövrünə qədərki qədim çayların axıdıb gətirdiyi, yüz min illər ərzində dənizin yuyub hamarladığı qədim çayların itməsi, dənizin çəkilməsiylə geoloji qatlarda saxlanmış yataqlardan seçib götürmüşlər.

“Ana zağa”da aparılmış arxeoloji qazıntılar burada üst Paleolit sonlarından ilkin Mezolit dövrünün əvvəllərindən başlayaraq, bütün sonrakı tarixi mərhələlərdə də uzun və ya qısa müddətli yaşayışın olduğunu göstərmişdir.

“Ana zağa”da arxeoloji qazıntılarla əldə edilmiş materialların iki mindən çoxu çaxmaqdaşı, çaydaşı və az hissəsi sümükdən və başqa materiallardan hazırlanmış əmək alətləri və eləcə də başqa məqsədli tapıntılardan ibarətdir. Müəyyən formaya salınmış və ya üzərində məqsədli düzəlmiş – dişəkləmə

aparılmaqla istifadə edilmiş bu materiallar (əmək alətləri, silah nümunələri, məişət əşyaları, bəzək vasitələri və s.) “Ana zağa”da orta və yeni Daş dövründə insanların həyat tərzini, məşğuliyyəti, dünyagörüşü və s. haqqında məlumat verir. Düşərgənin (orta və alt) hər iki təbəqəsinin materiallarının tipoloji və nisbi çoxluğu cəhətdən o qədər də fərqlənmədiyi xüsusi qeyd olunmalıdır. Yalnız orta təbəqənin üst səviyyəsindən tapılmış qaşov tipli alətlərin qəlpə və ya bıçaqvari lövhədən hazırlanma fərqi, dövrü etibarilə daha qədim mədəniyyətə aid alət tiplərinin alt təbəqədən orta təbəqəyə nisbətən çoxluğu və ya əksinə, digər xırda, az gözə çarpan fərqlərə əsasən “Ana zağa”da alt mədəni təbəqənin üst Paleolit sonu - Mezolit əvvəllərinə, orta təbəqənin isə Mezolit sonu – Neolit dövrünün ilk gil qaba qədərki mərhələsinə aid etməyə əsas verir.

“Ana zağa”da çaxmaqdaşından hazırlanmış 600-dən çox kiçikölçülü (hündürlüyü əsasən 1,5 – 3,0 *sm*; nadir hallarda 5 *sm* arasında) nüvə tapılmışdır.

Onların bir qismi, eləcə də “Ana zağa”da Mezolit üçün səciyyəvi iynəvi itiuclar, mikro lövhələrdən müxtəlif alət tiplərini müəyyən hissəsinə düşərgənin üst təbəqəsi səviyyəsində də təsadüf olunmuşdur. Alt və orta təbəqələr üçün səciyyəvi daş alətlərin üst təbəqə səviyyəsində tapılmasının başlıca səbəbi sonrakı dövrlərdə alt təbəqələrə toxunması, düşərgənin qərb

hissəsindəki qayaların yerdəyişməsi, təbəqələrin qarışması nəticəsində hazırda qayaların altında qalmış, qazılması mümkün olmayan yerlərdən axan yağış sularının buranın materialını vaxtaşırı yuyub gətirməsidir.

“Ana zağa”da hər iki Daş dövrü təbəqəsindən eyni tipli – karandaşvari, konusvari, prizma, silindr və yiv şəkilli, onların müxtəlif görkəminə məxsus formada hazırlanmış nüvələr əldə edilmişdir. Prizma, konus və yiv şəkilli nüvələr alt təbəqədə, karandaşvari və silindrik nüvələr isə orta təbəqədə çoxluq təşkil edir.

Çaxmaqdaşı qəlpəsindən hazırlanmış, formaca fərqlənməyən qaşovlar, alt təbəqədə bıçaqvari lövhələrdən düzəldilmiş qaşovlardan çoxdur, makroölçülü, xüsusən itiucular və gəzli lövhələr orta təbəqədə üstünlük təşkil edir. Həndəsi formnalı (trapes, seqment şəkilli) alətlərə və ox uclarına “Ana zağa”da olduqca az olanlarda əsas orta təbəqədə təsadüf edilmişdir.

“Ana zağa”nın Daş dövrü məmulatının 2/3 hissəsini çaxmaqdaşından olan alətlər təşkil edir. Onlar əsasən orta və mikroölçülü lövhələrdən düzəldilmiş iynəvari itiucular, bir ucu dişəklənməklə çəpləşdirilmiş, gəzvari və ya qövsvari edilmiş, yanlarında bir, iki və ya bir neçə gəz açılmış alətlərdən ibarətdir. “Ana zağa”nın çaxmaqdaşından hazırlanmış materialları bizlər, burğular, kəsər və kəsərciklər, bir yanı dişəkləmə vasitəsilə

kütələşdirilmiş lövhələr, ucunda xüsusi çıxıntı düzəldilmiş və s. alət tipləri daxildir. Qədim düşərgələrin sakinləri çaxmaqdaşıyla yanaşı, çaydaşından da geniş istifadə etmişlər. Ölçücə iri ölçü tələb olunan sürtgəc, zərb və döymə aləti, ağırlıq daşı – pərsəng, dişəkləyici, eləcə də balta və kərki tipli və s. kimi alətlər çaydaşından hazırlanmışdır.

Çaydaşından qopardılmış ilk qəlpələr birbaşa bıçaq və yüngülcə dişəklənməklə qaşov kimi istifadə edilmişdir. “Ana zağa”nın alt və orta təbəqəsinin çaydaşı materialları da çaxmaqdaşında olduğu kimi, alət tiplərinin işlənmə xüsusiyyətinə görə az fərqlidir. Alt təbəqə materialının oxşar nümunələrinin orta təbəqədə rast gəlinməsi (həyatda iş tələbinə uyğun meydana gəlməsi) dövrü xüsusiyyətiylə fərqlənir. Məsələn, sürtgəc və ağırlıq daşları orta təbəqədə alt təbəqədəkindən çoxdur. Bütün bunlar “Ana zağa”da alt və orta mədəni təbəqələrin genetik baxımdan bir-birinin davamı olduğunu göstərməklə, onların tarixi dövrü haqqında yuxarıda qeyd olunanları digərləri də təsdiq edir.

Qobustanda iri ölçülü, lakin möhkəmliyi vacib olmayan alət və əşyaların hazırlanması üçün yerli əhəngdaşından da istifadə olunmuşdur.

“Ana zağa”da başqa materiallardan – sümük, buynuz, ağac, balıqqulağından, dəvəgözü daşından və başqa minerallardan oxradan bəzək və müxtəlif əşyalar hazırlamaq üçün istifadə

olunmuşdur. Bunların arasında oxun çubuğunu hazırlamaq üçün işlədilmiş “düzləndiricilər” diqqəti cəlb edir. Onlar yastı təbii mineral dəvəgözü daşından bir üzündə daşın eninə açılmaqla hazırlanmış alətlərdir.

Qaşovun içi işlənib hamarlanmışdır. Düşərgənin alt təbəqəsində tək-tək rast gəlinən bu tip alətlər orta təbəqədə sayca artır və onların naxışlanmış nümunələrinə təsadüf olunur. Bu cür alətlərdən birinin alt, düz üzündə ceyran şəkli çəkilmişdir. Bu tip alətlərə, şübhəsiz ki, “Ana zağa” Mezolit dövrü təbəqəsindən tapılmış sümükdən hazırlanmış ox uclarının tapılması da buna sübutdur. “Ana zağa”dan sürtülmüş balıqqulağından hazırlanmış muncuqlar, tropik sularda yaşayan balıqqulağından boyunbağı tapılmışdır.

“Ana zağa” dan üstündə yay-oxlu, döymə kişi və ceyran, öküz təsvirləri olan kiçikölçülü daşlar, düşərgənin şimal divarını təşkil edən 30 №-li daşda mədəni təbəqənin altında şərq-qərb istiqamətdə uzanan şux qamətli, yay-oxlu, kəmərlı ovçu kişilərdən ibarət səhnə aşkar edilmişdir. Düşərgənin içindəki kiçik, tərənməyən daşlarda da kişi təsvirləri həkk olunmuşdur.

“Kəniyə” düşərgəsi. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində “Ana zağa”dan 40-50 m cənub-şərqdə, yuxarı səki üzrə 115, 116, 117a №-li, üzərində qədim təsvirlər saxlanmış qayaların arasında, onların bir-birinə söykənməsi nəticəsində alınmış sığınacaqlarda

aşkar edilmişdir. Sığınacaqın divarlarını təşkil etmiş qayaların hələ qədimdə uçması, yerdəyişməsi nəticəsində burada bir neçə gözdən ibarət insan yaşaması üçün yararlı sahələr əmələ gəlmişdir. Düşərgədə 1974, 1975 və 1976-cı illərdə 300 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmışdır (Rüstəmov, Muradova, qobustan arxeoloji ekspedisiyasının 1975, 1976-cı il hesabatları). Aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində burada əsas Mezolit və qismən Neolit dövrünün əvvəllərində yaşayış olduğunu göstərən xeyli maddi mədəniyyət qalıqları, Neolit dövrünün sonuna aid qəbirlər aşkar edilmişdir. Çox güman ki, Neolitin əvvəllərində “Ana zağa”da olduğu kimi, “Kəvizə”də də təbii fəlakət nəticəsində baş vermiş təhlükəli vəziyyət sakinləri sığınacaqları bir müddət tərk etməyə məcbur etmişdir. “Kəvizə”də həyat Eneolitin sonu, ilk Tunc dövrünün əvvəllərində qısa müddətə canlanmışdır.

Mezolit dövrü materialları “Kəvizə”nin əsas orta kamerasında (116 və 116a, 117, 117a №-li üzərində qədim rəsmlər olan daşların arasında) aşkar olunmuşdur. Bura 117a №-li daşın 115№-li qayadan qoparaq 117 №-li daşla baş-başaya dayanması nəticəsində alınmış 20 kv.m-ə yaxın kiçik, yaşamaq üçün çox əlverişli sahədir.

Yuxarıda göstərilən səbəb üzündən düşərgədə əmələ gəlmiş ilk orta və qərb kamera arasında alınmış keçiddə (şimaldan

116, cənubdan 117 №-li şəkilli daşlar arasındakı sahədə) qazıntı aparmaq mümkün olmamışdır.

Orta kamerada Mezolit dövründə yaşayış olduğunu Mezolitə aid təbəqədə aşkar edilmiş cənuba tərəf çıxacaqda və arxa hissədə 117 №-li daşın şimal, 116a №-li daşın cənub qurtaracağı arasındakı açıq yeri bağlanmış yonulmamış daşlardan bir ədəd və 0,5 m hündürlükdə saxlanmış hörgü qalığı da sübut edir.

Krımın Şankoba mağazasının giriş yolu da Mezolit dövrünə aid daş hörgüylə kəsilmişdi (Bader, 1970).

Orta və qərb kameraları arasındakı keçidin yalnız üst hissəsi təmizlənmiş və 117 №-li daşın şimal üzündə bir ədəd üst Paleolit əlamətli öküz başı təsviri qeydə alınmışdır. Saxlanmış hörgü qalığının daşlarının içəriyə baxan üzlərində qədim insan təsvirləri çəkilmişdir.

“Kəvizə” düşərgəsindən arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş materialların ümumi sayı 20 mindən çoxdur. Bu materialların 17 mini (11,5 min çaxmaq və 5,5 min çaydaşından olmaqla) üzərində əmək aləti kimi istifadə olunmaq əlaməti olmayan qəlpə, lövhə və tullantılardan ibarətdir (şəkil 181-184). Qalanları çaxmaqdaşı, çaydaşı, əhəngdaşı, sümük və s. materiallardan hazırlanmış əmək alətləri, silah nümunələri, bəzək əşyaları, oxra qırıqları və s. ibarətdir. Onlardan 1400-ə qədəri

“Kəvizə”nin alt Mezolit dövrü təbəqəsindən aşkar olunmuş əsasən çaxmaqdaşı (900-ə qədəri və çaydaşından 400-dən çoxu) hazırlanmışdır. “Kəvizə” düşərgəsinin Mezolit dövrü tapıntılarına əsas yığma alət dişləri kimi hazırlanmış üçbucaq şəkilli, kiçikölçülü iti uclar, seqment, trapes və üçbucaqlardan ibarət həndəsi formalı alətlər, mikro qaşovlar, bıçaqvari lövhələrdən sıyrığaclar, qəlpələrdən hazırlanmış yanlı və gəzli qaşovlar, işlək ağzı hər iki üzə tərəf yonulmuş iskənə tipli alətlər, bıçaqvari lövhədən düzəldilmiş kiçikölçülü bizlər, burğular, kəsər və kəsərciklər, ox ucluqları, ucunda xüsusi dimdikvari çıxıntısı olan alətlər daxildir. Sonunculardan zərif işlərin görülməsində - ağac və ya sümük əsasında yarıq açmaq, müəyyən əşyaları bəzəmək və s. məqsədlərlə istifadə edilmişdir.

“Kəvizə” düşərgəsindən tapılmış iriölçülü alətlər çaydaşlarından hazırlanmışdır. Onlar sürtgəclər, zərb alətləri, döymə alətləri, qopardıcılar, dişəkləyicilər, pərzənglər, ilk qəlpədən qaşov və bıçaqlar və s. ibarətdir. Onun çubuğunu hazırlamaq üçün “düzləndirici” alətlər dəvəgözü daşından, bəzək üçün asmalar xırda çaydaşı və ya balıqqulağından hazırlanmışdır.

“Kəvizə” düşərgəsində tiplərə görə çaxmaqdaşı materialları arasında nüvələr (264 ədəd), mikro itiucular (220 ədəd) və qaşovlar (137 ədəd), çaydaşından alətlər arasında döymə-

vurma alətləri (200-ə qədər), qaşov tipli alətlər (100-ə qədər) və dişəkleyicilər (46 ədəd) çoxluq təşkil edir.

“Kənistə” düşərgəsinin Mezolit dövrü materiallarına sümükdən hazırlanmış ox ucluğu, nizə ucu üçün ikitərəfli qarım açılmış yığma silah əsasının hissəsi də daxildir. Onların hər iki tərəfindən üzünü boyu açılmış yarıq o qədər dar və incədir ki, oraya yalnız Qobustanın Mezolit dövrü üçün səciyyəvi olan mikro ölçülü lövhələr və onlardan düzəldilmiş mikro iti uclular yerləşdirilə bilərdi. Qobustanın yığma silah ucluqlarının sümük əsası öz kiçik ölçülü olması və gözəl hazırlanmasıyla Gürcüstanda Mezolit düşərgəsindən tapılmış (Sereteli, 1973) yığma ox ucu üçün sümük əsasdan fərqlənir. Bir yanında yarıq açılmış sümük aləti Şimali Qafqazda Sosruko mağarasından da tapılmışdır. Bu sümük əsaslı bıçağın çaxmaqdaşı lövhəsindən olan dişlərindən, ikisi yarığın içində saxlanmışdır (Zamyatnin, 1957). Bir tərəfli yığma bıçaqların sümük əsasları Uralda Syuren-2 düşərgəsindən də tapılmışdır (Matyuxin, 1976). Üst-Belaya düşərgəsindən (Bader, 1970) və Zabaykalyedən məlum olan, dərin açılmış yarıqda çaxmaqdaşı lövhələrindən tiyələr düzəltməklə hazırlanmış sümük əsaslı mizraq, nizə ucu, bıçaqlar və “azil” tipli yastı qarmaqlar Sibirin son Paleolit dövrünün əsas tapıntıları sayılır (Okladnikov, 1968).

“Kə nizə” düşərgəsindən tapılmış Mezolit dövrünə aid əhəngdaşından hazırlanmış qadın fiqurları (Rüstəmov, 1986) xüsusi elmi əhəmiyyətə malikdir. Onlardan ikisi formasına görə Qobustan qayalarında təsviri olan iri döşlü, baldırları xüsusi qabarıq və yoğun verilmiş qadın təsvirlərinin (Cəfərzadə, 1965 və 1973-cü ildə Böyükdaş dağı yuxarı səki üzrə 29 № -li daşın şimal üzündəki şəkl. № 66-67 və s.) oxşarıdır. Bu qadın fiqurları Buret (Okładnikov, 1966), Malta (Formozov, 1976), Krasniyar kimi üst Paleolit düşərgələrindən tapılmış şümük qadın fiqurları ilə (Abramova, 1959; yenə onun, 1962, tab. VI-13, IX-3) oxşardır.

“Kə nizə” düşərgəsindən tapılmış rəsmli daşlarda yalnız kişi təsvirləri həkk olunmuşdur. Qadın təsvirlərinə nə qayalarda, nə də kiçik daşlarda təsadüf olunmamışdır. Kiçik daşlarda və qayalarda bir ədəd öküz başından başqa demək olar ki, heyvan təsviri də yoxdur. Kiçikölçülü əhəngdaşında bir cərgə bir-birinin ardınca cinsi əlaməti məlum olmayan yan görünüşündə, çox bəsit, Qərbi Avropanın paleolit incəsənətində “qlaviforma” adlandırılan insan təsvirləri həkk olunmuşdur. Başqa kiçik daşın yan, düz tərəfində daşın uzununu boyu kiçikölçülü təsvirlər çəkilmişdir. Təsvirlərin düzülüşü onların qovma üsulu ilə ovda iştirakını əks etdirdiyini güman etməyə əsas verir.

“*Ovçular zağası*”. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində, Qobustan qoruğunun muzey binasından 3250 altında təxminən

150-200 *m* məsafədə “Ana zağa”dan 50-55 *m* şimalda, 45 və 46 №-li şəkilli daşların arasında yaşayış üçün yararlı sığınacaqdır. Onun girişi şərqdədir üstünü çox iri və yastı 8x8 *m* ölçülü 2,5 *m* qalınlığında qaya parçası örtür. Onin şimal şərq ucu 46 №-li daşın üstünə yatır. Sığınacağın şimal-qərb tərəfdə açıq yerini iri daşlar, qabaqda cənub şərq tərəfini isə bir növ 45 №-li daş bağlayır.

İ.M.Cəfərzadə Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində 3 №-li daşın altında qeydə aldığı bu sığınacağı onun qarşısındakı qayalarda əsas ovlanmış səhnələrinin olduğunu nəzərə alaraq “Ovçular zağası” adlandırılmışdır.

“Ovçular zağası”nda arxeoloji qazıntı işləri İ.M.Cəfərzadə tərəfindən 1960 və 1961-ci illərdə 50 *kv.m* sahədə (Cəfərzadə, 1965) aparılmışdır. Mədəni təbəqənin qalınlığı 140 *sm*-dir. Qazıntıdan 1500-dən çox daş məmulatı, ocaq yerləri, daşdan və balıqqulağından asmalar, oxra qalıqları xalsedon parçası, dağ billuru və az miqdarda fauna qalığı tapılmışdır. Qazıntıdan əldə edilmiş materialların 160 ədədi çaxmaq və çaydaşlarından hazırlanmış alət, 20-yə qədəri nüvələrdən ibarətdir. Onlar konusvari, prizma formalı, karandaşvari, bir üzdən istifadə olunmuş nüvələrdən ibarətdir. Əmək alətləri bu nüvələrdən qopardılmış və mikro lövhələrdən hazırlanmışdır.

Çaxmaqdaşından hazırlanmış qaşovlar (50-yə qədər), iskənə tipli alətlər (24 ədəd), trapeslər (19 ədəd), çəpuclu lövhələr

(9 ədəd), dairəvi (1 ədəd) və uclu qaşovlar (3 ədəd), şatelperron tipli bıçaq (4 ədəd), kəsər və kəsərciklər, biz, seqment və tək-tək üçbucaq, bir yanı kütləşdirilmiş bıçaqvari lövhələr, bir ucunda dimdikvari çıxıntısı olan alət tiplərinə də təsadüf olunmuşdur. Həndəsi formalı disklərdən trapeslər çoxdur.

Düşərgə sakinləri qayalarda şəkil döymək və zərb aləti kimi əsas çaydaşı və çaxmaqdaşından istifadə etmişlər. Qazıntıdan tapılmış bazalt cinsli çaydaşından döymə alətləri çoxluq təşkil edir (19 ədəd).

Daş məmulatı arasında dəvəgözü daşından oxun ucunu hamarlamaq üçün istifadə edilmiş üstü novlu alət qırıqları, çaydaşı və əhəngdaşından pərsəng və s. əmək alətləri qeydə alınmışdır. Daşdan iki ədəd toxa tipli alət və üzərində qara rəngdə bərkidici maddə qalığı saxlanmış yığma alət dişi də daxildir.

Qazıntı gedişində düşərgədə diametri 1 m, içindəki külün qalınlığı 5-10 sm-ə çatan ocaq qalığı açılmış, onun içindən və ətrafından yanmış heyvan sümükləri, çaxmaqdaşı, çaydaşı, lövhə, qəlpələr və oxra qırıqları tapılmışdır.

Qazıntıdan iki ədəd kiçikölçülü rəsmlı daş qeydə alınmışdır. Birinci daşın bir üzündə öküz, o biri üzündə insan və öküz təsviri, ikinci daşın üstündə ortadakı yalağın (daş qabın) ətrafında yalaqdan su içməyə gəlmiş 6 öküz şəkli çəkilmişdir. “Ovçular zağa”sının qazıntı materialları bir növ “Ana zağa”nın

materiallarının oxşarıdır. Qazıntıda gil qaba təsadüf olunmamışdır. Yalnız təbəqənin üst qatındakı və son Tunc dövrünə aid az miqdarda qab qırıqları tapılmışdır ki, bu da sığınacaqlardan sonrakı dövrlərdə qısa müddətdə istifadə olunduğunu göstərir.

İ.M.Cəfərzadə “Ovçular zağası”nda təbəqənin üstündə tapılmış gil qab qırıqlarının Neolit dövrünə aid olduğunu güman edərək, burada yaşayışı Neolit dövrünün başlanğıcına aid etmişdir (Cəfərzadə, 1965, 1973).

Qazıntı materiallarının təhlili “Ovçular zağası”nın üst Paleolitdən sonundan Mezolit dövrünə keçid mərhələsindən etibarən sakinlər tərəfindən mənimsənildiyini göstərir. Bunu daş məmulatı arasında şatelperron və s. yuxarı Paleolit səciyyəli bıçaqların saxlanması, sığınacağı əhatə edən qayalarda kölgə kimi döyülmüş qadın, öküz başları və yarımçıq öküz təsvirləri də təsdiq edir.

“Ovçular zağası” qarşısındakı qayalarda öküz ovu, atların ovlanması, gurların tələyə - tora salınmasıyla ovlanması, qabanın itlə ovlanması kimi olduqca real təsvir olunmuş ov səhnələri çəkmiş rəssam sığınacaq sakinlərinin mahir ovçu olduqlarını təsvir etməyə çalışmış və buna tam nail olmuşdur. 45 №-li daşın şimal üzündəki gurların torla ovlanması səhnəsi, qədim qobustanlıların tordan həmçinin heyvan ovunda və həmçinin də balıqçılıqda istifadə etdiklərini əyani surətdə göstərir,

tordan balıqçılıqda istifadə edildiyini sığınacaqın daş materialı arasında olması da təsdiq edir. Tələ -tor vasitəsilə heyvan ovu səhnəsi Qərbi Avropanın üst Paleolit qayaüstü təsvirlərində (Kastilyo, Altamira, Pasyera və b.) təsadüf olunur (Formozov, 1969).

“Ovçular zağası” qarşısındakı qayalardakı təsvirləri mədəni təbəqə örtüyündən bunlar yaxşı saxlanılmışdır. Bunların heç biri digərini kəsmir. Yəqin ki, təsvirlərin hamısı eyni vaxtda çəkilmiş və eyni dövrə aiddir.

46 №-li daşda qədim qadın təsvirlərinin altında kiçikölçülü kişi təsvirlərindən ibarət alt-alta iki cərgə yan-yana yallıya bənzər üsulla düzülmüş səhnədə çox güman ki, qədim rəssam Qobustanda mövcud olmuş ovlanmış üsullarından birini - qovma üsulunu təsvir etmişdir.

45 №-li qayanın cənub-qərb küncündəki öküz təsvirlərindən birinin boynunda ip vardır. Bu sığınacaq sakinlərinin artıq iribuynuzlu heyvanı əhliləşdirdiyini göstərir. Güman etmək olar ki, Qobustanda heyvanların əhliləşdirilməsi öküzün əhliləşdirilməsindən başlanmışdır (Cəfərzadə, 1973, daş № 45, bax şəkil 3). C.N.Rüstəmov Qobustanda heyvan və dənli bitkilərin mədəniləşdirilməsinin Mezolitə sonunda baş verdiyini göstərmişdir (Rüstəmov, 1998).

“Ovçular zağası”ndan tapılmış sürtgəc qırıqları (3 ədəd), daşdan toxa tipli alətin (2 ədəd) və üzərində qara bərkidici maddə saxlanmış hazır məhsulun yığılmasında istifadə edilən yığma bıçaq dişlərinin tapılmasını artıq əkinçiliyin mövcud olmasıyla əlaqələndirmək olar. Qazıntıdan tapılmış xalsedon, dağ billuru, daş asmalar, balıqqulağından asmalar, qayalarda yüksək zövqlə çəkilmiş qayaüstü təsvirlər “Ovçular zağası” sakinlərinin, təsvirləri çəkən rəssamın incəsənət baxımından yüksək zövqə malik olduğunu göstərir. Qədim rəssamın həyatda gördüklərini olduğu kimi qayada təbii, real əks etdirmək bacarığı adamı heyran edir.

Qazıntıdan daha çox oxranın tapılması, bəlkə də, ondan təsvirlərin boyanmasında istifadə olunduğunu düşünməyə əsas verir. Lakin buradakı təsvirlərdə rəng izi qeydə alınmamışdır.

Daşaltı sığınacaq. O, Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində “Ana zağa”dan 30-40 m cənub qərbdə yerləşir. Sığınacaq 124 №-li qayanın üstündə kiçikölçülü xətti kişi təsvirlərindən ibarət yallını xatırladan bir cərgə qovma üsulu ilə ov edən insan şəkli vardır. Onun üstünün az hissəsini çox iri qaya parçası örtür, talvar - kölgəlik əmələ gətirir və yönü şimaladır. Sığınacaqda göstərilən təsvirlərin dövrünü müəyyənləşdirmək məqsədilə 1965-ci ildə 25 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır (Rüstəmov, Qobustan

ekspedisiyasının 1965-ci il hesabatı). Qazıntı zamanı üstdən 20-24 *sm* dərinliyə qədər çürüntülü torpaq qatı, ondan altda diametri 30 *sm*, içindəki külün qalınlığı 2-3 *sm*-ə çatan ocaq qalığı açılmışdır. Bu səviyyədən tək-tək orta əsrlərə aid gil qab qırıqları, bir ədəd çaxmaqdaşından badamvari ox ucu qırıqları, bir ədəd çaxmaqdaşından badamvari ox ucu tapılmışdır. Nisbətən altda, sahənin qərb-örtülü hissəində 20 *kv.m* şabalıdı rəngli xırlı torpaq qatından ibarət linza şəklində mədəni təbəqə aşkar edilmişdir. Ortada qalınlığı 0,8-1,0 *m*-ə çatan mədəni təbəqə kənara getdikcə nazilib itir. Təbəqədən ocaq qalığı aşkar edilməmişdir. Qazıntıdan əldə olunmuş arxeoloji material çaxmaqdaşı və çaydaşından alət, istehsal tullantısı və az miqdarda sümük qalığından ibarətdir. Çaxmaqdaşından 1000-ə qədər qəlpə - qırıq, 600-dən çox orta və əsasən mikro ölçülü bıçaqvari lövhə, 500-dən çox çaydaşı qəlpəsi və s. tapılmışdır.

Nüvələr konusvari, silindr formalı, çivşəkili, diskvari, birtərəfli işlənmiş kiçikölçülü ($h=1,5-4,1$ *sm* arasında) nümunələrdən ibarətdir. Onların ümumi sayı 57 ədəddir. Çaxmaqdaşından əsas bıçaqvari lövhələrdən hazırlanmış alətlərin sayı 200-ə yaxındır. Onlar kiçikölçülü qəlpələrdən düzəldilmiş qaşov, bir yanı dişəklənib kütləşdirilmiş və gəzli mikro lövhələr və bir ucu çəpinə, düzünə və ya qövsvari dişəklənmiş mikro alətlər, kəsər və kəsərciklər, mikro itiucular, bizlər, trapessəkili

həndəsi formalı alətlər və s.-dən ibarətdir. Sığınacağın materialları arasında bir ədəd də çaxmaqdaşından şatelperron tipli, üst Paleolit əlamətli bıçaq vardır. Lakin daş alətlərin mikrolit səciyyəli olması burada yığma alət hazırlamaq texnikasının üstünlüyünü göstərir. Bunu, bəzi mikro ölçülü alət və lövhələrin üzərində bərkidici qara maddə (qır) qalığının saxlanması da təsdiq edir.

Çaydaşı materialından bəzi nüsxələr xüsusi formaya salınmış əmək alətidir. Onlardan sürtgəc, döymə aləti, iri qaşov və pərzəng kimi istifadə olunmuş alət nümunələrini göstərmək olar. Çaydaşı qəlpələrinin çoxu xüsusi formaya salınmadan müxtəlif işlərdə, müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunduğundan iti kənarları əzilib sürtülmüş, ilk qəlpələrdən isə bıçaq kimi istifadə olunmuşdur.

Ovalvari, qalın çaydaşlarından ikiüzlü sürtgəc bəzəkliidir. Onun ucları 3 şaquli, paralel döymə xətt, yanlardakı boş hissələr bir cərgə döymə nöqtələrlə naxışlanmışdır (Muradova, Rüstəmov, 1986). Deməli, Qayalarda döymə üsulu ilə təsvirlər həkk edən Qobustan sakinləri eyni üsulla əmək alətlərini bəzəməyi də bacarmışlar. Bu onların yüüksək estetik zövqə malik olduğunu göstərir.

IV sığınacaq daimi yaşayış yeri olmamışdır. Bunu mədəni təbəqədə ocaq yerinin olmaması da göstərir. Sığınacağın

külək, yağış vuran şimal tərəfi açıqdır. Görünür, IV daşaltı sığınacaqdakı mədəni təbəqə yaxınlığındakı düşərgələrin sakinlərinin buradakı kölgəlikdən istifadə edib, burada vaxtaşırı oturub dincəlmək və işləmək, 124 №-li daşla ondan qərbdəki qaya arasından yığın sularının yuyub gətirdiyi qalıqlardan yaranmışdır. Sığınacağın materialları arasında üstü döymə üsulu ilə naxışlanmış və rəng (oxra) əzmək üçün istifadə olunmuş çaydaşı da vardır. Oxra əzmək üçün bu cür çaydaşı Qobustanda “Kəvizə” düşərgəsindən də tapılmışdır (Rüstəmov, Muradova, Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının 1974-cü il hesabatı). Uralda İlmurdin düşərgəsinin ilk Mezolit dövrü təbəqəsindən (Matyuşin, 1976) üzəri kəsmə xətlərlə naxışlanmış çaydaşı isə Kırmda Suren 1 düşərgəsindən də (Vəkilova, 1957) məlumdur.

Sığınacaqdan bir ədəd də balıqqulağından asma tapılmışdır. Abidəni Mezolitdən Neolitə keçid mərhələsi də aid etmək olar.

“Öküzlər” düşərgəsi.”Ana zağa”dan 50-55 m şimalda, “Ovçular zağası”ndan 25 m cənubda, Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində üzərində qədim təsvirlər olan 41 və 42 №-li daşların arasında aşkar edilmişdir. 41 və 42 №-li qayalarda öküz təsvirləri olduğu üçün düşərgə ekspedisiya üzvləri tərəfindən “Öküzlər” düşərgəsi adlandırılmışdır. Burada 1974-cü ildə arxeoloji qazıntı aparılmışdır (Rüstəmov, Muradova, 1975, Rüstəmov, 1976).

Düşərgənin içi qərbdən şərqə enli olduğundan və orta hissəsi yağış suları ilə yuyulduğundan mədəni təbəqə 41 №-li daşın şimal və 42 №-li daşın şərq tərəfi dibində 0,5 m eninə sahədə 0,5-10 sm qalınlığında saxlanmışdır. Burada arxeoloji qazıntıdan 1000-ə qədər material əldə edilmişdir. Çaxmaqdaşından alətlər arasında qəlpələrdən hazırlanmış arxaik görüntülü, hündür dişəklə işlənmiş uclu və gəzli qaşovlar (26 ədəd) iskanə tipli (12 ədəd) alətlər bıçaqvari lövhədən hazırlanmış alətlərə nisbətən çoxluq təşkil edir. Öküzlər düşərgəsində çaxmaqdaşından digər materiallar 8 ədəd nüvə, 26 ədəd qaşov, 12 ədəd iskanə, 4 ədəd seqment, 3 ədəd trapes, biz, burğu, kəsər, dişəkli, bıçaqvari lövhələr tapılmışdır. Çaydaşından alətlərdən biri ovalvari, hər iki üzü itilənmiş sürtgəc, zərb aləti, qayalarda rəsm döymək üçün alət və s. ibarətdir. Nüvələr konusvari, prizmaşəkili və karandaşvaridir. Onlar kiçik ölçülüdür. H=2,0-2,5, diametri 0,2-2,0 sm arasındadır. Düşərgədən 1 ədəd oxun çubuğunu hazırlayan dəvəgözü daşından alət, 1 ədəd daş iynə, 2 ədəd balıqqulağından asma, 68 ədəd balıqqulağından sürtülmüş asma üçün hazırlıq, bir parça bərkidici qara maddə - qır və oxra qırığı tapılmışdır. Düşərgədə qazıntı nəticəsində 41a №-li daşın şimal üzündə qədim şəkillərin yerləşdiyi səviyyədən bir qədər aşağı getməsi də aydınlaşdırılmışdır. Daşın şərq ucuna yaxın başı və bədəni 42 №-li qayanın cənub üzündəki döymə üsulu ilə çəkilmiş iki insan

xətlərlə bəzədilmişdir. Ayaq hissəsi daralır. Onun yanında qədim insan təsvirləri var. Qazıntının gedişində açılmış daşın alt səviyyəsində də qədim qadın təsvirlərinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir (Rüstəmov, Muradova, Qobustan arxeoloji ekspedisiyasının 1974-cü il hesabatı. Çöl-tədqiqatlar bürosunun arxivi, iş № 118; I tab., foto 2).

Düşərgənin qazıntısından əldə edilmiş sümük qırıqları çox az və təyinat üçün yararsızdır.

Düşərgənin daş məmulatı əsasən Daş dövrü üçün səciyyəvidir. Lakin onlardan bir qisminin iskanə tipli üst Paleolit üçün səciyyəvi alətlərin çoxluğu, həndəsi formalı alətlərin azlığı (3 trapes, 4 seqment), qayalardakı təsvirlər arasında qədim insan kişi və qadın, öküz təsvirlərinin olması, buradan əsasən üst Paleolit sonundan Mezolitə keçən tarixi dövrdə istifadə olunduğunu göstərir.

Qazıntılar düşərgədən çox qısa müddətdə ilk və son Tunc dövründə də istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir. Bunu hər iki dövrə aid tapılmış qab qırıqları təsdiq edir.

“Öküzlər-2” düşərgəsi. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsində “Öküzlər” düşərgəsilə “Ovçular zağası” arasında, üzərində qədim qadın, sxematik insan, öküz, keçi və s. şəkillər saxlanmış 43 və 44 №-li qayaların arasında yerləşmişdir. Burada 1981-ci ildə 30 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmış, 70-80 sm

dərində cəmi 4 *kv.m*-dən bir qədər çox sahədə Daş dövrü təbəqəsi aşkar edilmişdir. Rəngi qızartdaq-boz, tərkibində əhəngdaşı qırıqları olan mədəni təbəqə mərkəzə 10 *sm*, ətrafda nazilən linza şəklində saxlanmışdır (Rüstəmov, 1983, 1984, Rüstəmov, Muradova, 1986). Düşərgənin qazıntısından 350 ədəd arxeoloji material əldə edilmişdir. Tapıntılar çaydaşı və çaxmaqdaşından hazırlanmış əmək alətləridir. Onlar trapes (1), seqment (3), bıçaq (1), kəsici (1), biz (1), burğu (1), kəsərcik (1), iskənə (2), qaşov (13), döymə (3) və zərb aləti, çopper (2), dişəkləyici (2) və s. ibarətdir. Daş məmulatı arasında badamvari şəkildə iriölçülü, ətrafı itilənmiş, ərsin tipli və yarım dairəvi işlək ağzı hündür dişəklə işlənmiş uclu qaşov diqqəti cəlb edir. “Öküzlər-2”-də mədəni təbəqənin kiçik bir sahədə, linza şəklində olması, ocaq qalığının olmaması göstərir ki, bura yaşamaq üçün yox, yaxınlıqdakı düşərgələrin (“Ana zağa”, Ovçular, “Öküzlər” və s.) sakinləri boş vaxtlarında oturub dincəlmək və qayalarda şəkil çəkmək üçün istifadə etmişlər.

Düşərgənin cənub tərəfindəki qayada qadın təsviri və öküzün başının çəkilməsi, 44 №-li qayadakı öküz və kiçikölçülü, qədim tipli kişi təsvirləri tapılmış daş məmulatı nümunələri qonşuluqdakı son Paleolit-Mezolit düşərgələri materialları ilə yaxındır. 43 №-li qayadakı iri sağırlı qadın şəkli və öküz yalnız

başının çəkilməsi düşərgəni qədim dövrə - üst Paleolitdən Mezolitə keçid dövrünə aid etməyə əsas verir.

Daşaltı düşərgəsi. Böyükdaş dağının aşağı səki sahəsinin şərq ətəyində, şəkilli daşlar kolleksiyasının 277 və 277a №-li daşları arasında üstü çox iri və yastı qaya layı ilə örtülmüş, ağzı şərqə baxan, yaşamaq üçün əlverişli olan mağara tipli abidədir. Düşərgədə 1966-cı ildə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Düşərgədən iki tarixi mərhələdə - Daş dövrü və orta əsrlərdə istifadə olunmuşdur. Düşərgənin içərisində divarlarda kiçikölçülü kişi təsvirlərinin olmasına baxmayaraq qum təbəqəsinə qədər əsas orta əsrlərə aid gil qab qırıqları, sürtgəc və kirkirə qırıqları tapılmış, düşərgənin çölündən isə xeyli Daş dövrü materialı yığılmışdır. Bu vəziyyət düşərgədə orta əsrlərdə maldarlar tərəfindən istifadə olunarkən onun içərisindəki çox nazik Daş dövrü təbəqəsi çölə atılmışdır.

Qazıntı zamanı düşərgədən 300-dən çox, qəlpə və bıçaqvari lövhədən və az miqdarda əmək alətindən ibarət Daş dövrünə aid material yığılmışdır. Onlardan 29 ədədi çaydaşı, 200-dən çoxu çaxmaqdaşı qəlpəsi, 58 ədədi çaxmaqdaşından orta ölçülü, bıçaqvari lövhədir. Materialların az hissəsi (10 %-ə qədər) alət kimi istifadə olunmuşdur. Buraya mikro ölçülü hündür və simmetrik trapes (1), kənarları qalın dişəklə işlənib çəpləşdirilmiş (4) və itiləyici dişəklə işlənib orta ölçülü bıçaqvari

(2) lövhədən olan alətlər, orta və mikro ölçülü lövhələrdən (3) gəzli və uclu qaşov (8), üzərində bərkidici qara bərkidilən maddə (qır) qalığı saxlanmış (1) mikro lövhədən yığma alət dişli və çaxmaqdaşından hər iki ucu hər iki tərəfdən xırda dişəklə itiləşdirilmiş yarpaqşəkilli ox ucu (1), kəsər (1) və mikro iti uc (1) daxildir. Daşaltı düşərgəsindən tapılmış nüvə (6) karandaşvari (1), yastı (1), konusvari (1), bir üzlü (1), tam forma almamış (2) nüsxələrdən ibarətdir. Çaydaşından qaşov (2), rəsm döymək üçün alət (3), sürtgəc kimi ucu döyülmüş çaydaşı (1) tapılmışdır.

Əldə olunmuş materialın mədəni təbəqədən kənarda olması, azlığı, tapıntıların ümumi səciyyəsinə nəzərə almaqla kompleksi Mezolit sonu – Neolit əvvəlinə aid etmək olar.

“Maral” düşərgəsi. Böyükdaş dağı yuxarı səki sahəsinin şimal hissəsində, dağın üstünə qalxan yolda 40-50 m qərbdə, 137 və 138 №-li qayadakı çox real çəkilmiş maral təsvirinin şərəfinə “Maral” düşərgəsi adlandırılmışdır. Düşərgədən ilk dəfə qısa müddətdə daş, sonralar isə orta əsrlər dövründə maldarlar tərəfindən istifadə olunmuşdur. Burada 1990 və 1993-cü illərdə 60 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Burada Daş dövrünə aid material əsas 137 №-li şəkili daşın şimal-qərb tərəfində və 138 №-li (maral şəkli) daşın cənub tərəfi dibində, yerləşir. Səviyyəsindən 80-100 sm dərinlik arasında, cəmi 11-12 kv.m-lik sahədə, 5-15 sm qalınlıq arasında aşkar edilmişdir.

Buradan çaxmaq və çaydaşından 1200-ə yaxın qəlpə, lövhə və qırıq, 120-dən çox üzərində müxtəlif məqsədli xüsusi dişəkləmə aparılmış alət nümunəsi aşkar edilmişdir. Çaxmaqdaşından hazırlanmış alətlər kiçikölcülüdür. Onlar bıçaqvari lövhədən olan qaşov (30), seqment (9), itiüclü (8), şatelperron tipli bıçaq (3), iskənə (14), ox ucluğu (3), biz (1), kəsər (1) və s. ibarətdir. Xüsusi kolleksiya təşkil edən (32) çox kiçikölcülü çaxmaqdaşı qəlpəsi forma və qopardılma texnikasına görə levallua qəlpəsinin tam oxşarıdır. “Maral” düşərgəsindən (10) nüvə də tapılmışdır. Onlar (3-4) konus və prizma (4) şəkillidir.

Çaydaşından rəsm döymə aləti (4), zərb aləti (3), çopper (5), çapacaq (5), kərki tipli alət (2), ilk qəlpədən kobud qaşov (2) tapılmışdır.

Düşərgənin maraqlı materiallarından biri yerli əhəngdaşından düzəldilmiş və qırmızı rəngdə (oxra) boyanmış qadın fiqurunun bədən aşağı hissəsidir. O, “Kənistə” düşərgəsindən tapılmış son Paleolitdən Mezolitə keçid dövrünə aid fiqurun oxşarıdır (Rüstəmov, 1986). Bu fiqurun oxşarı qadın təsvirinə Qobustanda Böyükdaş dağı yuxarı səki üzrə 29 №-li daşın şimal üzündəki qadın təsvirləri arasında, aşağı səki sahəsində 2 №-li daşda (Cəfərzadə, 1973), Kiçikdaş dağında “Ceyranlar” düşərgəsinin divarlarını təşkil etmiş (49 və 49a) və 48 №-li qayalarda təsadüf olunur (Rüstəmov, 1994).

Qazıntıdan 137 №-li şəkilli (1 keçi) daşın qərb tərəfini alt səviyyəsində torpaq altından 6 ədəd də şəkil (4 öküz, 1 keçi və dairədən ibarət) aşkar edilmişdir.

“Maral” düşərgəsinin əldə edilmiş daş məmulatının ümumi səciyyəsi, mədəni təbəqənin tutduğu sahə, və qalınlığı burada Neolit dövründə qısa müddətdə istifadə olunduğunu göstərir.

“Qayaarası” düşərgəsi. Kiçikdaş dağının zirvəsinin daş örtüyünün cənub-şərq baxarı, altında, Qayaarası şəkilli daşlar kolleksiyasının 7, 8 və 9 №-li şəkilli daşları arasında 1,5-2,0 m enində bir növ dəhlizvari örtülü sahədə aşkar edilmişdir. Burada 1981, 1984, 1985 və 1986-cı illərdə arxeoloji qazıntı aparılmış, 25 kv.m-dən çox sahə tədqiq edilib öyrənilmişdir.

Qazıntı zamanı Daş dövrünə aid mədəni təbəqə 2,0-2,2 m dərinlikdən 3,0-3,7 m dərinlik səviyyəsinə qədər izlənmişdir. Düşərgənin içində 1,5-1,7 m dərinliyə qədər yumşaq, tozlu torpaq qatı örtmüş, onun altında mədəni təbəqəyə qədər isə içərisində çoxlu əhəngdaşı qırıqları və qayadan ovulub tökülmüş qum qarışıqlı qara gillicə torpaq layı yatmışdır. Bu layda qum və gəmirici sümüklərinə və tək-tək çaydaşı və çaxmaqdaşı qəlpələrinə rast gəlinmişdir. Üst qatda bir yerdə 1,3 m dərinlikdə ocaq izi qeydə alınmışdır. Ola bilsin ki, bu ocaq izi sonrakı dövrlərdə yandırılmış ocağın qalıdır. “Qayaarası”nda mədəni

təbəqə əsas tünd-qəhvəyi rəngli, bərk gillicə ilə başlayır və bəzi sahələrdə içərisində qayadan ovulub tökülmüş əhəngdaşı qarışıqlı qum, boz-qonur rəngli lay qalıqları ilə davam edir. Mədəni təbəqədə müxtəlif dərinlikdə olmaqla, 4 yerdə küllü ocaq yeri qeydə alınmışdır.

“Qayaarası” düşərgəsinin mədəni təbəqəsindən 7 minə qədər daş alət və onların hazırlanması zamanı alınmış istehsal tullantılarından ibarət arxeoloji material və çoxlu fauna, çaxmaqdaşından qoparılmış kiçikölçülü qəlpə və ortaölçülü bıçaqvari lövhələrdən hazırlanmış alətlər tapılmışdır. Tapılmış daş materiallarının 10 faizə qədəri (600-dən çoxu) müəyyən formaya salınmış məqsədli daş alətlər, dişəklənmiş və istifadə olunmuş qəlpə və bıçaqvari lövhələrdən ibarətdir. Alətlərin 20%-ni arxaik formalı alət tipi və hündəsi formalı mikrolitlər təşkil edir.

Hündəsi formalı alətlərdən üçbucaq (12) və trapesləri göstərmək olar. Alətlər arasında Paleolit əlamətli şatelperron (29) tipli, bir yanı seqment şəkilli, qövsvari tərəfi dişəklə kütləşdirilmiş, düz ağzı iti saxlanmış köndələn bıçaq sayca çoxdur. Hündəsi formalı alətlər əsas uzunsov və hündür, bəzən oturacağında gəz açmaqla (buynuzlu adlandırılan arxaik trapeslər, uzunsov iri seqment və üçbucaqlardan ibarətdir) alətlərhazırlanmışdır.

“Qayaarası” düşərgəsinin digər daş alətləri sırasına uzun, ucu iki tərəfdən kütləşdirilmiş iti uc, bir ağzı kütləşdirilmiş lövhələr, uclu, yanlı və gözli qaşovlar, çəp uclu lövhələr, kəsər və kəsərciklər qravett iti uclu, biz, burğular, ox ucları, iskənə tipli alətlər, zərb alətləri və s. daxildir. Tapılmış ox ucları kiçikölçülü, iti uclu formalı, uzunsov-yastı lövhəvari qəlpələrdən oturacağıının bir yanı itilənməklə iti ucu dişəksiz və ya azca dişəklənməklə hazırlanmışdır. “Qayaarası” düşərgəsində çaxmaqdaşından konusvari, prizmaşəkilli və karandaşvari nüvələr onlardan qoparılmış simmetrik mikro lövhələrdən hazırlanmış mikro ölçülü alətlər yox dərəcəsindədir. Nüvələr əsasən bir üzlü və konusa yaxın formadadır.

Düşərgənin daş məmulatı arasında Qobustanın digər düşərgələrinə nisbətən çaydaşından az istifadə olunmuşdur. O, əsas qayalarda şəkil döymək, dişəkləyici, zərb aləti, qopardılmış ilk qəlpələrdən bıçaq, qaşovlar hazırlamaq çopperlər və yer qazan alətlər və s. kimi iriölçülü alətlər hazırlamaq üçün istifadə olunmuşdur. Düşərgədən tapılmış sümük ox ucu (1) idi, üstü sürtülüb hazırlanmış və hər iki ucu şişdir. Qazıntıdan sümük pardaqlayıcı (1), biz (2), yığma, alət əsasının qırığı və iri heyvanın qabırğa sümüyündən düzəldilmiş, üstü naxışlı əşya da tapılmışdır. Onun cilalanmış üstünün bir üzündə həndəsi bıçaqlar kimi cızıqlar kəsilmiş, kənarları mişarvari diş-diş edilmişdir.

“Qayaarası” düşərgəsinin divarlarını təşkil edən 7, 8 və 9 №-li qayaların mədəni təbəqə örtülmüş alt hissəsində və mədəni təbəqədən aşkar edilmiş 5 ədəd əhəngdaşı parçası üzərində çoxlu qədim təsvirlər – paleolit əlamətli qadın təsvirləri, ibtidai öküz, qaban, ceyran şəkilləri qazılmışdır. Bu şəkillər arasında yalnız öküzün başından ibarət iki təsvir vardır. Fauna qalığının 98 %-dən çoxu iri ölçülü ceyrana aiddir. Gur, öküz, suiti, keçi, balıq sümüyü yox dərəcəsindədir. Görünür, bu düşərgə ceyran sürülərinin otlaması üçün çox əlverişli olmuş, gurlar isə yeni-yeni məskunlaşmağa başlamışdır.

“Qayaarası” düşərgəsindən tapılmış materialların xüsusiyyəti, arxaik alət tiplərinin (şatelperron tipli alətlərin) kolleksiya təşkil edəcək qədər çox olması, osteoloji materialın tərkibi, qayaüstü təsvirlərin mövzusu (üst Paleolit tipli qadın təsvirləri, ibtidai öküz, ceyran, qaban və s.) bu düşərgənin Qobustan düşərgələrinin ən qədimi, üst Paleolitə sonuna aid olduğunu göstərir. Bu abidə yay-oxun, yığma dişli alətlərin əsasına aid qırıqın, həndəsi formalı alətlərin tapılması artıq sonrakı Mezolit dövrünün ilk rüşeymlərinin özündən əvvəlki üst Paleolitə son mərhələsində necə meydana gəlməsinin izlənməsi baxımından böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. “Qayaarası” düşərgəsində qayalar və qazıntı zamanı mədəni təbəqədən aşkar

edilmiş daşlardakı təsvirlərin çoxunun qədim qadın təsvirləri olması da abidənin qədimliyinin göstəricisidir.

“Qayaarası-2” düşərgəsi. Kiçikdaş dağı zirvəsinin cənub-şərq baxarında, dağın örtük əhəngdaşı təbəqəsindən qopub yığılmış qaya parçaları arasında, “Qayaarası” düşərgəsindən 40-50 m cənub-qərbdə “Qayaaltı” qədim şəkillər kompleksinin 2 və 6 №-li daşları arasında aşkar edilmişdir. Onun üstünü iri qaya parçası örtür. Burada, düşərgənin 20 kv. m-ə qədər olan sahəsində 1986 və 1988-ci illərdə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Burada 1,6-1,8 m dərinlik arasında gil ləyin içərisinə yatmış mədəni təbəqədən 1700-dən çox arxeoloji material əldə edilmişdir. Bunlardan cəmi 130 ədədi – 8 faizi çaxmaqdaşı və çaydaşından olan alətlərdir. Onların 15 ədədi çaxmaqdaşından nüvə, trapes (23), seqment (4), gəzli (15), yanlı (10), uclu qaşovlar (8), şatelperron (5) tipli köndələn bıçaq, ox ucu (6), eləcə də çaydaşından (14) rəsm döymə aləti, zərb aləti (5), çopper (2) və s. alətlərdən ibarətdir.

“Qayaarası-2” düşərgəsinin materiallarının ümumi səciyyəsi onun qonşu “Qayaarası” düşərgəsinin alt mədəni təbəqəsinin üst səviyyəsi materialları ilə həmdövrüdür. Burada da “Qayaarası” düşərgəsində olduğu kimi çaydaşlarından az istifadə edilmişdir. “Qayaarası-2” düşərgəsində mədəni təbəqədə qadın təsvirləri yoxdur. Lakin tapılmış daş məmulatı arasında qadın

fiqurunun beldən aşağı hissəsi və başqa fiqurun ayaq hissəsinə təsadüf olunmuşdur.

Qazıntıdan 6 №-li qayanın qərb (düşərgənin içi) və cənub üzünün qərb ucunda torpaq altından aşkar olunmuş öküz sürüsü təsviri maraqlıdır. Eyni zamanda burada üzərində qədim təsvirlər olan 4 daş (№ 2c, 6v, 6a, 6b) aşkar edilmişdir. Burada öküz şəkli “Qayaarası” düşərgədəkindən çoxdur. Lakin hər iki düşərgədən tapılmış sümük qalıqları əsasən ceyrana aiddir. Öküz və başqa heyvanlara aid sümüklər cəmi 1-2 faiz təşkil edir.

“Qayaarası-2” düşərgəsində həyat qısamüddətli olmuşdur. Yəqin ki, buradan “Qayaarası” düşərgəsinin sakinləri istifadə etmişlər.

“Ceyranlar” düşərgəsi. Kiçikdaş dağı ərazisinin düzən sahəsinin şimal-şərq hissəsində üzərində qədim qayaüstü təsvirlər saxlanmış 49, 49a və 49b №-li daşların arasında əmələ gəlmiş, sahəsi 12 kv.m-ə bərabər kiçik, yarımörtülü sığınacaqda aşkar edilmişdir. 1973-cü ildə “Ceyranlar”da (sığınacağın içində çölündə olmaqla) 52 kv. m sahədə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Daş dövrü qalıqlarına sığınacağın içində, orta əsrlərdə sığınacaq və onun ətrafından maldarların qışlaq yeri kimi istifadə etməsi nəticəsində əmələ gəlmiş təbəqənin altında rast gəlinmişdir. Burada mədəni təbəqə səviyyəsində materialın dəniz qumu ilə qarışdığından onun səviyyəsini və qalınlığını dəqiq

müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Qazıntı zamanı sığıncağın içərisində 20 *sm* peyin qatından sonra 50 *sm* dərinə qədər içərisində orta əsrlərə aid gil qab qırıqları və iki yerdə ocaq qalığı olan çürüntülü torpaq, onun altında 1 *m* dərinliyə qədər Daş dövrü qalıqlarına malik gil və qum qarışıqlı torpaq qatı aşkar edilmişdir. Düşərgədə 49a №-li qayanın üzərindəki qədim şəkillər 1 *m* dərinlikdən aşağı getmir. 49 №-li daşda isə şəkillər daha dərinə davam edir və onların aşağı hissəsi dəniz qumu qatı ilə örtülmüşdür. Burada 49 №-li qayanın alt hissəsindəki balıq təsviri, üzərində qədim şəkillər çəkilmiş və səthi yuyularaq hamarlanmış, üç ədəd əhəngdaşı parçası da qum təbəqəsinin içərisində qalmışdır. Bu, müəyyən dövrdə Xəzər dənizi səviyyəsinin buraya – “Ceyranlar” düşərgəsinə qədər qalxmasının nəticəsidir.

Paleocoğrafi məlumatlara görə dəniz öz səviyyəsini dəfələrlə dəyişmişdir. 13-11 min il bundan əvvəl dənizin səviyyəsi indikindən 10 *sm*-dən artıq, 10 min il bundan əvvəl isə 25 *m*-dən artıq qalxmışdır. Bu xvalın dövrünün sonuna, son Paleolit-Mezolit dövrünə təsadüf edir. Ola bilsin ki, “Ceyranlar” düşərgəsini Mezolit dövründən sonrakı geoloji dövrün suları yumuşdur. “Ceyranlar” düşərgəsinin materiallarının qum və lil təbəqəsinin içindən tapılması, yəqin ki, düşərgənin daha çox suya yaxın olması səbəbindən onu dəniz suyunun daha çox yuması, burada

dəniz qumun və lilin çoxluğu kimi dənizin dəfələrlə səviyyəsinin dəyişməsi barədə paleocoğrafi məlumatların əyani surətdə təsdiq etməsi baxımından yeni və qiymətli elmi dəlillərdir.

“Ceyranlar” düşərgəsində arxeoloji qazıntı zamanı tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları aşağıdakı tapıntılardan ibarətdir:

Çaxmaqdaşından nüvə (5) 3-ü konusvari, 2-i az işlənmişdir. Qaşov (4), trapes (1), bıçaqvari lövhədən düzəldilmiş (1) seqmentşəkilli alət, yanları dişəkli mikro lövhə (1), işlənmiş dişəyinə malik qəlpə (5) və adi qəlpə (11) çaydaşından qəlpə (7), çopperşəkilli alət (1), qaşov (2) və bir ucundan burma üsulu ilə deşik açılmağa başlanmış, lakin başa çatdırılmamış uzunsov əşya (1) ölçüsü uzununu 16 *sm*, qalınlığı 2,5 *sm*-dir. Yəqin ki, asmadır. Dəvəgözündən qəlpə (4), hündür qaşov (1), dişəkli qəlpə (2) və s. bu az material üst Paleolitdən Mezolitə keçid və Neolitin əvvəli üçün səciyyəvidir. Göstərilən materialların təbəqəsiz, dağınıq halda tapılması, görünür təbəqənin dəniz suyu vasitəsilə yuyulması ilə bağlıdır.

Sığınaq materiallarının səciyyəsi, onun 49 və 49a, 49b və yaxınlıqdakı 50 №-li qaya daşlarındakı arxaik formalı, arxeoloji ədəbiyyatda yuxarı Paleolitə aid edilən, yan görünüşdə döymə qadın öküz, ceyran və tək-tək gur kimi qədim təsvirlərdən ibarət olması və bu təsvirlərin çoxluğu qayalardakı ön görünüşdə

silahlı qadın və kişi, öküz təsvirlərinin bir qismi qayıq təsvirləri sığınacaqdan üst Paleolitin sonundan Mezolit və Neolitin əvvəllərində də minilliklər boyu istifadə olunduğunu söyləməyə əsas verir.

“Firuz” düşərgəsi. Kiçikdaş dağı qayalıqlarının şərq ətəyinin orta hissəsində, dəmir yolu xəttindən aralıda qədim qayaüstü təsvirlər kolleksiyasının 80 №-li daşın üstünü örtmüş, uzunluğu 20, parçasının şərq və şimal tərəfləri altında əmələ gəlmiş, 2-3 m dərinliyində örtülü sahədə aşkar edilmişdir. Düşərgədə 1970 və 1971-ci illərdə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Düşərgədə iki tarixi mərhələnin – Mezolitdən Neolitə keçid və ilk Tunc dövrünə aid maddi mədəniyyət qalıqları aşkar edilmişdir. “Firuz-1” düşərgəsində örtülü sahənin şərq hissəsində 20-30 sm qalınlığında Mezolit dövrü təbəqəsi arada lal təbəqə olmadan bilavasitə Tunc dövrü təbəqəsinin altından başlanır. Tunc dövrü qalıqlarının örtüyü sahədən kənarda, şərqə tərəf isə alt təbəqənin qalıqlarına, əsasən daş materialına çox nazik təbəqə şəklində, bilavasitə yer səviyyəsindən başlayaraq təsadüf olunmuşdur. Görünür düşərgənin örtülü sahəsində son Mezolit – ilk Neolitdən sonra Tunc dövrünə aid sakinlər tərəfindən burada özlərinə qədərki nə varsa, mədəni təbəqə qalıqlarını da kənara atmışlar. Çöl sahədə saxlanmış qalıqların üstü isə sahənin şərqə tərəf maili olması, yağış suları ilə yuyulması və güclü küləyə məruz

qaldığından örtülməmişdir. “Firuz-1” düşərgəsində aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində Mezolit Neolitə keçid mərhələsinə aid alt təbəqədən 4 yerdə ocaq qalığı, 9 minə yaxın arxeoloji material və kollektiv qəbir aşkar edilmişdir. Ocaqlardan üçünün altına əhəngdaşı layı düzülüb, birində isə od bir qədər çökəldilmiş sahədə yandırılmışdır.

Düşərgənin arxeoloji materiallarının 7 mindən çoxu Mezolit dövrünə aid təbəqədən əldə olunmuş, çaxmaq və çaydaşından əmək alətləri və onların istehsal tullantılarından ibarətdir. Daş alətlərin 70 faizdən çoxu çaxmaqdaşından, 20 faizə qədəri çaydaşındandır. Qalanı sümük, dəvəgözü daşı, balıqqulağı, əhəngdaşı və s. materiallardan hazırlanmış alət, bəzək əşyası kimi tapıntılardan ibarətdir. Düşərgənin çaxmaqdaşından hazırlanmış alətləri mikrolitik səciyyəlidir. Onların arasında həndəsi formalı trapeslər çoxluq təşkil edir. Çaxmaqdaşından alətlər uzunsov və ensiz söyüd yarpağı formalı iti ucları, qəlpədən itiləyici dişəklə işlənib düzəldilmiş uclu qaşovlar, işlək uclu itiləşdirilmiş iskənə tipli alətlər, ikiüzlü işlənmiş mizraq ucluğu, bir ədəd şatelperron tipli bıçaq, eləcə də konus formalı, silindr, prizmaşəkilli, karandaşvari nüvələr və s. ibarətdir.

Çaydaşından hazırlanmış alətlər arasında işlək ağız oval formalı və bir üzü qabarıq çopperlər, döymə alətlərinin çoxluğu, zərb alətləri, qaşovlar səciyyəvidir.

“Firuz-1” düşərgəsində kollektiv qəbir 80 №-li daşın şərq tərəfi dibində, örtülü sahədə yerdən 50 *sm* dərinlik səviyyəsində aşkar edilmiş, alt səviyyəsi mədəni təbəqədən 15 *sm* dərinə davam edərək qum təbəqəsinə düşmüşdür. 2 *kv.m* sahəsi olan qəbirdə 11 nəfər – 10 böyük və bir uşaq dəfn olunmuşdur. Skeletlərin sümükləri qarışaraq, qəbir avadanlığı ilə birlikdə yer səviyyəsindən 50-85 *sm* dərinlik arasında təbəqə əmələ gətirmişdir. Ölülərin sümükləri çox qarışmış olduğundan onların sayını yalnız qazıntıda iştirak edən antropoloq R.M.Qasımovanın köməkliliyi ilə kəllə sümükləri əsasında və ölümlərin boyunbağı düzümünə görə müəyyənləşdirmək mümkün olmuşdur. 3 və 5 №-li nisbətən yaxşı saxlanılmış kəllə sümükləri və digər kəllə sümüklərinin yerindəcə tədqiqi ilə lazımi ölçülərin götürülməsi əsasında düşərgə sakinlərinin tipi haqqında fikir söyləmək mümkün olmuşdur. Antropoloq R.Qasımova qəbirdə dəfn olunanlardan yeddisinin kişi, üçünün qadın və birinin uşaq olduğunu və kəllə quruluşuna görə onların iki – dolixokran və braxokran (uzun və dəyirmi kəlləli adam) tiplərinə mənsub olduğunu müəyyənləşdirmişdir. R.Qasımovanın tədqiqinə görə “Firuz-1” düşərgəsindəki antropoloji tiplərin müxtəlifliyi müasir azərbaycanlıların baş göstəricilərinin etnogenezi probleminin həllində əsas ola bilər. R.Qasımova dolixokran tip kəllələrin braxokran tip kəllələrdən çox olmasını əsas tutaraq, Mezolit dövründə Azərbaycanda

Avropa antropoloji tipinə uyğun dolixokran insanların yaşamış olduğu qənaətinə gəlmişdir.

Tədqiqatlar “Firuz” düşərgəsində dəfn olunanların çox güman ki, təbii fəlakət (zəhərlənmə, yoluxucu xəstəlik və başqa bu kimi) nəticəsində eyni vaxtda ölmüş və eyni vaxtda dəfn olunmuş qəbilə üzvləri olduğu barədə fikir yürütməyə əsas verir. Ölümlər düşərgədə qazılmış bir qədər çökək yerə qoyularaq, üstü də həmin yerdən qazılıb çıxarılmış torpaqla örtülmüşdür. Bununla da, düşərgə, qalan sakinlər tərəfindən birdəfəlik tərk edilmişdir. Qəbrin içi və üstünün torpağı nə tərkibi, nə rəngi, nə də qəbir və onun üstünü örtülmüş torpaqda təsadüf edilmiş çaxmaqdaşından qəlpə və alətlər ətrafdakı alt təbəqənin materiallarından seçilmir.

Bu kollektiv qəbirdə ölümlər sıx bükülü vəziyyətdə, yəni üstə dəfn olunmuşdur. Bunu yalnız iki nisbətən yaxşı saxlanmış skeletin vəziyyətinə görə demək mümkündür. Dəfn olunanlar, dövrün dəfn adətlərinə uyğun olaraq, xeyli maddi mədəniyyət nümunələri ilə müşayiət olunmuşlar. Burada hər bir kəllənin yanında aşağıdakı materiallar aşkar edilmişdir: 2, 4 və 5 №-li kəllənin yanından mərmərləşmiş daşdan bir ədəd bir ucundan dəşik açılmış iri və ağır, oval formalı balıq toru üçün ağırlıq daşı; 1, 5 və 8 №-li kəllənin yanından 3, 5 və 2 ədəd (cəmi 10 ədəd), tor toxumaq üçün hər iki ucu iti və bir uca yaxın boğmalı sümük alət, bunlardan əlavə 1 №-li kəllənin yanından daha bir ədəd sümük

asma, 2 №-li kəllənin yanından boyundan asmaq üçün qabanın qılınc dişləri (hər ikisinin ucu dişəklidir), buynuzdan 60 *sm* uzunluğunda nizə və ya yer qazmaq üçün alət; qaban dışından deşikli (20 ədəd) boyunbağı tapılmışdır. 3, 5 və 7 №-li kəllələrin yanında alət tapılmamışdır. Bunlar və uşaq kəlləsi mərmərlənmiş daşdan bütün ölümlərin boynunu bəzəmiş silindr formalı uzununa deşilmiş muncuqlardan ibarət boyunbağı ilə müşayiət olunmuşdur. 8 №-li kəllənin boyunbağında daha 9 ədəd öküz dışından və 16 ədəd kiçik dəniz heyvan qabığından, 9 №-li kəllənin boyunbağında daha 4 ədəd heyvan dışından və 9 ədəd dəniz heyvan qabığından muncuq dənəsi və balıqqulağından 3 ədəd asma var idi. 9 №-li kəllənin yanından tapıntının qəbir daşından bir əşya, iki yanından xırda daraqvari gözlər asılmışdır.

10 №-li kəllənin yanına sümükdən 5 ədəd çox nazik, kəsikdə dairəvi, bir ucu iynə kimi iti, əks ucu ağac dəstəyə keçirməklə dayaz sulara balıq vurmaq üçün işlədilmiş karpun alət; bir ədəd yuxarı ucundan beldən asmaq üçün deşik xəncər tipli sümük alət tapılmışdır. Bu kəllənin boyun hissəsində kiçik çaydaşlarından insan ayağı formalı, trapes və paraleloqram şəkilli 3 ədəd asma var idi. 11 №-li qəbirdəki uşağın boynunda 54 ədəd silindr muncuqdan ibarət boyunbağı var idi. Bu cür muncuqlardan ibarət boyunbağıya bütün ölümlərin boynunda rast gəlinmişdir.

“Firuz-1” düşərgəsində açılmış kollektiv qəbirdə dəfn olunanlardan 6-nın (1, 2, 3, 4, 5 və 10 №-li kəllələr) yanında balıqçılıqla bağlı alətlərin çoxluğu, göstərilən 10 ədəd tor toxumaq üçün alət, 5 ədəd karpun tipli alət və 3 ədəd ağırlıq daşı (pərsəng) xüsusi diqqət cəlb edir və düşərgənin balıqçı qəbiləsinə aid olduğunu göstərir. Balıqçılıq alətləriylə yanaşı, düşərgənin dəniz səviyyəsinin sahilində olması, (hazırda düşərgə ilə dənizin arasındakı məsafə 1 *km*-dən azdır) qaya örtüyü divarlarında qədim qayıq təsvirlərinin olması və eləcə də qazıntı nəticəsində mədəni təbəqədən aşkar edilmiş kiçik daşlarda da qayıq şəkillərinin çəkilməsi də “Firuz-1” düşərgəsi qəbiləsinin əsas balıqçılıqla məşğul olduğunu bir daha təsdiq edir. Görünür, Qobustanın Mezolit dövrü sakinləri özlərindən qabaqkı dövrlərdə yaşamış insanlara nisbətən dənizin təbii sərvətlərindən daha çox və səmərəli istifadə etmişlər. Bu qəbilələrin əsas qida mənbəyi balıq ovundan ibarət olmuşdur. Ona görə də Mezolit dövründən təknəvari qayıqlar, avarlar, balıqçılıq qarmaqları meydana gəlir və sürətlə yayılır (Bader, 1970).

Qobustanda müxtəlif tipli qayıq təsvirlərinin çoxluğu və müxtəlif dövrlüyü, “Firuz-1” düşərgəsində üstündə qayıq təsvir olan daşların Mezolit dövrü təbəqəsindən tapılmış Qobustanın dünyü gəmiçiliyinin ən qədim ocağı olduğunu göstərir. Tədqiqatçıların bu fikri ilə məşhur dəniz səyyahı norveçli Tur

Heyerdal da razıdır. O yalnız Qobustanın qayalığındaqı qayıq təsvirlərini görəndən sonra bu qənaətə gəlmişdir.

“Firuz-2” düşərgəsi. “Firuz-1” düşərgəsindən 385 m cənub-qərbdə, Kiçikdaş qayaüstü təsvirlər kolleksiyasının 19 №-li daşı ilə cənub-qərbdən ona söykənmiş 98 №-li daşdan 3 m şimal-şərqdəki 97 №-li daşların arasındakı bir növ qapalı, yaşayış üçün əlverişli sahədə, 19 №-li daşın qədim təsvirlərlə örtülmüş qərb tərəfində aşkar edilmişdir. Düşərgədə 1972 və 1973-cü illərdə 70 kv.m sahədə arxeoloji qazıntı işləri aparılmışdır. Qazıntı nəticəsində yer səviyyəsindən 80-105 sm dərinlik arasında 19 №-li daşın əsas qərb və şimal-qərb dibində 15-20 kv.m sahədə 5-25 sm qalınlığında Mezolit dövrünə aid mədəni təbəqə qeydə alınmışdır. Bu mədəni təbəqə özündən üstə qeydə alınmış mədəni təbəqədən 5, 10 və bəzən 15 sm qalınlığında ləl təbəqə ilə ayrılırdı. Mədəni təbəqənin rəngi şabalıdı, torpağı bərk və qum qarışıqlıdır. Alt təbəqədən 4 yerdə ocaq qalığı aşkar edilmişdir. Qobustanda bütün Daş dövrü düşərgələrində olduğu kimi, “Firuz-2” düşərgəsində də aşkar edilmiş materiallar çaxmaqdaşı və çaydaşından hazırlanmışdır. Çaxmaqdaşından 33 ədəd, prizma və konus formalı nukleus, 12 ədəd mikro iti uc, 19 ədəd trapes şəkilli alət, 13 ədəd biz və burğu, 7 ədəd kəsərcik, 7 ədəd iskənə tipli alət, çoxlu bir yanı kütləşdirilmiş və gözli mikro lövhələr, qaya daşından rəsm döymək üçün alətlər, sürtgəclər, bıçaq və qaşov

kimi itiləşdirərək iti ağzında kütləşmə və dişək alınmış ilk qəlpələr və s. tapılmışdır. 19 №-li daşın düşərgəyə baxan 4 m-lik dik səthinin aşağı hissəsində alt səviyyəsi 80 sm dərinliyə qədər enməklə, qismən mədəni təbəqəyə düşən 50-yə qədər qədim təsvir də aşkar edilmişdir. Bunlar döymə kişi və qadın, qayıq, öküz və s. təsvirlərindən ibarətdir. Qədim təsvirlərdən üst mədəni təbəqənin örtüyü bir cərgədə çəkilmiş üç ədəd qaban təsviri və xüsusən onların qılınc dişlərinin aydın verilməsi diqqəti cəlb edir. Düşərgədə alt təbəqəyə aid dövrün kiçik, oturaq insan sakinləri qonşu “Firuz-1” və “Ana zağa”nın orta təbəqəsinin daş məmulatının oxşarlığına əsasən Mezolitın sonu-Neolitın əvvəlinə aid edilir.

“Şonqar” düşərgəsi. “Şonqar” Bakıdan cənub-qərbdə, Kəpəz dağından Kəpəz və Qızıldaş qəsəbələrindən qərbdə bu ərəzidə ən yüksək zirvəyə malik əhəngdaşı örtüklü dağın adıdır. Bu dağların qartal cinsli quşların adı ilə şonqar kəpəz adlandırılması, çox güman ki, atəşpərəstliklə bağlıdır. Eyni adlı quşlara Qobustanın içərilərində də hazırda rast gəlmək olur. Təqdim olunan düşərgəyə də yaxınlıqdakı Şonqar dağın adı verilmişdir.

Şonqar dağın ətrafında 4 qrup qayaüstü təsvir və bir sığınacaq tipli düşərgə “Şonqar” qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. “Şonqar” düşərgəsi Qızıldaş qəsəbəsindən 1 km qərbdə, Qaradağ

daş karxanasına gedən yolun sağında, dağın cənub baxarında, kiçik yolu şimala baxan, lakin insanın yaşaması üçün əlverişli, örtülü kamera – sığınacaqda aşkar olunmuşdur. İçəridən sığınacağın şərq tərəfi çox iri, dikinə divar təşkil edən qaya, qərb tərəfini “Şonqar-1” qədim qayaüstü təsvirlər kolleksiyasının 2, 3, 4 və 5 №-li şəkilli daşları tutur. Üstünü isə uzunsov, eni 6 m, qalınlığı 2,5 m-ə qədər yastı qaya parçası örtür. Düşərgədə 1978 və 1983-cü illərdə arxeoloji qazıntı aparılmışdır. Qazılmış 20 kv. m sahənin orta hissəsində 95-100 sm dərinlik səviyyəsində kiçik bir sahə (4-5 kv.m) 2-5 sm qalınlığında torpağı bir qədər qəhvəyiyə çalan əhəngdaşı əziyi qarışıqlı mədəni təbəqə aşkar olunmuşdur.

“Şonqar” düşərgəsindən çaxmaq və çaydaşından 182 ədəd qəlpə tullantıları və 26 ədəd əmək aləti tapılmışdır. Sonunculardan çoxu (6 ədədi) uclu, yanlı, gözli qaşov, 3 ədəd yığma alət dişli, 5 ədəd iskənə tipli alət, 4 ədəd dişəkli qəlpə və lövhədən ibarətdir. Nukleus yoxdur, seqmentlər bir ədəddir, trapes yoxdur və s. qazıntılardan az miqdarda pis saxlanmış sümük qalığı da əldə edilmişdir. Onlar iri öküz, ceyran, bir ədədi keçi və bir ədədi isə tülkü və ya çaqqala aiddir. Sığınacağın divarlarını təşkil etmiş daşlar üzərində də öküz və keçi (ceyran) şəkilləri və sonuncuda ov səhnəsi təsvirləri vardır. Öküz şəkillərindən biri üst Paleolit əlamətli öküzün yalnız sağ hissəsindən ibarətdir. Qobustanda

öküzün yalnız baş hissəsinin təsvirinə “Ovçular zağası”, “Öküzlər-2” düşərgəsində 43 №-li daşın torpaq basmış aşağı hissəsində, “Kəvizə” düşərgəsində, “Qayaarası” düşərgəsində, 2,5 m dərinlikdə aşkar edilmiş daş üzərində və onun yanında Qayaaltı kolleksiyasının 8 №-li daşında da təsadüf olunur.

“Şonqar” düşərgəsinin daş məmulatı arasında nüvələr, eləcə də tam hazırlanmış və müəyyən dövrün göstəricisi olan daş alət nümunəsinin tapılmaması, təbəqənin nazikliyi və cəmi 4-5 kv.m sahədə aşkar olunması sığınacaqdan yalnız ov zamanı qısa müddətdə istifadə olunduğunu göstərir. Düşərgədən tapılmış sümük qalığının əsasən iri ibtidai öküz və ceyrana aid olması, daş materialı arasında yığma alət dişlərinin olması düşərgənin Daş dövrünə - Paleolitə sonuna aid olduğunu söyləməyə əsas verir.

Mezolitə sonlarından başlayaraq ilkin əkinçilik və maldarlığın meydana çıxması, qəbilə birləşmələrinin güclənməsinə səbəb olur. İnsan həyatında inqilabi səciyyə daşıyan və cəmiyyətdə dərin nəticələrə gətirib çıxaran köklü dəyişikliklər baş verir. Bu dövrdə insanların imkanları xeyli dərəcədə artır, fəaliyyət dairəsi genişlənir, yerli ehtiyat mənbələrinin istismarı güclənir və təbii sərvətlərin istifadə üsulları formalaşır. Bununla yanaşı, canlı aləmin və insanın özünün də dəyişməsi prosesi sürətlənir. Qəbilələrarası əlaqələr güclənir, mübadilə artır. Müxtəlif mədəni və başqa nailiyyətlərin uzaq ərazilərə yayılması

genişlənir. Dövrün yaranmağa başlayan erkən əkinçi məskənlərinin xüsusiyyəti və miqyası əhali artımını aydın əks etdirir.

Istehsalı təsərrüfata keçid ənənəvi ovçu, balıqçı, yığıcı, kollektivləri cəmiyyətində müəyyən yenilik yaradır, əməyin təşkilində ciddi dəyişikliklərə səbəb olur. Yeni əmək təşkili şəraitinə uyğun yeni istehsal növləri (toxuculuq, dulusçuluq, yun və bitki liflərindən əşyalar hazırlamaq və s.) meydana gəlir.

Qobustanın Mezolit – Neolit dövrü sakinlərinin bədii-estetik səviyyəsinin yüksək olduğunu, onları kiçikölcülü və uzunmüddətli daimi düşərgələrinin bir-birinə çox yaxın yerləşməsinə xüsusi qeyd etmək lazımdır. Görünür, Qobustan düşərgələrində bir-biriyə sıx istehsal və s. əlaqələrdə olan qohum qəbilələrin kiçik qrupları yaşamışlar.

Qobustanın düşərgə sakinlərinin vahid (nəsl) icmalardan ibarət olduğunu ehtimal etmək mümkündür. O dövrdə cəmiyyətin əsasını kollektiv təsərrüfata əsaslanan böyük ibtidai icmalar təşkil edirdi.

Qobustanda hələ ibtidai icma quruluşu şəraitində yaşayan qəbilə üzvlərinin həyatında, təsərrüfatında kollektivçiliyin hələ də saxlanması qayaüstü təsvirlərdə də öz əksini tapmışdır. Bunlar qədim yallı, kollektiv əmək, qayıq ilə balıq ovu, kollektiv heyvan

ovu və s. səhnələrdən (Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsində 39, 67, 12, 30, 104, 45 və s. daşlar) ibarətdir.

Nəslin davametdiricisi ananın qabaqkı dövründə olduğu kimi mövqeyi yenə də böyük idi. Qobustan qayalarında bəzi qadın şəkillərinin yay-oxla silahlanmış təsvir edilməsi (Böyükdaş dağı, yuxarı səki sahəsində 29, 78, Kiçikdaş dağında 48, 49, 50 №-li daşlar) onların da çox vaxt kişilərlə bərabər ovda iştirak etdiyini göstərir. Qadın isminin ən dayanıqlı özüyi, ənənələri qoruyan, evi quran və ona hərtərəfli qayğı göstərən, ev işlərindəki yüksək peşəkarlığı ilə seçilən icma üzvlərindən biri, həmçinin də cəmiyyətdə yüksək hörmət sahibidir. Nəslin davametdiricisidir. Mezolit – Neolit dövründə qadına, anaya pərəstişin olunduğu Qobustan qayaüstü təsvirləri arasında qadın şəkilləriylə yanaşı, düşərgələrdən qadın heykəlciklərinin tapılması da qadına olan pərəstişin, ehtiramın göstəricisidir.

Istisələdici təsərrüfat dövründə qədim qobustanlıların həyatında bütün sahələrində xeyli əhəmiyyətli yenilik və dəyişikliklərin baş verməsinə baxmayaraq, ibtidai icma quruluşu dövrünün kollektiv münasibətləri hələ də davam edirdi. Qadınların icma üzvləri arasında hakim mövqe tutması, təsərrüfatda əsas rol oynaması bir çox əkinçi qəbilələrdə ana nəslin saxlanmasına gətirib çıxarır.

XIV FƏSİL

QOBUSTANIN QAYAÜSTÜ TƏSVİRLƏRİ VƏ MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏTİ

Qədim qayaüstü təsvirlər arxeoloji-tarixi abidələrin ən maraqlı və ən sirlilərindəndir. O, bəşər tarixini öyrənmək üçün obrazlı “dilə” malik qiymətli maddi mədəniyyət qalıqları, keçmişin qaranlıq səhifələrini işıqlandıran, ibtidai cəmiyyətdə insan əməyi və fəaliyyətini, onun həyatını və dünyagörüşünü rəngarəng və əyani şəkildə əks etdirən tarixi sənəd – “canlı” salnamədir.

Qayaüstü təsvirlər qədim insanların həyat tərzini haqqında biliklərimizin qiymətli mənbələrindən, ibtidai yaradıcılıq yollarının inkişafını təsəvvür etməyə imkan verən qədim incəsənət əsərləri, qədim nəsillərin özləri və onu əhatə edən mühit haqqında canlı mənbədir (şəkil 187-211).

Qədim təsvirlər qaya və daşlar üzərində əsasən iki üsulla – Petroqlif (petros - daş, qlyphe - naxışaçma üsulu) və palitra

(rənglə şəkilçəkmə üsulu) ilə çəkilməmişdir. Onlardan petroqlif tipli qayaüstü təsvirləri ilk dəfə 160 il bundan qabaq 1848-ci ildə Oneqa gölü sahilində K.Qrenvink görmüşdür.

Palitra tipli qayaüstü təsvirlərin varlığı isə XIX əsrin 70-ci illərində ilk dəfə İspaniyada Altamiro mağarasında, sonralar isə bir sıra Fransa mağaralarında aşkar edilmişdir.

XX əsrin 30-cu illərindən etibarən qədim qayaüstü təsvirlərə ibtidai mədəniyyət sahəsinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlərin marağı artır. Onların axtarış tapılması, qeydə alınıb öyrənilməsi işi xeyli genişlənir. Hazırda demək olar ki, bütün qitələr və ölkələrdə Ukraynada, Dağıstanda, Kareliyada, Uralda, Sibirdə, Orta Asiyada, Gürcüstanda, Monqolustanda, İtaliyada, Skandinaviyada, Afrikada və s. qədim qayaüstü təsvirlərin olduğu müəyyənləşdirilmiş və öyrənilməsi davam etdirilmişdir (Savvateyev, 1983; Kotoviç, 1976; Okladnikov, 1981; Anati, 1976).

Azərbaycanda qədim qayaüstü təsvirlərin varlığı ilk dəfə 1939-cu ildə Qobustan qayaüstü təsvirlərinin ilk tədqiqatçısı, əməkdar elm xadimi, arxeoloq İ.M.Cəfərzadə tərəfindən qeydə alınmışdır (Cəfərzadə, 1973).

Qobustanda qayaüstü təsvirlər 1939-cu ildən məlum olsa da, 1941-1945-ci illər müharibəsi onların öyrənilməsini xeyli ləngitdi. 1947-ci ildən 1965-ci ilə qədər İ.M.Cəfərzadənin

rəhbərliyi ilə Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş dağları və Cingirdağ – Yazılıtpə sahəsində 750 daş və qaya üzərində 3500-dən çox insan və heyvan rəsmi, müxtəlif mövzulu həyat səhnələri, qayıq təsvirləri, işarə, damğa, yazı, yalaq, dəlmə və s. kimi insan əlinin izi olan abidə qeydə alınmışdır (Cəfərzadə, 1973).

1965-ci ildən başlayaraq Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi və qeydə alınması işini və arxeoloji qazıntıları C.N.Rüstəmov və F.M.Muradova davam etdirmişlər (Rüstəmov, Muradova, 2003).

Qobustanda ilk əsaslı arxeoloji qazıntı 1960 və 1961-ci illərdə İ.M.Cəfərzadənin rəhbərliyi, C.N.Rüstəmov və F.M.Muradovanın iştirakı ilə “Ovçular zağası”nda aparılmışdır (Cəfərzadə, 1965).

1965-ci ildən başlayaraq C.N.Rüstəmovun rəhbərliyi, F.M.Muradovanın iştirakı ilə Qobustan arxeoloji ekspedisiyası 16 qayaüstü sığınacaq tipli düşərgə, üç Tunc dövrü yaşayış yeri, Yazılıtpədə pir sahəsi, 40-dan artıq kurqan tipli qəbir abidməsi tədqiq etmiş, 6 yerdə yoxlama qazıntısı aparmışdır (Rüstəmov, Muradova, 2003).

Aparılmış arxeoloji qazıntılar və axtarışlar nəticəsində Qobustanda daha 400-ə yaxın üzərində insan əli ilə yaradılmış abidə - təsvir, yalaq və s. olan daş qaya aşkar edilib qeydə alınmışdır. Onlardan 140 ədədi qayaaltı sığınacaqlar, “Dairə”,

“Böyükdaş”, “Çapmalı” kimi Tunc dövrü yaşayış yerlərində müxtəlif dövrlü təbəqələrdən, Tunc dövrü kurqanlarda qəbrin örtük və kromlex daşları arasında qalanları Böyükdaş, Kiçikdaş, Cingirdağ – Yazılıtəpə sahələrində, əvvəllər qeydə alınmış daşlarla yanaşı yeni sahələrdən, Kiçikdaş ərazisində Qayaaltı və Daşqışlaq sahələrindən, eləcə də Qobustan qoruğu ərazisindən kənarda, Böyük Qobustanda Şıxqaya və Şıpardağ, Şıx çimərliyi sahələrində aşkar edilmişdir. Hazırda Qobustanda qeydə alınmış qayaüstü təsvirlərinin sayı 6 mindən çoxdur.

Qobustanda qədim qayaüstü təsvirlər ən çox qədim düşərgələrin divarlarını təşkil etmiş qayalarda və düşərgəətrafı daş və qayalarda çəkilmişdir. Onlar döymə, qazma, sürtmə, cızma üsulu ilə (Böyükdaş, yuxarı şəkildə 24a, 181, Kiçikdaşda Qayaaltı kolleksiyasında 11 №-li daşlarda) və rənglə şəkilməmişdir.

Qobustanda arxeoloji qzıntı aparılmış “Ana zağa”, “Ovçular zağası”, “Kənizə”, “Öküzlər-1”, “Öküzlər-2”, “Firuz-1”, “Firuz-2”, “Qayaarası-1”, “Qayaarası-2”, “Ceyranlar”, “Maral” və s. qayaaltı düşərgələrdə sığınacaqın divarlarını təşkil edən qayaların mədəni təbəqə ötrmüş aşağı səthlərində də yüzlərlə qədim təsvir aşkar edilmişdir. Qayaüstü təsvirlərin öyrənilməsi və xüsusilə də onların dövrləşdirilməsi işində yuxarıda qeyd etdiyimiz dövrü müəyyənləşdirilmiş abidələrdən tapılmış 140

ədəd kiçiköçülü daş və mədəni təbəqə altından aşkar edilmiş bu kimi daşlar üzərindəki qədim rəsmlərin dəyəri çox böyükdür.

Qobustanda hələ üst Paleolitın sonlarından başlanan həyat qısa müddətdə baş vermiş hansısa təbiət hadisəsi (zəlzələ, qayaların yerdəyişməsi və s.) nəticəsində dayansa da, bir qədər sonra canlanıb, orta əsrlərə kimi davam etmişdir. Qobustan çox geniş mövzulu, dərin məzmunlu 15-20 minillik dövr ərzində xalqımızın keçdiyi mədəniyyəti tarixi yollarını işıqlandıran şəkillər qalereyasıdır.

Qobustan açıq səma altında muzeydir. Bu muzeyə gələn hər bir şəxs qayaüstü təsvirlər, müxtəlif dövrlü arxeoloji abidələrin cəmləşdiyi tarixi abidələrin əslilə yerindəcə tanış olur, bir növ muzeyə Daş dövründən “daxil olub”, orta əsrlərdə “tərk edir”. Dünyada elə bir ikinci belə bir muzey yoxdur ki, 20 mindən artıq yaşı olan Qobustanda olduğu kimi, onu ilkin yerində əks etdirsin.

Qobustanı dünyaya tanıdan onun qədim sakinlərinin yaratdıqları 15-20 minillik tarixi dövrü əhatə edən qədim qayaüstü təsvirlər və müxtəlif tarixi arxeoloji abidələrdir (bax şəkil 186-211).

Qobustandan “Firuz” və “Kənimə” Mezolit və Neolit qəbir abidələrinin qazıntılarından əldə edilmiş antropoloji qalıqlar Azərbaycan xalqının etnogenezinin öyrənilməsi üçün əvəz

olunmaz mənbədir. Antropoloq R.M.Qasımovanın təyinatına görə Mezolitın sonu Neolitın əvvəlinə aid “Firuz” düşərəgəsində 11 adamın dəfn olunduğu qəbirdə aşkar edilmiş kəllələrin müasir azərbaycanlıların tipində, cənubi avropoid qrupuna aid uzun qafalı və yumru kəlləli insanlar, Neolit dövrünə aid “Kənizə” qəbrində isə Avropa irqinə, cənub qoluna aid qadın dəfn olunmuşdur. Bu, Qafqazda ən qədim insan tipi olan “Kaspi” tipidir. Bu məlumatlar və Qobustan qayalarında qədim qobustanlılardan qalma bir sıra qayaüstü təsvir səhnələri, qız qaçırmaq səhnəsi, mərə-mərə, dama-dama oyunu və s. oyunlarının bu gün də xalqımız arasında yaşaması və s. b.k. adətlər qədim qobustanlıların müasir azərbaycanlıların - əcdadları olduğunu və azərilərin Qafqaz regionunda ən qədim, ən mədəniyyətli xalq olduğunu göstərir. Qobustan Azərbaycan xalqının qədim mədəniyyət ocağıdır.

Qobustan abidəsi 1966-cı il 9 sentyabr tarixindən Mədəniyyət Nazirliyi nəzdində Qobustan Dövlət Tarixi – Bədii Qoruğu elan edilmişdir.

2007-ci ildə Qobustan abidəsi mədəni irsimizim qorunmasıyla bağlı Azərbaycanda Heydər Əliyev fondunun rəhbəri YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoş məramlı səfiri Mehriban xanın Əliyevanın köməkliyi ilə YUNESKO-nun abidələri siyahısına salınmışdır.

Qobustan Şərqi Azərbaycanı yerləşmiş böyük coğrafi rayondur. Böyük Qafqaz dağlarının cənub-şərq ətəkləriylə Xəzər dənizi arasındakı uzunluğu 100, eni 80 *km* olan qobu və yarıqlara malik bu geniş ərazi Qobustan (Qobular diyarı) adlanır. Qobustan, çoxlu qobular olan yerin adıdır.

Qobustan ərazisi şimalda Böyük Qafqaz silsiləsinin cənub yamacı, qərbdə Şamaxı rayonu Pirsaat çayı, cənubda Hacıqabul və Ələt adası ilə həmsərhəddir. Qobustanın mərkəzi hissəsini Ceyrankeçməz çökəkliyi tutur. Geoloji cəhətdən Qobustanın şimal hissəsində tabaşır, qalan sahələrində əsasən palogen və neogen çöküntüləri yığılmışdır. Qafqazda ən böyük palçıq vulkanları Qobustandadır. Qobustan dağətəyi zona olduğu üçün daş məmulatı və burada qayalıq çoxdur. Bu çıxıntılar arasında yarımşəhra sahələr inkişaf etmişdir.

Qobustan hazırda quru subtropik iqlimə malikdir. Havanın orta illik temperaturu 12-14, 50-dir. Yay 400, qışı mülayim keçir. Yağıntı əsasən payızın sonundan yazın ortalarına qədər düşür və illik balans 218 *mm*-ə bərabərdir.

Qobustanın əsas çayı onu iki yerə bölən Ceyrankeçməzdür. Suyu şordur. Əsasən yağış suları ilə qidalanır. İsti aylarda tamamilə quruyur. Qobustanın içərilərində tək-tək şorançay kəşəllərə rast gəlmək olar. Böyük daş dağında mənbəyini

əhəngdaşından süzülən atmosfer suları təşkil edən su quyuları, bulaq vardır.

Qobustanda əsasən boz-qonur şoran və bəzi yerlərdə şabalıdı və açıq şabalıdı, sürətli yuyulmaya məruz qalan torpaqlar yayılmışdır.

Ərazi bitki örtüyü cəhətdən kasıbdır. Ot örtüyü əsasən payız və yaz aylarında yağışdan sonra bitir və istilərin düşməsiylə quruyur. Yarımsəhra və quru çöl bitkiləri geniş yer tutur. Buraya azömürlü bitkilər (otlar), çoxillik şoran otlar və yo vşan daxildir.

Qobustanda ağac və kollar əsasən qayalıqlar arasında, köklər əhəngdaşı qayalarından nəm götürə biləcək yerlərdə bitir. Qayalar arasında vəhşi qızılgül (itburnu), böyütkən, doqquzdon, ardınc, dağdağan, cır albalı, dovşan alması, iynəyarpaq armud və s. kollarına, eləcə də cırlaşmış əncir, nar, meynəyə də rast gəlinir. Cırlaşmış meyvə ağacı qalıqlarının qayalar arasında saxlanması qədimdən rütubətli iqlimə malik bu yerlərdə insanın yaşaması üçün əlverişli şəraitin olmasını göstərən ağacların da ərazi sakinləri tərəfindən əkildiyini göstərir. Bu yerlərin heyvanat aləmi də kasıbdır. Hazırda burada canavar, tülkü, boz dovşan, çölsiçanı, tısbəğa, kirpi, kərtənkələ (açama), koramal, zəhərli ilanlar (əsas gürzə), boy, əqrəb, quşlardan kəklik, göyərçin, çöl bülbülü və s. xırda quşlar yaşayır. Dəniz kənarı ərazidə və yağmurlu aylarda maldarların heyvanları suvarmaq üçün düzənlikləri göl və su

nöhurlarında çöl ördəyi, qaşqaldaq yaşayır və xırda quşlar yuva qurur.

Qobustanın indiki görkəmi çox cavandır. Onun formalaşma və dəyişmə prosesi indi də davam edir. Arxeoloji tədqiqatlar zamanı qədim insanlar yaşamaq üçün istifadə etdikləri sığınacaqları əmələ gətirmiş, eləcə də təsvirli qayaları yerdəyişməsi, çevrilməsi və s. kimi dəyişikliklər qeydə alınmışdır ki, bunlar Qobustan ərazisində geoloji inkişaf prosesinin fəallığını göstərir.

Qobustanda həyatın başlanması, Daş dövrü insanın yaşaması üçün təbii ki, lazımi əlverişli şərait olmalı idi. Bu şərait də başlıca olaraq iqlim şəraitinin yaxşı olması və qida mənbələrinin bolluğu ilə bağlı idi. Əgər Qobustanda həyat 15-20 min il bundan əvvəl başlanıbsa, bunun üçün lazımi təbii coğrafi şərait olmuşdur.

Qobustan qayaları üzərində çəkilmiş heyvan təsvirlərinin çoxnövçülüüyü Mezolit-Neolit dövründə bu ərazidə gur, ceyran, ibtidai öküz, vəhşi at, dağ keçisi, maral və s. sürülərinin olduğunu göstərir. Bu göstərilən heyvan növlərinin yaşamsı üçün ərazi rəngarəng bitki örtüyünə malik olmalı idi. Belə olmasaydı, qayalarda şəkli çəkilmiş və arxeoloji qazıntılar zamanı çox sayda sümük qalıqları tapılmış ceyran, gur, vəhşi öküz, vəhşi at, tək-tək

dağ keçisi kimi heyvanlar burada yaşayıb, Qobustan sakinlərini bol qida - ət məhsulları ilə təmin edə bilməzdi.

O dövrdə Qobustanda nəinki bol yem, bitki örtüyü, hətta savanna tipli seyrək ağaqlıq, meşə, bəlkə daha sıx meşələr olmuşdur. Bu fikirlərimizi paleocoğrafi tədqiqatları nəticələri də təsdiqləyir.

“Ana zağa”da aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı Daş dövrü təbəqəsində açılmış ocaq terlərindən götürülmüş kül-kömür qalığının analizi ocaqda şam və palıq ağaclarının yandırıldığını müəyyənləşdirmişdir. Bu ağac növləri təbii ki, Qobustan ərazisinin özündə bitmişdir. Lakin son minilliklər ərzində iqlimin dəyişməsi, münbitliyin azalması bəlkə elə Xəzər dənizində “yeni Kəspir” dövrü dəniz qalxmasının təsiriylə şimal və qərbə tərəf çəkilməmişdir. Qobustanda qayalar arasında indi də şam ağacı fəsiləsinə mənsub olan ağac kollarına rast gəlmək olur.

Qobustan qayalarında bir qism Daş dövrü kimi təsvirlərinin bəldən aşağı hissəsini örtmüş kəmərdə çəkilməsi də iqlimin isti olması və qədim qobustanlıların geyimi haqqında təsəvvür yaradır.

Qobustan qayalarındakı qaban və itlə qabanın ovlanması səhnəsi real həyatı təsvirlərdən biridir. Qaban bu ərazidə yaşamış və Qobustan sakinləri tərəfindən ovlanmışdır. Dəniz sahilində yerləşmiş Qobustanda dənizə yaxın sahələrdə və çay yataqları

ətrafında qabanın yaşaması və qidalanması üçün qamışlıqlar olmuş, o həmçinin ərazidə bitən palıq ağacının dənələrindən də yemək kimi istifadə etmişdir.

Şübhəsiz ki, qayalarda çox sayda qayıq təsvirlərinin düzəldilməsində ərazidəki ağac gövdəsi, qarğı və qamışdan istifadə olunmuşdur.

Qədim qobustanlıların bu ərazidə yaşamasını şərtləndirən başlıca səbəblərdən biri də bu ərazinin dəniz sahilində yerləşməsi olmuşdur.

Qobustan sakinləri sahilində yaşadıkları dənizin sərvətlərindən bacarıqla istifadə etmişlər. Onlar balıqçılıqla məşğul olmuş, xəşəm, nərə, kütüm balığı, suiti, dəniz tısağası və s. ovlamışlar. Qobustanda ən qədim qayıq və tor təsvirlərinin yaranması daş məmulatı bu vasitələrdən məhz dəniz balıqçılığının tələb etdiyi zərurətlə bağlılığını göstərir. Qazıntılardan tapılan qayıq, real balıq təsvirləri və balıq sümükləri, balıqçılıq alətləri qalıqları bunu sübut edir.

Qobustanda həyatın 15-20 min il bundan əvvəl başlanması insanların bu cür zəngin və yüksək mədəniyyət yaratması üçün onların yaşadığı ərazinin tam əlverişli coğrafi şəraitə malik olması və insanların Qobustan ərazisində minilliklər boyu fasiləsiz yaşaması nəticəsində mümkün olmuşdur.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri və bu ərazidə cəmləşmiş çox dövrlü arxeoloji abidələr bu yerlərin qədim sakinləri tərəfindən yaradılmış, onların həyat tərzini, təsərrüfat sahələri, dini və mənəvi aləmi və onların keçdiyi inkişaf yolları barədə biz, gələcək nəsillər üçün yaradılıb yadigar qoyduğu çox yüksək dəyərli məxəzlərdir. Abşeronda-Binəqədidə qurumuş qır gölündə aparılmış qazıntılar zamanı pleystosen (IV dövr) dövrünə aid (orta Paleolit – Mustye) çoxlu fauna və flora qalıqları aşkar edilmişdir. Burada 40 növ məməli heyvan, 110 növ quş, 22 növ bitki qalığı qeydə alınmışdır. Bunlar uzaq keçmişdə yaxın qonşu Qobustan ərazisində də həyat üçün əlverişli şəraitin çox qədim zamanlardan mövcud olduğunu göstərir.

Binəqədi qır yatağından tapılmış heyvan sümükləri arasında Qobustan qayalarında təsviri olan, “Məstənzadə öküzü” adını almış ibtidai öküzlərin sümükləri vardır. Öküz Qobustanda Mezolit-Neolit dövründə ən az ovlanan heyvan növüdür. Bu, Daş dövründən başlayaraq, sonrakı minilliklərdə də sakinlərin sitayiş obyektini, totemi olmuşdur.

Tədqiqatçıların fikrincə, “Məstənzadə öküzü” buynuzlu heyvanların əcdadı olub, əhliləşdirilmiş bu növ heyvanların da ondan törəməsidir. Qobustanda Mezolit sonunda əhliləşdirilmiş öküz də, yəqin ki, “Məstənzadə öküzü”nün ilk əhliləşdirilmiş nümunəsidir.

Qobustan qayalarında 20-dən artıq yırtıcı heyvan təsviri qeydə alınmışdır. Onlardan çoxu şir təsvirləridir. Binəqədi qır qəbiristanlığından da qədim şir sümüyü tapılmışdır. Paleontoloq N.K.Vereşaqin bu heyvanda mağara şiri, həmçinin də pələngə məxsus xüsusiyyətlərin olduğunu nəzərə alaraq, onun “Şirpələng” adlandırmışdır. Qobustan qayaüstü təsvirlər kolleksiyasındakı şir təsvirlərinə xüsusi diqqət yetirdikdə onların Binəqədi “Şirpələng” oxşarı olduğunu görürük.

Qobustan qayalarında təsviri çəkilmiş və ovlanmış heyvan növlərinin zaman keçdikcə bəzilərinin bu gün də qalib yaşadığını, bir qisminin orta əsrlərdə də yaşadığını, bəzilərinin isə iri buyuzlu heyvan nəslinin bugünkü maldarlığın əsasını təşkil etdiyini görürük (öküz, keçi, at və s.).

Qədim qobustanlılar ən çox ovladığı və qayalarda şəkilləri şəkilməmiş gur Azərbaycanda orta əsrlərə qədər yaşamışdır. Bunu dahi Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasının qəhrəmanı Bəhrəmin gur ovçusu kimi “Bəhram gur” adlandırması daş məmulatı təsdiq edir.

Tədricən gurlar da azalmışdır. Hazırda bu ərazidə gür yoxdur; ya onların nəslini kəsilməmiş, ya da sağ qalanları varsa, şəraitə uyğun olaraq ərazini tərk etmişlər. Hazırda Xəzərin şərq sahillərində, orta Asiyada coğrafi şəraitinə görə Qobustanı

xatırladan ərazidə gurlar yaşayır. Onların qorunub saxlanması, artırılması məqsədilə üç qoruq fəaliyyət göstərir.

Qobustanda Böyükdaş dağı yuxarı səkidə “Ovçular zağası”nda qarşısındakı 46 №-li daşda atların yay-oxlu insanlar tərəfindən ovlanması səhnəsi diqqət cəlb edir. Qobustanda qayaaltı düşərgələrinin qazıntısından tapılmış heyvan sümükləri arasında vəhşi at sümüyü də vardır. Tədqiqatçıların fikrincə, atın əhliləşdirilməsi və onların ev heyvanı kimi istifadə edilməsi atların vəhşi növlərinin yaşadığı çox böyük ərazi çərçivəsində eyni vaxtda baş vermişdir (Aslanov, Vahidov, İoni, 1959).

Qobustanın qayaüstü təsvirləri arasında at təsvirlərinin çox olması, Böyükdaş yaşayış yerindən e.ə. üçüncü minilliyin son rübünə aid yaşayış yerindən tapılmış heyvan sümükləri arasında əhliləşdirilmiş at sümüyünün də olması qədim qobustanlıların təsərrüfat həyatında atın böyük rol oynadığı barədə söz açmağa imkan verir. Qobustanın at təsvirləri çox vaxt yəhərsiz təsvir olunmuşdur. Qobustanda at təsvirlərinin, onun əhliləşdirilməsi və minik vasitəsi kimi istifadə olunmasını əks etdirən səhnələrin varlığı bizə Cənubi Qafqazda Qobustanın ən qədim at əhliləşdirilmə məkanlarından biri olduğunu güman etməyə əsas verir (Muradova, 1979).

Azərbaycanın cənub-şərqində yerləşən Cəlilabad rayonu ərazisində Eneolit dövrünə aid Əliköməktəpəsində qazıntılar

zamanı 75% təşkil edən iki növ əhliləşmiş at sümüyünün tapılması böyük maraq doğurur. Bu tapıntı nəinki Qafqaz, həmçinin də bütün Avrasiyada atın əhliləşdirilməsi haqqında ən qədim tarix verilməsi baxımından böyük yenilikdir. Beləliklə, Qafqazın cənub-şərq ərazilərinin ən qədim at əhliləşdirilmə ocaqlarından biri kimi çıxış etdiyinin bir daha şahidi oluruq. Bu fauna qalıqları Qobustanın qədim at əhliləşdirilmə ocaqlarından biri olması haqqında söylədiyimiz fikrin düzgünlüyünü təsdiq edir (Nərimanov, 1987).

Hazırda Cənubi Qafqazda Azərbaycanın cənub-şərq əraziləri vəhşi atların yaşadığı və ovlandığı Qobustan və ondan bir qədər cənubda yerləşən Cəlilabad əraziləri hələlik dünyada ən qədim at əhliləşdirmə ocağıdır.

Azərbaycanda Mezolit və Neolit dövrünün ideologiyası, Mezolit mədəniyyətinin öyrənilməsində Qobustanın ibtidai incəsənət abidələri – qədim qayaüstü təsvirlər, arxeoloji qazıntılarla aşkar edilmiş dəfn abidələri, bəzək əşyaları və s. bu kimi çoxsaylı materiallar mənbə kimi istifadə olunur. Qədim qobustanlıların bədii-estetik yetkinlik baxımından çox yüksək mədəniyyətə, incə zövqə malik olduqlarını demək mümkündür. Qədim Qobustan rəssamlarının qayalar üzərində həkk etdikləri əsərləri - qayaüstü təsvirlərin böyük realılıqla çəkilməsində, mövzu yetkinliyi, süjetliyi və kompozisiyalı verilməsi də özünü göstərir.

Mezolit dövrü insanı müasir Neolit mədəniyyətinin yaratıcılarının Azərbaycanın qədim yerli qəbilə və birləşmiş qəbilə qruplarının olduğu şübhəsizdir.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri Qobustan sakinlərinin yüksək estetik zövqünü əks etdirən əsl ibtidai incəsənət abidələridir.

Qobustanın qayaüstü təsvirlər kolleksiyasını təşkil edən rəsmli daşların sayı 6 mindən çoxdur. Bu, bir o qədər çox olmasa da əhatə etdiyi tarixi çərçivənin genişliyi, mövzu müxtəlifliyi texniki üsullarla real çəkilməsi baxımından analoqu olmayan qədim abidələr kompleksidir.

Qobustanın ilk qayaüstü təsvirlərinin yaranması tarixi e.ə. XVIII-XV minilliklərə, yəni üst Paleolitə sonundan ilk Mezolitə keçid dövrünə təsadüf edir.

Qobustanda Böyükdaş, Kiçikdaş, Şonqar və Şıxqaya, Cingirdağ – Yazılıtəpə qayalarda qədim düşərgə, yaşayış yerləri, kurqan tipli qəbir abidələrində, qazıntılar zamanı mədəni təbəqədən, mədəni təbəqənin örtüyü qayaların alt hissəsində, çoxsaylı kiçikölçülü rəsmli daşlar aşkar edilmişdir. Onlar ilk Mezolitdən orta əsrlərə qədər geniş tarixi mərhələyə aiddir.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri arasında Daş dövrünün qadın və kişi təsvirləri xüsusi diqqət cəlb edir. Onlar qayada ön və yan görünüşdə barelyefin əksi kimi kölgə (siluet) şəklində

qazılmışdır. Qadınlar iri döşlü, incə belli, iti sağırlı, yağun baldırlı yan görünüşdə (tək-tək ondan) çəkilmişlər. Ön görünüşdə verilmiş qadın təsvirləri bəzi hallarda çiyində yay-oxla təsvir edilmişdir. Onlardan bəzisinin bədəni xətlərlə bəzədilmişdir ki, bunu ya geyim və ya da ki, tatuirovka kimi başa düşmək olar.

Kişi təsvirləri yay-oxla silahlanmış şuxqamətli, belləri kəmərli, aralı qoyulmuş ayaq əzələləri qabarıq (güclü) verilmişdir. Onların geyimi dövrün iqliminin isti olduğunu göstərir. Bəzi qayaüstü təsvirlərin çəkilməsində qırmızı boyadan (oxradan) istifadə olunmuşdur.

Qobustan tədqiqatları yay-oxun ixtirasının bir çox arxeoloji ədəbiyyatlarda yazıldığı kimi Mezolit dövründə yox, Paleolit sonlarında baş verdiyini əyani surətdə sübuta yetirmişdir.

Qədim Qobustan rəssamı Qobustan sakinlərinin həyatında, o cümlədən ovçuluqda yaranmış yay-oxun ovçu kimi və bəzi qadın təsvirlərini də yay-oxlu təsvir etməklə dövrün bu böyük ixtirasını çəkdiyi qayaüstü təsvirlərdə qabarıq nəzərə çapdırmağa çalışmışdır.

Öndən verilmiş döymə, oturmuş və ya yarıoturmuş vəziyyətdə yan görünüşlü döymə (siluet) qadın təsvirləri Qobustanda ən qədim qayaüstü təsvirlərdir. Qobustanın bəzi

qadın təsvirləri Qərbi və Şərqi Avropanın Paleolit dövrü heykəlcilik və qadın təsvirlərinin oxşarıdır.

Qobustan qayalarındakı kişi təsvirləri, icmanın hörmətli üzvlərinin, cəsur ovçuların və ya başçıların şəkilləridir. Qadın rəsmləri matriarxat quruluşunda hakim rol oynayan “ana”, “nənə” və “qız”ı əks etdirir.

Real və son dərəcə mütənasib çəkilmiş öküz, ceyran və gur təsvirləri, kollektiv rəqs, kollektiv əmək, balıq ovu səhnəsi və qayıq təsvirlərinin bir qismi Mezolit və Neolit dövrlərinə aid edilir.

Qobustanın Mezolit-Neolit dövrü sakinlərinin mənəvi aləmi, dini görüşləri haqqında dəfn abidələri, bəzi incəsənət nümunələri, qayalardakı heyvan təsvirləri – totemlər və s. müəyyən təəvvür yaradır. Qobustan düşərgələrində iki qəbir abidəsi aşkar edilmişdir. Bunlardan biri “Firuz”, o biri isə “Kənimə” düşərgələridir. “Firuz” düşərgəsindəki Mezolitə sonuna aid qəbirdə on iki adam və bir uşaq dəfn olunmuşdur. Skeletlər pis saxlanmışdır, ölümlər qəbirdə eyni vaxtda, bükülü vəziyyətdə, sağ və sol böyrü üstə qoyulmuşdur. Bu qəbir düşərgənin mədəni təbəqəsində olaraq geniş ərazilərdə müşahidə olunan ölümlərin düşərgədə dəfn olunma adəti ailələrin icma üzvləri, diri qohumları arasında, doğma ocaqda olması və s. bu kimi təəvvürlərlə bağlı olmuşdur. Bütün ölümlər müxtəlif bəzək əşyaları, əmək alətləri və silah nümunələri ilə müşayiət olunmuşdur.

Bütün ölümlər daş muncuqlardan ibarət boyunbağıya malik idi. Muncuqlar arasında sümükdən asma, iri və xırda heyvan dişindən, qabanın qılınc dişləri, molyusk, mərcanquludan asmalar və s. təsadüf olunmuşdur. Bəzək əşyaları arasında xırda çaydaşından fiqurlu asmalar da vardır. Bəzək əşyalarından başqa qəbirdən maral buynuzundan düzəldilmiş iri yerqazan alət və ya nizə, tor toxumaq üçün sümük alətlər, ucu dişəklil daş pərsənglər (yaxud sapand), dayaz sularda balıq vurmaq üçün zərif, iynəvari sümük alətlər, beldən asmaq üçün bir ucunda deşik açılmış sümük xəncər tapılmışdır.

Neolit dövrünün əvvəlinə aid “Kəvizə” düşərgəsində açılmış qəbirdə iki kişi və bir qadın dəfn olunmuşdur. Bunlar da sıx bükülü, kişilər sağ, qadın sol böyrü üstə qoyulmuşdu. Antropoloq R.M.Qasımovanın təyinatına görə nisbətən yaxşı saxlanmış qadın kəlləsinin Qafqazda ən qədim insan tipi olan Kaspi tipinə aid olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

Qəbirdən – ölümlərin yanından ortası sağ, iki ucu boruşəkilli əsa başı (toppuz), çaxmaqlaşmış çaydaşından ağzı cilalanmış balta, sümükdən və daşdan asma, sümükdən bizlər, qum daşından seqment formalı iri alət və s. əşyalar tapılmışdır.

Əldə olunmuş dəlillər Azərbaycanın Mezolit və Neolit dövrü əhalisinin müəyyən dini etiqadlarla əlaqədar əcdadlarda sitayişin formalaşdığını göstərir. Qəbirlərdən tapılmış maddi

mədəniyyət nümunələri insanların axirət dünyasına inamı haqqında məlumat verir.

Qobustanın Mezolit-Neolit dövrü qayaüstü təsvirləri arasında çoxluq təşkil edən iriölçülü öküz təsvirləri insanların sitayiş obyektı – totemdir. Bəzən təbii ölçüdə də iri çəkilmiş öküz təsvirləri (adi öküz deyil) qədim insanın həyatında ilahiləşdirilmiş qüvvəyə malik heyvan surətidir. Elə bu səbəbdən də ovlanmış heyvan sümükləri arasında onun sümüklərinə tez-tez rast gəlinir.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri Mezolit-Neolit dövrü insanların dünyəgörüşü haqqında əsas məlumat verən mənbələrdən biridir. Ümumiyyətlə, qayaüstü təsvirləri bəşər mədəniyyətinin abidələri, keçmişin təsərrüfat həyatı və ideologiyasının öyrənilməsi üçün əvəzolunmaz mənbə kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözsüz ki, dünyü xalqları və millətlərin müxtəlif tarixi dövrlər üçün həyat şəraiti, yaşamaq tərzı və s. müxtəlif olduğu kimi, onların dini görüşləri, dünyəvi aləm haqqında təsəvvürləri, bu və ya digər təbii və sosial hadisəyə baxışları da müxtəlif olmuşdur.

Qayaüstü təsvirlərin yaranma səbəbi tədqiqatçılar arasında mübahisəli məsələ kimi qalmaqda da davam edir.

Qədim qayaüstü təsvirlər dünyanın müxtəlif ərazilərində tarixin müxtəlif mərhələlərində yaranmış və qədim tarixin

şahidləri kimi bu günə kimi saxlanmışdır. Onların yaranma səbəbində nə məqsədlə yaranmasının izahında fikir ayrılıqları mövcuddur. Bu fikir müxtəlifliyi qayaüstü təsvirlərin 2000-2500 m yüksəklikdə, ibtidai insan üçün əlçatmaz yerlərdə, insan düşərgələrindən çox-çox uzaqlarda, mağaraların dərin və qaranlıq zalllarında, çox hündür qayalarda, onların dar, keçilməz aralarında çəkilməsinin izahında özünü göstərir. Qərbi Avropa tədqiqatçılarının çoxu göstərilən qayaüstü təsvirlərin çəkilmə səbəbini daha çox ovsunçuluqla izah etməyə çalışırlar.

Bəzi tədqiqatçılar, məsələn, S.V.İvanov uzaq keçmişdə incəsənətin yaranmasını nə dinlə, nə də dini təsəvvürlərlə deyil, ictimai əmək təcrübəsi və onun əsasında yaranmış dünyagörüşüylə bağlı olduğunu göstərmişdir.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri qədim insan düşərgələri – qayaaltı sığınacaqların divarlarında, düşərgə ətrafında aydın görünən, heç bir çətinlik çəkmədən yaxınlaşmaq mümkün olan daşlar – qayalar üzərində, hətta ocaq qırağındakı kiçik daşlarda çəkilmişdir.

Bu təsvirlər heç bir mistik və dini oyanmalar nəticəsi deyil, insanın təbiətə təsviri sənətə meyli olmasının, real həyatla bağlı, həyatda gördüklərinin təcəssüm etdirilməsindən ibarətdir. Deməli, ovsunçuluq nə qədim təsvirlərin meydana gəlməsində, nə də təsviri sənətin nəqqaşlığın yaranmasında həlledici əhəmiyyət kəsb

etməmişdir. Qədim incəsənət nümunələri, eləcə də qayaüstü təsvirlər real həyatın tərənnümüdür.

Ovsunçuluq daha gec meydana çıxmışdır. Şübhəsiz ki, onun yaranması da insanın həyatında baş verən müəyyən səbəblərlə, o cümlədən çətinliklərlə bağlı olmuşdur. Ovsunçuluq, insanların çətinliyi rahat yolla zəhmətsiz həll etmək inamı aşılıyır, ovsunçuluqdan istifadə edən insan düşdüyü çətinlikdən bu yolla qurtaracağına inanır. Bu işdə ovsunçuluğun təbliğ etdiyi “şəxsi inam” kəlamından da tez-tez istifadə olunur. Qobustanda ov obyektini heyvanların çox olub, rahat ovlandığı bir şəraitdə ovsunçuluqdan danışmaq artıq idi. Qayaüstü təsvirlərin çoxunun mahiyyəti etibariylə, nə ovsunçuluq, nə də totem olduğunu iddia etmək mümkün deyil.

Qobustanın qayaüstü təsvirlərinin ovun uğurlu olmasını təmin edəcək ovsunçuluq məqsədilə çəkildiyini göstərən İ.M.Cəfərzadə, Z.N.Yampolski, N.Rzayev kimi tədqiqatçıların qayalardakı heyvan təsvirlərinin ov heyvanlarının ovdan qabaq onların ovlanması əsas olması üçün ovsunçuluq mərasimi münasibətilə çəkildiklərinin nəticələri bu fikirləri inkar edir.

Ovsunçuluq tərəfdarları olanlar dərinlən götür-qoy etmədən, ölçüb-biçmədən Qobustanın qayaüstü təsvirlərindəki real həyatın şəkillərini də ovsunçuluqla bağlı göstərirlər. Məsələn, yallı rəqsi,

öküzün tələyə düşməsi, yırtıcının ot yeyən heyvana hücumu və s. bu kimi səhnələri göstərirlər.

Qobustan incəsənətində qadın təsvirlərinin görkəmində və işləmə üslubundakı ənənəvi cəhət çox qədimdir. Məlum oxşar materiallar əsasında qadın heykəlcikləri və bu qəbildən olan qadın təsvirləri ana ilə qohum insan qrupunun qırılmaz qohumluq əlaqəsini, bunların eyniləşdirilməsi haqqında təsəvvürləri əks etdirdiyini güman etmək olar. Qadın, nəsil artırıcısı, ana kimi əmin-amanlıq yaradır, qəbilənin sığınacaq tapmasına, ev ocağının qorunmasına, paltar tikmək, yemək hazırlamaq, ərzaq ehtiyatının yaranmasının təşkilində başlıca rol oynayır.

Qadın surəti kollektivin qırılmaz əlaqələri, onun daimi təkrar istehsalı, fəallığının əsas istiqamətlərini və geniş xarici aləmlə əlaqələrin səbəblərini qavramaq, izah etmək zərurətindən doğmuşdur.

Azərbaycanda minilliklər boyu qadına – ulu anaya pərəstişin geniş yayıldığı Qobustanın qayaüstü qadın təsvirləri, “Kənimə” və “Maral” düşərgələrindən tapılmış qadın heykəlcikləri də təsdiq edir. Təbii qüvvələrə sitayişə burnunda günəş təsviri olan qayıq rəsmlərində və astral işarələrdə görmək olur. Öküz, keçi, maral təsvirlərinin çoxluğu, lakin arxeoloji qazıntılardan öküz və keçi sümüyünün tək-tək, maral sümüyünün isə heç tapılmaması, ən çox ovlanmış ceyran və gur sümüyünün osteoloji materialın 70 %-ni

təşkil etsə də, onların təsvirlərinin çox az olması, Qobustan sakinlərinin pərəstiş və totemik görüşləri ilə izah etmək mümkündür.

Qobustanın qayaüstü təsvirləri Azərbaycan xalqının keçmiş, adət-ənənəsi, qədim mədəniyyət və incəsənətinin kökü, Şərqi Azərbaycanda keçmişin paleocoğrafi, paleogeoloji, bitki örtüyü, heyvanat aləmi və s. öyrənmək üçün əvəzsiz mənbə, dilsiz, təsviri məxəzlərdir. Qayaüstü təsvirlər qədim qobustanlıların yaratdığı yazısız tariximizin həyat salnaməsidir.

Qobustan Azərbaycan xalqının kimliyindən, soy kökündən xəbər verən qədim mədəni və incəsənət ocağı bu günə kimi qorunub saxlanmış təsvirlər və digər arxeoloji abidələr kompleksindən ibarət təbii tarixi muzeydir.

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin dövrünün müəyyənləşdirilməsi tədqiqatçılar qarşısında duran ən çətin problemlərdən biridir. Bu işdə tədqiqatçı arxeoloqların ən yaxın köməkçisi qədim qayalatı sığınacaqlar, qəbir abidələrində aparılmış arxeoloji qazıntılar və onların nəticəsi ola bilər.

İ.M.Cəfərzadənin əsərlərində Qobustanda ilk qayaüstü təsvirlərin çəkilməsi və insanın yaşaması tarixi arxeoloji qazıntılara qədər hesab edildiyi kimi e.ə. III, VI və nəhayət, VIII minilliyə deyil, aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələrinə görə ən azı e.ə. XVIII-XV minilliklərə, bəlkə də bir qədər əvvəldən üst

Paleolitin sonundan Mezolitə keçid dövründən başlayıb orta əsrlərə kimi davam etdiyini göstərmək olar.

İ.M.Cəfərzadənin əsərlərində ölçücə iri, təbii ölçülü və ya bu ölçüyə yaxın insan və heyvan şəkillərinin daha qədim olduğu iddia edilir. Lakin Qobustanda aparılmış arxeoloji qazıntılarda təsvirlərin dövrləşdirilməsində onların ölçüsünün şərt olmadığı müəyyənləşdirilmişdir.

İ.M.Cəfərzadə qayaüstü təsvirlərin dövrləşdirilməsində Qobustan təsvirlərin məlum qayaüstü təsvirlər kolleksiyalarındakı zahiri görünüşcə oxşar nümunələriylə müqayisə və onlarla bağlı arxeoloji ədəbiyyatlardakı fikirlər əsasında mülahizələr yürütmüşlər. Qobustan qayaüstü təsvirlər kolleksiyasındakı ən real, həyati, mütənasib verilmiş döymələrdən isə öküz, gur, ceyran təsvirləri daha qədimdir.

Döymə üsulu işlənmiş qədim qadın və yay-oxlu kəmərçinin kişi təsvirləri Qobustan abidəsi üçün səciyyəvidir.

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin dövrləşdirilməsində son dərəcə vacib, əvəzolunmaz mənbə qazıntılardan əldə olunmuş zəngin arxeoloji materiallar və onların arasındakı müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmış mədəni təbəqələrdən tapılmış kiçikölçülü rəsmlə daşlar, düşərgə divarlarının mədəni təbəqə örtmüş hissələrində aşkar edilmiş qədim şəkillərdir. Bu daşlarda dövrə uyğun təsvirlər həkk olunmuşdur.

Bu şəkillərin dövrü arxeoloji və bəzən hətta geoloji cəhətdən dəqiqləşdirilmiş mədəni təbəqədən, onun örtüyü qaya üzərində olduğuna görə onların tarixi tapıldığı təbəqənin arxeoloji materiallarının dövründən gec deyil, heç olmasa onunla yaşıdır və daha qədimdir. Bu baxımdan “Ana zağa”, “Kəməz”, “Ovçular zağası”, “Öküzlər-1”, “Öküzlər-2”, “Firuz”, “Firuz-2”, “Maral”, “Ceyranlar”, “Qayaarası-1”, “Qayaarası-2” düşərgələrindən tapılmış rəsmli daşlar, qayanın mədəni təbəqənin basdığı hissəsində aşkar edilmiş yüzrlərlə qədim şəkillər qayaüstü təsvirlərin dövrünü dəqiqləşdirmək üçün bir növ meyar rolu oynayır.

Qobustanın qayaüstü təsvirlərini dövrləşdirən A.A.Formozov onları bir neçə laya ayırır. I laya aid ən qədim təsvirlərin başqa ərazilərin paleolit təsvirlərinin oxşarı olduğunu göstərir. O, I mərhələ təsvirlərinin “Ana zağa”da mədəni təbəqələrindən əvvəl çəkildiyini güman edir. A.A.Formozov “Ana zağa”da həyatın arxeoloji tədqiqatların sübut etdiyi kimi, üst Paleolit dövründə başladığını göstərir. A.A.Formozov da İ.M.Cəfərzadə və başqa qayaüstü təsvirlər tədqiqatçıları kimi təsvirləri dövrləşdirərkən onların ölçü xüsusiyyətindən çıxış edir. O yazır: “İbtidai incəsənətin müxtəlif dövrləri üçün təsvirlərin özünəməxsus ölçüdə olması böyük əhəmiyyət kəsb edir”.

29 №-li daşdakı təsvirlər arasındakı yalnız bir ədəd iriözlü öküz təsviri (döymə qadın və kişi) I mərhələ təsvirlərinə uyğun olduğunu qeyd edir və II mərhələyə yalnız 80-1 m ölçülü öküz təsvirlərini aid edir. Belə olduqda iri öküz təsvirini nə I, nə də II mərhələyə aid etməyən A.A.Formozov I mərhələyə aid heyvan təsvirlərinin olmadığını güman edir. Lakin onu bu mərhələyə aid etmir. A.A.Formozov bəzi qadın və bütün döymə kişi təsvirlərinin əlindəki və çiyindəki əşyanın Paleolit yox, Mezolit üçün səciyyəvi olduğunu qeyd edir. A.A.Formozov “Ana zağa” düşərgəsinin girişinin cənub divarını təşkil etmiş qayadakı I mərhələyə aid təsvirlərin (30 №-li daş) iri və kiçiközlü yay-oxlu, kəmərlər – mədəni təbəqələr altında açılmış səhnədəki təsvirlərə eyni səciyyədə onun davamı olduğunu güman edir (Formozov, 1969).

29 №-li qayanın şimal üzündəki döymə qadın və kişi təsvirləri A.A.Formozovun yazdığı kimi, düşərgədə mədəni təbəqələr yaranana qədər çəkildiyi barədə söylədiyi fikri təkzib edir. 29 №-li qayadakı qədim təsvirlər düşərgədə üst Paleolit sonu ilk Mezolit dövründə məskunlaşmış ilk sakinlərin sənət əsəridir.

I mərhələ təsvirlərinin bəzi xüsusiyyətlərinə görə paleolitdə çəkdiyini göstərən A.A.Formozov bu təsvirlərin daha çox oxşarı İspaniyanın Mezolit təsvirlərində görünür (Formozov, 1969).

A.A.Formozov düşərgələrin Daş dövrü təbəqələrindən arxeoloji materiallarla birlikdə tapılmış kiçikölçülü rəsmlı daşların düşərgələrin, o cümlədən "Ana zağa" 30 №-li qayadan və başqa təsvirli qayalardan qopmuş parçalar sayır (Formozov, 1969).

Mənə elə gəlir ki, uzun müddət Qobustan abidələrində arxeoloji qazıntı aparmış təcrübəli arxeoloq üçün kiçikölçülü rəsmlı daşların abidə sakinləri tərəfindən sığınacağıın özündə hazırlandığıyla, bu təsviri daşın düşərgənin təsvirli qaya divarından qırılıb düşmüş təsvirli daş olduğunu müəyyənləşdirmək bir o qədər də çətin deyil. Qayadan qopub düşmüş hissənin yeri qayada aydın bilinir. Arxeoloji qazıntıların gedişində tək-tək, nadir hallarda A.A.Formozovun qeyd etdiyi hallarla da rastlaşmışıq. Qayadan təsvirli hissə qopub düşmüş olanda həm qayadakı və həm də qopmuş daşdakı qırğı təsvirin hissəsi bir-birini tamamlayır. Əgər təsvirli kiçik hissə qopub düşərsə, o elə vaxtilə üstündə olduğu qayanın dibinə düşür. Onun qayada düşdüyü yeri asanlıqla müəyyənləşdirmək olur.

"Ana zağa"dakı Paleolit əlamətli qadın təsvirlərinə Kiçikdaş dağı "Qayaarası", "Ceyranlar" düşərgələrində, Şonqardağda "Şonqar" düşərgəsi və onun ətrafında da təsadüf edilmişdir. Bunlar döymə qadın, kiçikölçülü kəsmə xətlə çəkilmiş kişi, müxtəlif ölçülü öküz, qaban təsvirləri və öküz başı təsvirlərindən ibarətdir. Kişi təsvirlərinin az qismi yay-oxla təsvir olunmuşdur.

Deməli, paleolitın sonunda artıq yay-oxun ilk nümunələrinin meydana çıxdığını görürük. Düşərgə sakinlərinin əsas ovlanmış heyvan sümükləri obyektı iriölçülü ceyrandır. Gurlar tək-tək meydana çıxır. “Qayaarası”nda da “Ana zağa”da olduğu kimi alətin ilk nümunələri yaranır. Arxeoloji qazıntı materialları əsasında paleolit əlaməti şateperron tipli köndələn bıçaqlara çox təsadüf olunur. “Qayaarası” düşərgənin yerləşdiyi sahədəki qayalarda Böyükdaş dağı, yuxarı səkidəki “Ana zağa”nın 29 №-li daşdakı iriölçülü öküzün oxşar nümunələri çoxluq təşkil edir. Bütüb bunlar “Ana zağa”nın alt təbəqəsində də “Qayaarası” düşərgəsi kimi paleolitın son mərhələsindən Mezolitə keçidin ilk mərhələsinə aid olduğunu, 29 №-li daşdakı paleolit əlaməti təsvirlərin də alt təbəqə sakinlərinə məxsus olduğunu təsdiq edir. Buradakı iriölçülü öküz təsvirini də A.A.Formozovdan fərqli olaraq I mərhələyə aid edirik. “Şonqar” düşərgəsində də döymə qadın, iri öküz, öküz başı təsvirləri qeydə alınmışdır.

Bu göstərilənlər Qobustanın ilk sakinləri tərəfindən paleolitın sonundan Mezolitə keçid dövründə (e.ə. XIII-XV minilliklər, bəlkə də bir az əvvəl) məskunlaşdığını deməyə əsas verir.

Çex alimi Yan Elinek Qobustanın qadın təsvirlərini məlum Paleolit dövrü qadın təsvirləri sırasına daxil etmişdir.

Qobustan qayaüstü təsvirlərinin dövrləşdirilməsində təsvirlərin ölçüsünün heç bir əhəmiyyət kəsb etmədiyini sübuta yetirmiş arxeoloji qazıntı materiallarını nəzərə almayan E.Anati də İ.M.Cəfərzadə, A.A.Formozov kimi Qobustanın iriölcülü təsvirlərinin qədim olduğunu nəzərə alıb, onları Qərbi Avropanın iriölcülü solyutre dövrü təsvirləri ilə müqayisə əsasında həmin dövrə aid etmişdir.

E.Anatinin yazdığı yarımçıq “Qobustan” kitabı onun naşı arxeoloq olduğunu və Qobustanın maddi mədəniyyət qalıqlarının texniki və tipoloji xüsusiyyətlərini bilmədiyini göstərir (Anati, 2001).

Qobustan abidələrinin tədqiqilə bir qayda olaraq ixtisasca tarixçi arxeoloq məşğul olur. O, uzun illər tədqiqiylə məşğul olduğu Qobustan qayaüstü təsvirlərinin oxunması, dindirilməsi kimi məsələlərin qaydalarını, yolunu bilir. Qayaüstü təsvirləri qəbul olunmuş elmi qaydalar əsasında tədqiq edib, onu “dilində” dindirməsək, o sənə cavab verməyəcəkdir. Ona görə də Qobustan abidələri oradan tapılmış zəngin maddi mədəniyyət qalıqlarını arxeologiya elminin müasir səviyyəsində öyrənmədən bu diyar haqqında fikir söyləmək elmi cəhətcə əsassız olar.

Bundan sonra da Qobustanda aparılacaq arxeoloji tədqiqatlar yeni-yeni abidələrin və maddi mədəniyyət qalıqlarının aşkar olunmasına zəmin yaradacaqdır.

NƏTİCƏ

1953-2007-ci illərdə Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Daş dövrünə aid mağara düşərgələri və maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur.

Azərbaycanın Azıx mağara düşərgəsində aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ibtidai insanların meydana çıxıb, formalaşma tarixinin bu ərazidə qədim olduğunu göstərdi. Elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, dünyada hələlik elə bir mağara düşərgəsi yoxdur ki, orada mədəni təbəqələr Azıx düşərgəsində olduğu kimi zəngin, yaşayış isə uzunmüddətli olsun. Aparılan kompleks elmi tədqiqatlar göstərir ki, ibtidai insanlar Azıx mağara düşərgəsində 2,0-2,5 milyon il bundan əvvəl məskən salmış və uzun müddət burada yaşamışlar. Təbii coğrafi şəraitin dəyişməsilə əlaqədar olaraq düşərgə sakinləri 140 min il bundan əvvəl mağaranı tərk etmişlər. Lakin qədim insanlar yenidən 20 min il keçdikdən sonra mağaraya qayıtmış və burada 70-80 min il yaşamışlar.

Azıx qədim insan düşərgəsində aparılan kompleks elmi tədqiqat işləri zamanı 10 arxeoloji təbəqə qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur. Azıx düşərgəsinin III, V, X təbəqələrindən 8 mindən artıq daş məmulatı və 500 mindən artıq ovlanmış heyvan sümükləri aşkar olunmuşdur.

Qarabağın Quruçay və Köndələnçay vadilərində aparılan elmi tədqiqatlar göstərmişdir ki, hələ çox qədim zamanlardan bu ərazidə canlı həyatın inkişafı üçün əlverişli təbii coğrafi şərait olmuşdur. Ərazidə aparılan kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, hələ 2,0-2,5 milyon il bundan əvvəl Quruçay

vadisində mülayim iqlim şəraitində yaşayan çoxlu heyvan olmuşdur.

Ibtidai insanlar Quruçay vadisindən Azıx və Tağlar mağaraları yerləşən ərazidən əmək alətləri hazırlamaq üçün xammal mənbəyi kimi istifadə etmişlər. Çünki Quruçay vadisində kvars, kvarsit, bazalt, çaxmaq, felzit, yaşma və s. daşlar mövcud olmuşdur.

Azıx düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində mühüm elmi əhəmiyyətə malik maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən 300-dən artıq daş məmulatı aşkar olunmuşdur. Aşağı təbəqələrin daş məmulatı içərisində əsas yeri əmək alətləri tutur. Aşağı təbəqələrin əmək alətləri içərisində kobud çapma alətləri çoxluq təşkil edir.

Daş məmulatı arasında həmçinin kobud çapacaqlar, kubvari alətlər, kobud qaşovlar, vurma səthi yaxşı saxlanmış qəlpələr və s. qeydə alınmışdır. Təbəqələrin yerləşmə səviyyəsindən asılı olmayaraq VII-X təbəqələrin daş məmulatı arxeoloji cəhətdən eyni texniki üsulla hazırlanmışdır. Bu xüsusiyyətlər özünü əmək alətlərinin ümumi görünüşündə, cənglə örtülməsindən asılı olaraq saxlanılma dərəcəsində, texniki və tipoloji əlamətlərində göstərir.

Azıx mağara düşərgəsinin aşağı təbəqələrinin daş alətləri əsasən kənarlarından mərkəzə doğru vurub qoparma üsulu ilə kobud formada hazırlanmışdır. Bu üsulla hazırlanmış əmək

alətləri daş məmulatı içərisində çoxluq təşkil edir. VII-X təbəqələrin daş məmulatı arasında qəlpələrdən hazırlanmış əmək alətləri də vardır. Qəlpələrdən hazırlanmış əmək alətləri içərisində əsas yeri qaşov tipli alətlər tutur.

Azıx çoxtəbəqəli mağara düşərgəsinin ən aşağı təbəqələrinin daş məmulatı arasında 4-5 kq ağırlığında olan nəhəng çoppervari alətlər diqqəti daha çox cəlb edir. Hələlik ölkəmizin və keçmiş SSRİ-nin ərazisində olan paleolit abidələrindən belə alətlər qeydə alınmamışdır. Təsvir olunan əmək alətlərinə hələlik şərti olaraq Azıx tipli çapma alətlər adlandırmaq olar. Azıx mağarasının VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş arxeoloji materialların olduqca mühüm elmi əhəmiyyəti vardır. Düşərgənin maddi mədəniyyət nümunələri mağarada qədim insanların ilkin məskunlaşmasından xəbər verir. İbtidai insanların həyatında mağaranın yaxınlığından axan Quruçayın mühüm rolu olmuşdur. Qədim insanlar əmək alətləri hazırlamaq üçün çaydaşlarını məhz Quruçaydan toplayıb mağaraya gətirmişlər. Eyni zamanda Azıx düşərgəsinin sakinləri Quruçay vadisində ovçuluq və yığıcılıqla məşğul olmuşlar. Quruçay dərəsində ibtidai insanların yaşaması üçün zəruri olan bütün nemətlər olmuşdur. VII-X təbəqələrdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmış maddi mədəniyyət nümunələri tamamilə yeni bir mədəniyyətdən xəbər verirdi. Aşağı təbəqələrdən tapılmış əmək alətlərinin hazırlanma texnikası və

tipologiyasının özünəməxsus xüsusiyyətlərinə görə yeni aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinə Quruçayın adı verilmişdir. Eyni zamanda aşağı təbəqələrin daş məmulatının elmi tədqiqi zamanı Quruçay mədəniyyətinin bir neçə inkişaf mərhələsi müəyyən olunmuşdur. Mədəniyyətin ilkin mərhələsində əmək alətləri olduqca kobud və bəsit hazırlandığı halda, sonrakı mərhələlərdə onların hazırlanma texnikası təkmilləşmiş və yeni-yeni əmək alətləri yaranmağa başlanmışdır.

Azıx qədim insan düşərgəsinin VII-X təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərinin əksəriyyəti mağaradan kənarında hazırlanmış və sonradan düşərgəyə gətirilmişdir. Çünki düşərgənin ən aşağı təbəqələrindən ancaq hazır əmək alətləri tapılmışdır. İstehsal tullantıları isə az miqdarda qeydə alınmışdır. Deməli, Azıx qədim insan düşərgəsinin sakinləri mağarada yaşamamışdan əvvəl Quruçay dərəsinin vadilərində yaşayb fəaliyyət göstərmişlər. Əmək alətlərini də məhz ibtidai insanlar Quruçay sahillərində hazırlamışlar. Paleolit dövrünə aid olan Quruçay mədəniyyəti nəinki Azərbaycan və Yaxın Şərqlə ərazisində, eyni zamanda bütün Qafqazda ən qədim arxeoloji mədəniyyət hesab olunur.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Azıx qədim insan düşərgəsində Quruçay mədəniyyəti uzunmüddətli inkişafdən sonra qədim Aşel mədəniyyəti ilə əvəz

olunmuşdur. Sonrakı inkişaf mərhələsi olan qədim aşel dövründə əmək alətlərinin texnikası təkmilləşməyə və yeni-yeni əmək alətləri yaranmağa başlamışdır. Bu əlamət insan əməyinin, təfəkkürünün və şüurunun məhsuludur. Ona görə də əmək alətlərinin inkişafı və təkmilləşməsi ibtidai insanların fiziki quruluşunun təkamül prosesi kimi qiymətləndirilməlidir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində Aşel mədəniyyətinə aid maddi mədəniyyət nümunələri Azıx düşərgəsinin V və VI təbəqələrində, Qazax rayonunun Qayalı, Acıdərə, Əli Bayramlı, Şişqüzey açıq paleolit abidələrində tapılmışdır. Eyni zamanda respublikamızın Lerik, Kəlbəcər və Naxçıvan ərazilərindən də Aşel mədəniyyətinə aid tək-tək əmək alətləri aşkar olunmuşdur.

Azərbaycan ərazisində Aşel mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Azıx mağarasının V və VI təbəqələrindən müəyyən olunmuşdur. Düşərgənin V və VI təbəqələrindən 3 mindən artıq daş məmulatı və 500 mindən artıq ovlanmış heyvanların sümük məmulatı aşkar olunmuşdur. Azıx düşərgəsinin qədim aşel təbəqəsindən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət qalıqlarının zənginliyi qədim insanların burada uzun müddət və daimi yaşadıklarını göstərir.

Azıx düşərgəsində ən maraqlı və mühüm elmi əhəmiyyətli tapıntı 1968-ci ilin iyun ayında əldə olunmuşdur. Arxeoloji qazıntı

işləri zamanı orta Aşel mədəniyyətinə aid olan təbəqədən əl çapacaqları ilə yanaşı, qədim insan çənəsi də tapılmışdır. Tapıntıya şərti olaraq azıxantrop, yəni Azıx adamı adı verilmişdir.

Azıx düşərgəsində aşkar olunmuş çənə quruluşundakı spesifik cəhətlərə əsasən, bir tərəfdən pitikanthroplar, xüsusilə mauer adamının çənəsinə, digər tərəfdən də bir çox cəhətlərinə görə Fransanın Kondel-Araqo düşərgəsinin aşel təbəqələrində tapılmış Totavel adamına daha çox yaxındır.

Aparılan elmi tədqiqat zamanı D.Hacıyev müəyyən etmişdir ki, Azıxda aşkar olunmuş çənə ölkəmizin və Yaxın Şərq ərazisində ən qədim insan çənəsi, 18-22 yaşlı qadına məxsus olub və bu qadın 350-400 min il bundan əvvəl Azərbaycan ərazisində yaşamışdır.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, ibtidai insanların Aşel dövrü həyatlarında ilk dini təsəvvürlərin meydana çıxması və formalaşma prosesi başlamışdır.

Azıx düşərgəsinin qədim və orta aşel təbəqələrində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı ocaq yerlərinin aşkar olunması Azıx sakinlərinin Aşel mədəniyyəti dövründə odla tanış olub, ondan istifadə etmələrini göstərir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mustye mədəniyyətinə aid Tağlar, Azıx (III təbəqə), Daşsalahlı, Damcılı, Qazma, Şuşa, Buzeyir və Alar

mağara düşərgələri aşkar olunmuşdur. Qeyd olunan mustye düşərgələrindən zəngin arxeoloji materiallar tapılmışdır.

Aparılan elmi tədqiqatlar göstərir ki, son Aşel-Mustye dövrü insanların həyatında mühüm dəyişikliklər baş vermişdir. Məhz bu dövrdən başlayaraq qədim insanlar yeni tipli əmək alətləri hazırlamağa başlamışlar. Artıq əvvəlki dövrlərdə hazırlanmış alətlər yeni dövrün tələbatını ödəməmiş və daha mükəmməl alətlər hazırlanmağa başlanmışdır. Nəticədə yeni arxeoloji dövr olan Mustye mədəniyyəti başlanmışdır.

Respublikamızın ərazisində Mustye mədəniyyətinə aid zəngin arxeoloji materiallar Tağlar və Azıx (III təbəqə) düşərgələrindən tapılmışdır. Çoxtəbəqəli Azıx düşərgəsinin III təbəqəsindən Mustye mədəniyyətinə aid 3 mindən artıq daş məmulatı və 300 minə yaxın fauna qalıqları (heyvan sümükləri) aşkar olunmuşdur. Maraqlıdır ki, Azıx düşərgəsinin mustye dövrünə aid təbəqəsindən 2 ədəd əl çapacağı da tapılmışdır. Əl çapacağıları mustye dövrü üçün xarakterik deyildir. Ona görə də Azıxın III təbəqəsində qeydə alınmış 2 ədəd əl çapacağı nadir tapıntılardan hesab olunur.

Mustye mədəniyyətinin ən möhtəşəm və çoxtəbəqəli düşərgəsi olan Tağlar düşərgəsində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı 8 min daş məmulatı və 500 mindən çox fauna qalıqları aşkar olunmuşdur. Əgər Azıx paleolit düşərgəsində aparılan elmi

tədqiqat işləri Azərbaycan ərazisində ibtidai insanların ən qədim zamanlardan məskuləşməsini göstərdisə, Tağlar mustye düşərgəsində aparılan elmi axtarışlar isə ibtidai insanların – neandertal tipli adamların inkişaf edib, müasir insanların ulu əcdadlarının bu ərazidə formalaşdığını elmi əsaslarla sübuta yetirdi. Tağlar mustye düşərgəsi daş məmulatının texniki və tipoloji tədqiqi zamanı Paleolit dövrü üçün yeni əmək alətləri qeydə alınmış və onlara Tağlar tipli alətlər adı verilmişdir. Tağlar mustye düşərgəsi özünün maddi mədəniyyət qalıqlarına, stratigrafiyasına və yaşayışın uzunmüddətli olmasına görə ölkəmizin və Yaxın Şərqi arxeoloji abidələri içərisində mühüm yer tutur.

Elmi tədqiqatlar zamanı Tağlar düşərgəsində hazırlanmış aətlərin İran və İraqın ərazilərində yayılması və bu düşərgənin əsas mədəniyyət düşərgəsi olması müəyyən olunmuş və nəticədə yeni bir arxeoloji mədəniyyət Tağlar mədəniyyəti qeydə alınmışdır. Tağlar mədəniyyəti mustye dövründə bütün Azərbaycan və Yaxın Şərq abidələri içərisində yayılmışdır.

Aparılan elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, uzun müddət davam etmiş Mustye mədəniyyəti Azərbaycanda 40-35 min il bundan əvvəl üst Paleolit mədəniyyəti ilə əvəz olunmuşdur. Respublikamızda üst Paleolit mədəniyyəti 40-35 min il bundan əvvəl başlamış və 12 min bundan qabaq sona

çatmışdır. Üst paleolitə keçid qədim insanların həyatında və ideologiyasında mühüm dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Bu dövrdə daşdan daha incə və universal əmək alətləri hazırlanmışdır.

Üst Paleolit dövründə incəsənət xüsusilə diqqəti cəlb edir. Matriarxat dövründə qadına sitayişlə əlaqədar rəmzi mənada çoxlu qadın təsvirləri və statuetkaları yaradılmışdır.

Azərbaycan ərazisində üst Paleolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri Tağlar paleolit düşərgəsinin II təbəqəsindən, Damcılı mağarasında, Qobustanın “Qayaarası” düşərgəsindən, Yataq yeri, Zar, Masallının Hişkərə kəndi ərazilərindən və Viləş çay vadisindən tapılmışdır.

Azərbaycan Respublikası ərazisində aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı Mezolit dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri Damcılı mağarasında və Qobustandan aşkar olunmuşdur.

Mezolit mədəniyyətinə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Qobustanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı tapılmışdır. Buradan Mezolit mədəniyyətinə aid 500 mindən artıq daş məmulatı və 6 minə yaxın qayaüstü rəsmlər qeydə alınmışdır.

Ən mühüm elmi tapıntılardan biri Qobustanda Mezolit dövrünə aid qəbir abidəsinin aşkara çıxarılmasıdır. Burada 11 insan skeleti tapılmışdır. Qobustanın “Firuz” düşərgəsindən açılmış son Mezolit dövrü qəbrindəki insanların kəllə sümüklərinin antropoloji quruluşu,

onların elmi tədqiqi zamanı müəyyən olunmuşdur ki, onlar müasir azərbaycanlıların ulu babalarıdır. Məhz bu insanlar Qobustanın maddi mədəniyyət abidələrini yaratmış və burada uzun müddət məskunlaşmışlar.

Azərbaycanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, respublikamızın ərazisində Mezolitdən sonra 9-7-ci minilliklər arasında Neolit mədəniyyəti mövcud olmuşdur. Bu dövrdən başlayaraq yığıcılıq və ovçuluqdan əkinçilik və maldarlığa keçid başlanır, ilk dəfə olaraq gil qablar hazırlanmağa başlanır. Bu dövr tarixə “Neolit inqilabı” kimi daxil olmuşdur.

Arxeoloji tədqiqatlar zamanı Damcılı mağarasının daş məmulatı arasında Neolit mədəniyyətinə aid əmək alətləri müəyyən olunmuşdur. Ona görə də Azərbaycan ərazisində Neolit mədəniyyətinin xarakterik xüsusiyyətlərini əsasən Damcılı mağarasının və Qobustanın daş məmulatı materialları əsasında öyrənmək olur. Bu düşərgələrdən əlavə Neolit mədəniyyətinin izlərinə Naxçıvanın Kültəpə, Fizulinin Qaraköpəktəpə, Kültəpə, Şomutəpə, Töyrətəpə və başqa yaşayış düşərgələrinin maddi mədəniyyət nümunələri arasında rast gəlmək olur.

Elmi tədqiqatlar zamanı müəyyən olunmuşdur ki, Neolit dövründə yaşayan sakinlər ilk dəfə olaraq oturaq həyata keçmiş, yeni iqtisadi tələblərlə yanaşı, torpaq təsərrüfatına bağlılıq prosesi başlanmışdır.

Respublikamızda Neolit dövrünə aid zəngin maddi mədəniyyət nümunələri Qobustan ərazisindən də tapılmışdır. Qobustanda tapılmış əmək alətlərinin zənginliyi Neolit mədəniyyəti dövründə sakinlərin əkinçilik, balıqçılıq, heyvandarlıq və s. ilə məşğul olduqlarını söyləməyə imkan vermişdir.

Beləliklə, 1953-cü ildən başlayaraq Azərbaycan Respublikası ərazisində Daş dövrü üzrə aparılan elmi tədqiqatlar zamanı Qazax, Tovuz, Füzuli, Şuşa, Lerik, Masallı, Şərur, Kəlbəcər və Yardımlı rayonlarında maddi mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Həmin maddi mədəniyyət nümunələri əsasında Azərbaycanın qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olması, ibtidai insanların burada 2-2,5 milyon il bundan əvvəllərdən başlayaraq məskunlaşması və bütün inkişaf mərhələlərindən keçdiyi elmi əsaslarla sübuta yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində qeydə alınmış Quruçay, Aşel, Mustye, üst Paleolit, Mezolit və Neolit arxeoloji mədəniyyətləri xalqımızın etnogenez problemini yeni baxımdan müasir biliklər əsasında tədqiq etməyə şərait yaratmışdır. Tapılmış arxeoloji materiallar xalqımızın tarixən bu ərazidə yaşayan qəbilə və tayfaların inkişafı nəticəsində formalaşdığını göstərir. Çünki, bütün arxeoloji mədəniyyətlərdə varislik, qohumluq və oxşarlıq xüsusiyyətləri müəyyən edilmişdir.

Son illərdə Azərbaycan ərazisində olan paleolit düşərgələrindən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqlarının elmi tədqiqi

beynəlxalq xarakter almışdır. Çünki paleolit düşərgələrindən əldə olunmuş arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tapıntılar bəşər sivilizasiyasının tarixi inkişafını öyrənmək üçün mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir. Ona görə də 2001-2005-ci illərdə Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Hollandiya, Rusiya və Gürcüstan alimləri beynəlxalq İNTAS-2000 adlı proqram hazırlamış və onun elmi tədqiqatını başa çatdırmışdır. Ə.Q.Cəfərovun Avropa alimləri ilə birgə apardığı kompleks elmi tədqiqatlar nəticəsində Azıx düşərgəsində qeydə alınmış Quruçay arxeoloji mədəniyyətinin 2-2,5 milyon il bundan əvvəl başlaması arxeoloji faktlarla sübuta yetirilmişdir. Eyni zamanda Azıx mağarasının III təbəqəsindən müəyyən edilmiş Mustye mədəniyyətinin Yaxın Şərq və Qafqazda 12 min il bundan əvvəl başlanması və digər Mustye düşərgələrindən qədim olması məlum olmuşdur.

Hazırda Azərbaycanın Daş dövrü düşərgələrində aparılan elmi tədqiqatlar nəticəsində 10-dan artıq mağara düşərgələri və 20 yerüstü abidələr qeydə alınıb tədqiq olunmuşdur. Lakin bu gün də davam edən arxeoloji tədqiqat işləri yeni-yeni düşərgələrin aşkar olunmasına səbəb olur və Daş dövrü insanların yayılma ərazilərinin daha geniş olduğunu göstərir.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz (M.N.Rəhimova).....	5
Giriş (Ə.Q.Cəfərov).....	11
I fəsil. Azərbaycan daş dövrünün öyrənilmə tarixi (Ə.Q.Cəfərov).....	15
II fəsil. Antropogendə Azərbaycanın təbii coğrafi şəraiti (M.M.Hüseynov, Ə.Q.Cəfərov).....	27
III fəsil. Daş dövrü düşərgələrinin stratiqrafiyası (Ə.Q.Cəfərov).....	38
IV fəsil. Daş dövrünün heyvanat aləmi və ovçuluq təsərrüfatı (Ə.Q.Cəfərov).....	46
V fəsil. Quruçay mədəniyyəti və onun texniki-tipoloji xüsusiyyətləri (M.M.Hüseynov, Ə.Q.Cəfərov).....	55
VI fəsil. Azərbaycanın aşel mədəniyyəti (Ə.Q.Cəfərov).....	66
VII fəsil. Azıxantrop. Paleolit düşərgələrindən tapılmış qədim insan qalıqları (Ə.Q.Cəfərov).....	85
VIII fəsil. Azərbaycanın orta paleolit düşərgələri – Mustye mədəniyyəti (Ə.Q.Cəfərov).....	90
IX fəsil. Azərbaycanda üst paleolit mədəniyyəti (Ə.Q.Cəfərov).....	101

X fəsil. İbtidai insanların mənəvi aləmi (Ə.Q.Cəfərov).....	110
XI fəsil. Azərbaycanın yerüstü (açıq) daş dövrü abidələri (M.M.Mənsurov).....	120
XII fəsil. Azərbaycanın mezolit düşərgələri (C.N.Rüstəmov, F.M.Muradova).....	143
XIII fəsil. Azərbaycanın neolit düşərgələri (C.N.Rüstəmov, F.M.Muradova).....	149
XIV fəsil. Qobustanın qayaüstü təsvirləri və mənəvi mədəniyyəti (C.N.Rüstəmov, F.M.Muradova).....	173
Nəticə (Ə.Q.Cəfərov).....	186
Резюме	192
Summary	203
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	213
Şəkillərin siyahısı	225
Şəkillər	243

AZƏRBAYCAN ARXEOLÖGİYASI

DAŞ DÖVRÜ

ALTI CİLDDƏ

I CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”

BAKI

2008